٦١

KAZAN TÜRKLERİ

Yayınlayan : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Tunus Cad. 16, Bakanlıklar — Ankara. Tel: 12 [illegible]6 56 - 17 73 47
Dizilip basıldığı yer : Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara.

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
Yayınları : 15
Seri: III — Sayı: A3

KAZAN TÜRKLERİ

— Türk tarihinin hazîn yaprakları —

(1925'te İstanbul'da Arap harfleriyle basılan KAZAN TÜRKLERİ adlı kitabın bütünlenmiş, genişletilmiş ikinci basımıdır.)

ABDULLAH BATTAL-TAYMAS

ANKARA
1966

İÇİNDEKİLER

Sayfa

İKİNCİ KISIM

İSTİLÂDAN SONRA

Sayfa

Resimler :

BİRİNCİ BASIMIN ÖNSÖZÜ

(Pek az kısaltılmış)

MUKADDEME YERİNE

Türkçülük ve Türk kültür birliği mefkûresinin (ülküsünün) kuvvet kespettiği şu günlerde Türk kavimlerinin birbirlerini tanımalarının lüzumu uzun uzadıya izaha muhtaç olmasa gerektir. Önünüze konulan *Kazan Türkleri* adlı şu eser, Türklüğün şimal cephesini az çok tenvir etmek maksadiyle kaleme alınmıştır. Zannımca Kazan Türklerinin gerek tarihî mukadderatının, gerek fikri ve medenî hareketlerinin öğrenilmesi idealist Türkçüler için faydadan dali değildir. Türkler Şarki Roma payitahtını aldıktan sonra geçen bütün bir asır boyunca Türklüğün sağ cenahını Kazan Türkleri yapayalnız müdafaa etmişlerdir. 1453 ve 1552 seneleri arasında (1) geçen yüz yıl, Osmanlı İmparatorluğunun en şevketli bir devri olduğu halde, Kazan Türklüğünü boğmakla uğraşan ve bütün Orta Türk yurtlarını tehdit eden gaddar Moskoflar cenup tarafından ciddi bir tazyik (baskı) görmemişlerdir.

Kazan devletinin yüz yıllık hayatı, istilâcı ve yağmacı Moskoflar ile mütemadi mücadelede geçtiği gibi, bu devlet düştükten sonra da Kazan Türklüğü tam iki asır boyunca Rus çarları ve imparatorlarının temsil (yutma) siyasetiyle mücadele etmiş ve bu mücadeleden muzaffer çıkmıştır.

Kazanlıların uğradığı felâketlere başka hiçbir Türk kavmi uğramamıştır. Onların alınyazısını anlamak için Kazan Yurdunun XVI. yy.da ve Müthiş İvan gibi bir canavar tarafından zaptedilmesini tahattür etmek kâfidir. Bu kavmin çektiği çileleri hatırlayınca onun metanetine hayran olmamak kabil değildir. Ruslar, başka Türk ülkelerini istilâya XVIII. yy.ın sonlarında başlamışlar ve XIX. yy.da devam etmişlerdi. O zamanlarda ise Rus barbarlığı hayli yumuşamış idi. Dikkat edilsin: Kırım'ı zapteden İkinci Katerina, Han sarayına, Han cami ve türbelerine el sürmediği halde, IV. (Müthiş) İvan, Kazan'daki bütün Müslüman - Türk devlet ve din müesseselerini yer ile yeksan etmiştir. Kılıç, haç ve ateş ile Şarka doğru saldıran Moskofların merhametsiz hamleleri esnasında Kazanlılar yalnız kendi hayatlarını korumakla kalmayıp, birçok gayrı Türk kabilelerin efradını da temsil ederek Türkün sayısını arttırmışlar ve ilk fırsatta başka Türk - Müslüman ül-

kelerine yol açarak İdil (Volga) boyunda İslâm medeniyetini, Türk harsini muhafazaya çalışmışlar ve bu yolda epeyce muvaffak da olmuşlardır.

Şurası da şayanı dikkattir ki, asıl Kazan Yurdunda Rus vahşeti yüzünden dinî müesseseler yıkıldıktan sonra Kazanlılar Buhara gibi uzak bir memlekete giderek din ilimleri öğrenmişler ve oradan avdet edince öz yurtlarında medreseler tesis etmişler; o zamanlarda din cihetinden pek gevşek olan Başkurt ve Kırgızlar arasında Müslümanlığı takviye ve terviç etmekle, onların eline Rus temsil (yutma) siyasetine karşı azîm bir manevi mukavemet silâhı vermişlerdir.

Malûmdur ki, Rus istilâsına dûçar olmuş Türklerin siyasî ve iktisadî cihetlerden Ruslar ile sıkı temasta bulunmaya mecbur olup - Ruslar vasıtasiyle olsa da - Avrupa'daki fikir cereyanlariyle tanışanları arasında milliyet fikri ve asri cereyanlar XIX. asrın yarısından sonra başlamıştı. Kazan Türkleri bu sahada da bu kabil başka Türklerden geri kalmamışlardır. Bu iddiamızın doğruluğu aşağıdaki küçük mukayeseden de iyi anlaşılacaktır:

Kafkasyalı Hasan bey Zerdabi'nin "Ekinci" gazetesi 1875 senesi çıkmış, Kırımlı "Tercüman" gazetesi de 1883 te intişara başlamış iken, Kazanlı Kayyum Nasiri'nin bir nevi gazete vazifesini görmüş Salnameleri 1871 de neşrolunmaya başlamıştır (2). Kazanlı Şehabeddin Mercani'nin Kazan ve Bulgar tarihine ait "Galâletüz-Zeman" namı eseri 1877 senesinde basılmış ve aynı senede inikad eden Dördüncü Asarı-ı Atika Kongresinde okunmuştur.

1880 de Kayyum Nasirî, Kazan Halk Edebiyatı (Folklor) nümunelerini ihtiva eden "Kırk Bahçe" sini bastırmış ve "Tercüman" çıkmaya başladıktan sonra, yani 1884 senesinde 915 sahifelik "Fevakihül-Cülesa" namında türkçe koca bir edebi eser neşretmiştir.

Şu eseri yazmaktaki maksatlarımın biri de, Kazan Türklüğünü, bilhassa Kazanlı gençlere tanıtmak, milli - medeni kuvvetlerimizi yoklamak ve bir de istikbal programımızın ana hatlarını çizecek olanların nazarı dikkatine esasi bazı maddeler arzetmektir.

İşte, bu saydığım maksatlara bu eserim az çok hizmet edebilirse kendimi mes'ud addedeceğim.

İstanbul, 12 Teşrinisani, 1925

---

(1) Birincisi İstanbul'un Fethi, ikincisi Kazan şehrinin sukutu tarihleridir.

(2) Kayyum Nasiri'nin daha birinci sene Salname'sinde gazete çıkarmak fikrinde olduğunu ilân etmesini de unutmıyalım. İleride Kayyum Nasirî hakkındaki yazılarımıza bakınız!

İKİNCİ BASIMIN ÖNSÖZÜ

Bu eser, 1922 - 1923 yıllarında Finlândiya başkenti Helsinki'de yaşadığım günlerde oradaki Üniversite kitaplığında bulunan eserlerden de faydalanılarak kaleme alınmıştı.

Türk tarihinin bu hazin yapraklariyle Kazan'da iken dahi meşgul olmuş ve bu konu üzerinde ufak bir ders kitabı dahi yayımlamış idiysem de, 1913 yılından başlayıp kendimi gazeteciliğe verdiğimden, bu alandaki uğraşmalarımı pek ileri götürememiştim. Finlândiya'da muhaceret hayatı geçirirken bu işe yeniden başlamak imkân ve fırsatını buldum da, orada bulunan ve bana gerekli kaynakları (kitapları ve tarihî belgeleri) içine alan kitaplıklarda çalışmaya daldımdı. Uzunca bir zaman süren bu çalışmanın ürünü olan notlarımdan bir eser ortaya çıkmıştı da, 1925 yılı sonlarına doğru onu İstanbula getirmiş; Finlândiya'da yaşayan bazı ildeş iş adamı dostlarımın yardımiyle, o zaman daha kullanmakta olduğumuz Arap harfleriyle KAZAN TÜRKLERİ adiyle yayımlamıştım. Kitabın bu birinci basımından üç yıl geçti - geçmedi memleketimizde Arap harfleri kaldırıldı, Lâtin alfabesi temeline kurulan yeni Türk harfleri sistemi düzenlendi; okullarda bu yeni harflerle basılan kitaplar kullanılmaya başladı; matbaalar bu harflerle yazılan kitapları basıyorlardı. O gündenberi tam 40 yıl geçmiş bulunuyor; demek, bugün 40 yaşında olanlar bile Arap harfli eserleri okuyamaz oldular. İmdi Türklük dâvasiyle, Türk dünyasının tarihî yazgısiyle; Türk ülkesindeki siyasi, kültürel davranışlarla ilgilenen kimi ortayaşlı aydınlar ve birtakım gençler öteden beri bana sözle ve mektupla başvurup bu eserin Türk harfleriyle yayımlanmasını isteyip duruyorlardı (3). Bu istekler benim kendi arzu-

(3) Bu istek mektuplarından birini örnek olarak aşağıya alıyorum:

"Sizin Kazan Türkleri adlı ve eski harflerle basılı mühim eserlerinizi bir daha yeni harflerle bastırırsanız çok büyük hizmet etmiş olurdunuz. Yeni yetişmekte olan Türk Gençliği eski harfleri okuyamıyor. Halbuki böyle mühim ve Türkiye haricindeki Türklerden bâhis bir eserin okunması ve muhteviyatının bilinmesi çok önemlidir. Acaba çok büyük külfet mi olur? Türkiye Türkleri için ve bütün Türk dünyası için Kazan Türkleri kitabının yeni harflerle basılıp matbuat âlemine çıkmasının Türkler için baha biçilmez bir hizmet ve fayda sağlıyacağını tahmin ediyorum... (Yazan: Y. Mühendis Kemal Lokman; Tarih - 1959, Ankara.).

ma da uyduğundan, kitabı yeniden işlemeye, düzenlemeye, bütünlemeye, genişletmeye ve Türk harflerine çevirmeye giriştim. Bu girişmenin tarihi epey eskidir, yani 1946 dır. Bu çalışmalarım sona erince eseri yeni haliyle yayınlamanın çarelerini aramaya başladım da, arada bu işte bana yardım etmelerini dileyip bir ilmî kuruma ve aydın iş adamı bir ildeşime başvurdumsa da müspet cevap alamadım.

Özetle: Eserin Türk harfleriyle basılmasının pek gerekli ve faydalı olacağını söyleyen ve bu yolda bana lâfla tavsiyelerde bulunan ve "akıl" öğreten çoktu ama, bu iş için maddi yardımda bulunmak arzusunu belirten pek yoktu. Bu arada ben "Öksüze öğüt veren çok, ekmek veren yok" atalar sözünü hatırlayıp melûl mehûl düşünüyor ve bekliyordum. Artık Eyyüp sabrıyle beklemenin sonu geldi. Yardımcılar bulundu. Şimdi eserin yeni Türk harfleriyle düzenlenen biçimiyle, düzeltilen, genişletilen ikinci basımına girişmiş bulunuyoruz.

Aradan tam kırk yıllık zaman geçtiğinden, eseri yeniden gözden geçirmek bir zaruretti.

Kadıköy - İstanbul
1.X.1964

Abdullah Battal - Taymas

Kazanda Han Mescidi
veya Süyümbike Minaresi

GİRİŞ

KİMLERE KAZAN TÜRKLERİ DİYORUZ? - XIII. yy.ın ortalarına doğru (1236 - 1240) Orta İdil (Volga) ve Aşağı Çolman (Kama) dolaylarına saldıran Batu - Han orduları oralarda Bulgar adını taşıyan Türk kavmini bulmuşlar ve o topraklar üzerinden Volga'nın sağ yanına geçerek Şark İslâvları (Ruslar) derebeylikleri üzerine yürümüşlerdi. Şimdi anılan yerlerde daha V. yy.danberi yaşadıkları bilinen Bulgar Türklerinden ileride ayrıca söz açacağız.

XIV. Milâdi yy.ın sonlarına doğru *Bulgar* adı yalnız bazı kitap sayfalarında kalmış ve halkça unutulmuştur. Bir de bu ülkede eski uruğ, boy adları da yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Memleket adı olarak da kullanılmış olan *Bulgar*'ın yerine de XIV. yy.dan başlayıp *Kazan* adı verilmiştir. XVI. yy.ın ortalarında Rus istilâsı günlerinde artık bu ülkenin adı *Kazan* idi. Şu halde bizim unutulmaz tarihi anılarımız *Kazan* adına bağlıdır. Demek, *Kazan*'ın tarihî - millî önemi büyüktür. Gerçekte *Kazan* tek bir ufak çayın ve tarihi bir başkentin adı olmayıp, geniş bir ülkenin de adı idi.

Kazan adının bunca tarihi önemi ortadayken, ülkenin ismi de *Kazan* iken bu ülkede yaşayan halkın (Türklerin) adı *Kazan Türkleri* olmayıp da ne olacaktı?

SONUÇ : Tarihi Kazan topraklarında yaşayan ve nerede yaşasalar yaşasınlar, Kazan ülkesinden göçmüş olan ve Orta İdil diyeleğiyle (Kazan türkçesiyle) konuşan bütün Türkler *Kazan Türkleri*'dirler.

(Gerek bu Türklerin dar sınırlı adı meselesi, gerek etnografik halleri, yaşayışları, tabiat - ahlâkları, iş - güçleri, kılık - tipleri üzerine kısaca bilgiler kitabın sonuna eklenmiştir.)

Kazan Türklerinin bir boyu olan Başkurtlara gelince, bu Türk kavmi üzerine ileride ilk Başkurtluk isyanı dolayısiyle bir toplu bakış vardır.

BİRİNCİ KISIM

RUS İSTİLÂSINDAN ÖNCE

I

AVRUPA'NIN GÜNEY-DOĞUSU ESKİ TÜRK YURDUDUR

İdil (Volga) ırmağının orta ve aşağı mecralarının geçtiği yerler ve İdil ile Kama ırmağı arasına düşen geniş bölgeler tâ eski zamanlardan beri Türk kavimlerinin yurdu idi. Türkler buralarda devletler kurmuşlar, kentler (şehirler) dikmişler, yakın ve uzak kavimler ile hem barışlık, hem savaşlık münasebetlerde bulunmuşlardır. Aşağıda kendilerine dair mufassalca bilgiler vereceğimiz Bulgar Türkleri Orta İdil'deki devletlerini m.s. 5. asırda kurmuşlardı (1). Khazar Türkleri ise, İdil kıyılarında m.s. 8. asırdan başlayıp medenî hayat yaşıyorlardı. m.s. 11. asırda Khazar ülkesine Kıpçak-Koman Türkleri gelmişlerdi. Bunlar Khazarlarla karıştıktan sonra yavaş-yavaş İdil-Kama Bulgarları arasına da sokulmuşlar ve onların büyük bir kısmını yutmuşlardı (2). O zamanlarda devlet sınırlarının belirli olmaması, ahlâk ve adetlerin müşterekliği, dillerin, hayat tarzlarının benzerliği, tabiatiyle, bu Türk zümrelerinin birbirile kolayca karışıp-kaynaşmalarına büyük yardım etmiştir.

Son zamanlarda Koman dili üzerine yapılan araştırmalar, bu dilin şimdiki İdil Boyu (Kazan) Türkleri diline (diyeleğine) büyük benzerliğini meydana çıkarmıştır. Eski Rusya Ulûm Akademisi üyelerinden meşhur türkolog Wilhelm Radloff, Koman dilinin eski bir

---

(1) V. Grigor'yev: "İdil Bulgarları" makalesi (Biblioteka dlia çtenia) dergisinde (Cilt 19).

(2) Temsil edilmişlerdi.

belgesi olan CODEX COMANİCUS'taki (Koman Düsturu'ndaki) (3) komanca kelimeleri fonetik (savtiyat) bakımdan inceledikten sonra: "Koman dilinin en fazla benzediği Türk diyelekleri İdil diyelekleridir... Kodeks gereçleri açıkça gösteriyor ki, İdil Boyu Türklerinin diyeleği 500 yıldan beri fonetik bakımdan pek az değişikliğe uğramıştır" demektedir (4).

Öte yandan, 13. milâdî asırda (1236-1240) kuzey-batıya doğru yürüyen, Cengiz'in torunu Batu-han ordularının içinde de bu memleketlere pek çok Türk gelmiştir. Ancak bunların, hiç olmazsa, bir kısmının Bulgar memleketinde kaldığına dair bir tarihî bilgi yoktur. Doğu Avrupa'ya 13. asırda gelen Türklerin "Altın Ordu" devrinde yerli Türklerle karışıp-kaynaşmaları tedricen ve barışlık yollarla husule gelmiş olacaktır.

II

BU TÜRKLER ESKİDEN DE MEDENÎ BİR KAVİMDİ

İDİL BULGARLARI : Yukarıda, Orta İdil'de Bulgar Türklerinin yaşadıklarını yazmıştık. Bunlar m.s. 5. asırda bir devlet kurmuşlardı. Tarihçilerin anlattıklarına göre, Kama ırmağının İdil nehrine döküldüğü noktayı çevreleyen yerler Bulgar ülkesinin merkezi olmuş, ve Bulgar devleti ilkin orada kurulmuş, ve muhtelif devirlerde memleketin sınırları epey genişlemiştir. Ancak bugün bu sınırları kat'î olarak tesbit etmek çok zordur.

Yabancı tarihçilerin bize anlattıklarına göre, İdil Bulgarları oldukça medenî ve tüccar bir kavim olmuştur. Rus müsteşriki V. Grigoryev diyor ki : "İdil Bulgarları doğu Avrupa kavimlerinin hepsinden önce (Gene bir Türk kavmi olan Khazarlar müstesna) medeniyete ermiş bir kavimdir" (5). Bulgar Türklerinin medenîliğini gösteren bir delil olarak, tarihçiler şunu da yazıyorlar ki, Rus "Letopis" (Annales) lerinin kaydettiklerine bakılırsa, onlar çizme giyiyorlarmış. Aynı Rus Vekayinamelerinin rivayetine göre, m.s. 985 yılında bu hal Rusları pek yıldırmış ve onlar: "bunlar bize vergi

---

(3) Codex Comanicus 1880 yılında kont Géza Kuhn tarafından neşrolunmuştur.

(4) W. Radloff: "Koman dili hakkında" s. 53. (Rusya Ulûm Akademisi dergisinin 48. cildine ilâve).

(5) V. Grigoryev: "İdil Bulgarları" makalesi (Biblioteka dlia çtenia) dergisi, cilt 19.

ödemezler, biz çarıklıları arayalım!" diyerek, Bulgarlara karşı savaş açmaktan vazgeçerek, çekilip gitmişler (6). m.s. 10. asırda Bulgar köylerinde ilk mektepler vardı (7); Bulgar ülkesinde birçok şehirlerin de bulunduğu malûmdur (8).

Bulgarlarda ticaret işlerinin de pek gelişmiş olduğunu Arap müellifleri yazmaktadırlar. Onlara göre, Bulgarlar uzak ve yakın komşu kavimlerle alış-veriş yapıyorlardı. Arap gezmenlerinin anlattıklarına bakılırsa, yabancı memleketlerin tacirleri yalnız "Bulgar" şehrine kadar gidebildikleri halde, Bulgarlar kendileri tâ uzak şimaledeğin giderek Yugra halkı (9) ile de alış-veriş yaparlarmış.

Bulgarlarda çiftçilik de yeter derecede ilerlemişti. m.s. 10. asır gezgincisi Arap İbnü Rüste diyor, ki: "Bulgarlar çiftçi bir kavimdir. Buğday, arpa, darı gibi çeşitli şeyler ekerler" (10). Bulgar ülkesini m.s. 922 senesinde ziyaret eden Arap ulemasından İbn Fadlan da Bulgar tarlalarından bol mahsul alındığını yazmaktadır (11). Bulgarlar tarlalarından aldıkları hububatı, komşu kavimlere, diyelim, Ruslara, da satıyorlardı (12).

İbnü Fadlanın ve başka Arap müelliflerinin rivayetine göre, Bulgarlarda, çiftçilikle beraber, hayvan besleme ve yetiştirme işi de gelişmişti. Hükümdarlarına ödedikleri vergi maddeleri arasında öküz derisi de bulunuyordu; gerek bu deri, gerekse, koyun ve keçi derileri Şark tacirlerine de satılıyordu. Bulgar halkından vergi olarak at da alınıyormuş (bunu mezkûr Arap müellifi İbn Rusta yaz-

---

(6) Rus Letopisleri (Vekayinameler) tam mecmuası, c. 1, s. 36.

(7) "İbnü-Dastenin Khazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, İslâvlar ve Ruslar hakkındaki haberler", Prof. Khvalson'un şerh ve izahları ile, Petersburg 1869, s. 23.

Şunu da kaydetmek gerekmektedir ki, burada Arap müellifinin adı, İbn Daste diye yanlış okunmuştur. Son incelemeler sonucunda bu adın doğrusunun İbn Rusta olduğu anlaşıldı. Biz de ileride bu şekle bağlı kalacağız (Müellif).

(8) Bk. D. Spilevskiy: "Kazan ilinde eski şehirler ve başka Bulgar-Tatar anıtları", Kazan 1877.

(9) "Yugra" veya "Ugra" Rusya Avrupasının kuzeyini, Batı Sibiryayı içine almış ve tâ Kuzey Buzdenizine kadar uzanmış olan bir ülkenin ve orada yaşayan bir Fin kavminin adıdır.

(10) İbnü-Daste Haberleri, s. 23.

(11) Ch. Fraehn: "Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren aus İbn-Fazlans Reiseberichte (Memoires de l'academie imperiale des sciences de Saint Petersbourg", tom 1, sene 1832.

(12) Tatişçev: "Rusya tarihi" c. 3, s. 248; Moskova, 1774.

maktadır). Bu malûmat, Bulgar ilinde türlü cinsten sığır ve at sürüleri bulunduğunu göstermektedir.

Bulgarlarda zamanına göre, endüstri de vardı. Kendi ham maddelerini kendileri işlerlerdi. CH. Fraehn'nin tahminine göre, İbnü-Fadlan'ın "her evden bir öküz derisi vergi olarak alınıyor" sözündeki "deri"den murad işlenmiş (sepilenmiş) deri olacaktır. "Bu fikri Khvalson da desteklemektedir (13). Kazanlı tarihçi Mercanî de aynı düşünceyi ileri sürmektedir (14). Bulgar işi deri Şark'ta pek meşhurdu. Türkistanlılar ve Kazak-Kırgızlar işlenmiş öküz derisine (vidala) bugün de "bulgarî" derler. Bulgarların maden kazmak ve işlemek (metalorji) ile de uğraştıklarını Rus tarihçisi G. Likhaçov iddia etmektedir (15).

Eski Rusya Ulûm Akademisi üyelerinden P. Keppen Bulgar Türkleri arasına islâm dininin m.s. 8. veya 9. asırlarda girmeye başladığını tahmin etmektedir (16). İslâm fatihlerinin oralara kadar gelmesi tarihen malûm olmadığından, bu Türk kavmi arasına islâm dininin girmesi müslümanlarla olan ticarî münasebetlerin bir neticesi olsa gerektir. m.s. 10. asırda "Bulgar"a gitmiş olan İbnü Rusta o zaman Bulgarların çokluğunun islâm dininde olduğunu ve köylerinde camilerin ve ilk mekteplerin bulunduğunu yazmaktadır (17).

Biz tarihten şu hâdiseyi de öğreniyoruz: Bulgar hükümdarı Almas Silgi oğlu m.s. 921 senesinde Abbasî halifelerinden Muktedir Billah'a başvurarak, Bulgar memleketine islâm dininin esaslarını ve âyinlerini öğretmek, câmiler tesis eylemek için uzmanlar; kale ve istihkâmlar kurmak için mühendis ve mimarlar göndermesini rica etmişti. Halife bu şimal Türk hükümdarının ricasını iyi kabul ederek, Bulgar iline bir heyet göndermişti ki, heyetin başyazmanı Ahmed İbn-Fadlan adlı bir zat idi. İşte bu başyazman Bağdad'a dönünce bu yolculuk hakkında bir "Rihle" yazmıştır. Bu, Bağdad heyetinin yolculuğu üzerine bir rapor mahiyetinde olan "Rihle"nin içine aldığı bazı bilgileri 7. hicrî yy. bilgin Arap müelliflerinden ün-

---

(13) "İbnü-Daste Haberleri", s. 185.

(14) Bu müverrih aynen şöyle demektedir: "Bu öküz derisi dediği işlenmiş, ve lisanımızca bulgarı tabir edilen kalın, kaba deri olsa gerektir. (Müstefad-al-ahbar, fi ahval-i Kazan ve Bulgar", kısım 1, s. 62).

(15) "İkinci arkeoloji kongresi mesaisi", Petersburg, 1876, s. 4.

(16) P. Keppen: "İdil Bulgarları hakkında" (Rusya Maarif Nezareti dergisi, cild 1, yıl 1836).

(17) "İbnü-Daste Haberleri", s. 23.

lü Yakut Hamewî'nin bir ansiklopedi niteliğindeki Mucemül-Buldan adlı eserinden ancak öğrenebiliyorduk (18).

Bu heyet Bulgar'a 922 yılının mayısında varmış, Bulgar hükümdarı ve ilin uluları tarafından törenle karşılanmıştır. Bulgar hükümdarı Arap elçilerinin tavsiyesi üzerine kendi adını Cafer'e, ölmüş babasının ismini de Abdullah'a çevirmiş, yani "Cafer bin Abdullah" oluvermiştir. m.s. 14. asır müelliflerinden Şemseddin-Al-Dimeşkî, birçok Bulgarların hac maksadiyle Bağdad yoliyle Mekkeye gittiklerini de hikâye etmektedir (19). Bugün Ukrayna'nın merkezi olan Kiyef şehrindeki Rus kniazı (beği) Vladimir Sviatoslav oğlunun yeni din araştırdığı haberi yayılınca, İdil Bulgarlarının bu kniazı islâm dinine döndürmek amaciyle Kiyef'e bir dinî heyet göndermiş olduklarını Rus Vekayinameleri rivayet etmektedir (20).

Bulgarlar arasında islâm diniyle birlikte Arap yazısı, islâm medeniyeti serpintileri ve o günlerde müslümanlara malûm ilimlerin yankıları da gelmiştir. Meşhur Türk bilgini Kâtip-Çelebi'nin anlattığına göre, bu ülkenin Burhaneddin İbrahim bin Yusuf isimli bir âlimi, Semerkandî'nin müslümanlar arasında pek maruf olan "Al-Âdab" adlı kitabiyle, cedel ilmine dair "Fusul-Annesefî" adlı esere şerhler yazmıştır (21).

M.s. 1136 yılında Bulgar'ı ziyaret etmiş olan İspanyalı Arap âlimi Abu-Hamid-Al-Endalusî Bulgar kadısı Yakup Numan oğlunu defalarca gördüğünü ve bu kadının "Bulgar tarihi" isimli bir eserinin de bulunduğunu yazmaktadır. Bir Bulgar âliminin Bulgar şehrinden 700 km. şimal cihetine giderek, astronomiye ait terassudlarda bulunduğu hakkında da bilgiler vardır (22).

RUSLAR ve BULGARLAR : Rus kniazı (beği) İgor Rürik oğlunun Bulgar ülkesine yaptığı korkunç hücumunun Almas Silgi oğlu zamanında vukua geldiğini hatırlarsak, bu hükümdarın Bağdad halifesinden kaleler-istihkâmlar kurmak için mühendis ve mimarlar istemesinin mânası iyi anlaşılmış olur. Almas öldükten sonra da

---

(18) Tanınmış tarihçi Ahmed Zeki Velidî İran'da Meşhed şehri kütüphanesinde İbn Fadlan'ın bu Rihle'sinin tam nüshasını bulmuş ve yayımlamış da, bilim dünyasına mal etmiştir. Bir de bu tam nüshayı açıklayıp **İbn Fadlans Reisebrichten** adlı almanca bir eser neşretmiştir: Leipzig 1939.

(19) "Nukhbet-Al-Dehr fi acayib-al-berri we-al-bahr", Mehren neşri, Petersburg 1866, s. 264.

(20) Rus Vekayinameleri, Tam mecmuası, cilt 1, s. 36.

(21) Keşf-Al-Zunûn; Flugel neşri c. 1, s. 442-443.

(22) Likhaçov vasıtasiyle: Notices et extraits des manuscrits, cild 13, s. 277 ve ilerisi.

Rusların Bulgara akın etmeleri birkaç defa tekrarlanmıştır. Rus Vekayinamelerinin anlattığına göre, Tatar-Moğol istilâsından önce Bulgarlar m.s. 912 senesinden itibaren ondört defa Rus baskınına uğramışlardır. Bulgar başkendi de Ruslar tarafından birkaç defa yağma edilmiştir. Rus tarihçisi Tatişçev Rus-Bulgar münasebetlerine dair şu sözleri yazmaktadır: "İdil Bulgarları Rus memleketi ile daima alış-veriş ederlerdi. Gerek ekin ürünleri, gerek başka mallar getirerek, İdil ve Oka nehirleri kıyılarındaki Rus şehirlerinde satarlardı. Ruslar ise, gizlice toplanıp, İdil üzerindeki Bulgar tacirlerini soyarlar, sonra onların köylerini ve kentlerini yağma ederlerdi" (23). Rus Vekayinameleri, 1024 olaylarını sayarken, Rus ülkesi Suzdal'de şiddetli açlık hüküm sürdüğünü, Bulgarların aç Ruslara çok mikdarda hububat getirdiklerini kaydetmiştir. Ancak Ruslar Bulgarlar için çok kötü komşu olmuşlardır ki, Batu-Han'ın baskınına kadar artsız-arasız hücumları ve çapulları ile bu barışsever halkı bizar etmişlerdir. Rusların bu hücumlarından gözledikleri asıl amaç, zengin Bulgar ülkesini tamamiyle ele geçirmek olmuştur. Rus profesörü Peretetkoviç Rusların şarka doğru sistemli bir şekilde yürüyüşlerinden bahsederken, arada şu sözleri de yazmaktadır: "Kuzey-doğu Ruslarının ırmaklar boyunca şarka doğru yürüyüşleri bir hakikattır. Bana öyle geliyor ki, Fin kabileleriyle Bulgarlar bu yürüyüşü durduramazlardı. Ancak onu başka bir olay durdurdu" (24). Bu Rus müellifinin "başka bir olay" dediği yukarıda da anılan Batu-Han ordularının Doğu Avrupa'yı istilâ ederek, hem Bulgarları, hem Rusları kendi hâkimiyetlerine boyun eğdirmeleri olayıdır. Bu suretle Orta Asyadan gelen Moğol-Türk kuvveti "Rusların şarka doğru yürüyüşünü" durdurdu ise de, bu durdurma muvakkat olmuştur. Çünkü Ruslar bu kuvvetin güney steplerine çekilip gitmesinden sonra kendilerini bir parça toparlayınca Bulgar iline saldırışlarını yenilediler. Altın Ordu'nun en kudretli günlerinde 1296 ve 1320 senelerinde Rusların Bulgar üzerine baskın yaptıkları tarihten malûmdur. 1359 yılından itibaren, yani Altın Orda'da taht kavgaları başladıktan sonra ise, Rusların Bulgar üzerine saldırışları, çapul ve yağmaları pek sıklaşıyor. "Orda"daki kargaşalık günlerinde 1359 ve 1398 seneleri arasındaki devrede Ruslar Bulgar üzerine on kere akın etmişlerdir. Bulgarların bu devredeki başlıca düşmanları "Uşkuyniki" denilen Novgorod eşkıyası ve Moskova kniazları olmuştur.

(23) "Rusya tarihi", III. kitap, s. 248 (Moskova 1774).
(24) XV. ve XVI. asırlarda İdilboyu" adlı eseri, s. 84.

BULGARLARIN SONU : Altın Orda egemenliği zamanında Bulgar ili kuzey ile güney arasında ticaret aracılığı rolünü kaybediyor, fakir düşüyor; "Orda"daki kargaşalık günlerinde ise, iktidar ve taht arayan birtakımı maceracı mirzaların didişme ve çarpışma bölgesine dönüyor. Ancak o günlerde Bulgarların öteki Türk zümreleri ile karışıp-kaynaşması da devam edip duruyor. Akıbet, m.s. 15. asrın başlarına doğru "Bulgar" adını taşıyan bir kavim İdil boyu sahnesinden çekiliyor: buralarda "Bulgar" adı bile ortadan kalkıyor ve onun yerini "Kazanlı", "Tatar" ve "Çuvaş" gibi isimler alıyor.

KAZAN ORDASI (DEVLETİ)

BULGAR İLİ ALTIN ORDA DEVRİNDE : Orta Asya'dan gelen Türk-Moğollar Bulgar ilini hâkimiyetleri altına aldılarsa da, oradaki içtimaî kuruluşlara ilişmediler: şehirler ve şehir hayatı eskisi gibi devam ediyordu. Memlekette kök salmış islâmiyet, uzak illerden gelen müstevlileri de az bir zaman içinde kendi dairesine çekmişti. Köylü Türk ve Fin halkı da yerlerinde kalmışlardı. m.s. 14. asrın ortalarına doğru Altın Orda'nın bu ülkedeki hâkimiyeti yalnız sözde kalmıştı. Altın Orda zayıf düştükçe Rusların Bulgar ülkesine karşı baskıları da artmakta idi. O devirde Bulgar içtimaî kuruluşu çığırından çıkmış ve pek gevşemişti. Memleket kuvvetli bir teşkilâtçıya ve başa muhtaç bir durumda idi.

KAZAN DEVLETİNİN KURULMASI : Memleketin şu ağır günlerinde Uluğ Mehmet adlı bir prens Altın Orda'dan ayrılarak, küçük bir askerî müfreze ile Bulgar ülkesine geldi ve m.s. 1439 da kendisini bağımsız Kazan hanlığının hükümdarı ilân etti. O tarihten 7 yıl önce Kazan iline hücum ederek, büyük tahribat yapan Moskova kniazı Vasiliy Tiomnıy (Kör Vasiliy) ya karşı bir kuvvet gösterisi yapmak üzere, Kazan'a gelir-gelmez savaşçılar toplayıp, Moskova üzerine yürüdü...

O sıralarda Altın Orda'nın kendisinde kargaşalık, hanlar ve prensler arasında kavgalar sürüp gittiğinden, Orda, uzak Bulgar-Kazan işleriyle meşgul olamıyordu. Memleket başsız kalmış ve perişan bir hale gelmişti; onun için Kazanlılar Uluğ Mehmet-Ham büyük bir sevinçle karşıladılar ve ona Ruslara karşı savaşlarında yardım

etmeyi üstlerine aldılar. Yeni hanın memlekette çığırından çıkmış olan işleri tanzim etmesi ve ahaliyi teşkilâtlandırması sayesindedir ki Rusların bu yöndeki tazyiklerine karşı bir karşı koyma barajı yaratılmış, ve ahali bir müddet rahat etmiştir.

Kazan hanlığının sınırları pek belli olmamakla beraber, Prof. Firsov'un Kazan Devletinin sınırlarına dair düşüncesi, V. Grigoryev'in Bulgar Devleti hududlarına dair tahminlerine uymaktadır. Bu konu üzerine Firsov diyor ki: "Kazan devletinin sınırlarını kesin olarak tâyin etmek kabil değilse de, şurası bellidir ki, bu devlet toprakları Nijninovgorod ülkesinden başlayıp, İdil (Volga) nehrinin iki kıyısı boyunca şarka doğru uzanır; güneyde ve doğuda ıssız bozkırlara, Şiban (Sibirya) ordası sınırlarına dayanır; kuzeyde ise, Viatka ve Perm ülkeleriyle bitişirdi" (25). Pek tabiîdir ki, o zamanlarda bunlar sabit ve devamlı sınırlar sayılamazdı. Takribî olarak sınırları çizilen bu saha, ahalisi ve idare şekli bakımından ikiye ayrılıyordu : 1) Devletin asıl Türklerle meskûn olan merkez kısmı ve 2) Kazan hükûmetine vergi ödeyip, iç işlerinde muhtariyetli, başka kavimlerle meskûn olan kısmı. Memleketin Türklerle meskûn olan orta kısmı onun yalnız beşte birini teşkil ediyordu. Memlekette müslüman Türklerden başka Çuvaş Türkleri, Fin ırkına mensup kavimlerden Mordıvalar, Çirmişler (Mariler) Arlar (Votiaklar) yaşıyorlardı.

MEMLEKETİN İKTİSADÎ DURUMU : Kazan hanlığında halkın yaşama tarzı hemen-hemen Bulgar devrindeki gibi idi. Ahalinin başlıca işi çiftçilik olup, bu işle yalnız müslüman Türkler değil, Çuvaşlar ve Fin kavimleri de uğraşırdı. Sonraları Kazan'ı alan Moskof ordusunun başbuğlarından prens A. Kurbskiy Arça eyaletini, yani Kazan ülkesinin kuzey bölgesini, tasvir ederken şu sözleri yazmaktadır: "Oralarda tarlalar pek geniş olduğu gibi, mahsul de pek bol alınır. Mirzaların ve eşrafın malikâneleri şaşılacak derecede güzeldir. Köylere sık-sık rastgelinmektedir. Hayvan sürüleri hesapsızdır" (26).

Altın Orda hâkimiyeti devrinde epey sönmüş olan ticaret Kazan devrinde hayli canlanmıştı. Kazan şehri Asya ve Avrupa mallarının aktarma ve değiştirme yeri olup, şehir yakınındaki bir adada (Volga nehrinde olsa gerektir) her yaz büyük bir panayır kuruluyordu.

---

(25) "Kuzey-doğu Rusya gayri Ruslarının Moskova devletindeki durumu" s. 5-6.

(26) "Kniaz Kurbskiy Skazaniye"si, 3. basım, s. 23.

Kazan'a her zaman birçok Rus tüccarı da gelir, Avrupa mamûlâtı getirir, Kazan'dan ise, çeşitli deri ve Türkistan dokumaları alıp götürürlerdi (27).

Rus kniazı 3. Vasiliy Kazan'a iktisadi yönden bir darbe indirmek maksadiyle 1523 yılında Rus tacirlerini Kazan panayırına gitmekten menetmişti. Kazanın o zamanki bu panayırı Rusya'da çarlık devrindeki Nijninovgorod (Mekerce) panayırı yerini tutmaktaydı. 1552 senesinde Kazan şehri Ruslar tarafından kuşatıldığı sırada şehir içinde birçok yabancı tacirlerin de bulunduğunu Rus Vekayinameleri (Letopisleri) kaydetmiştir (28). Kazan'da ticaretle uğraşan Ermenilerin ayrıca bir mahallesi vardı.

Zanaatlara gelince, Kazan ülkesinde yapımlık (29) zanaattan ziyade üretimlik (30) zanaatlar göze çarpmaktadır. Bu çeşit zanaatların en önemlileri avcılık ile balıkçılık olmuştur. Memleketteki geniş ormanlarda yabanî hayvanların bolluğu bu ülke için büyük bir servet kaynağı olmuş ve dış ticaretin gelişmesine de yardım etmiştir. Kazan şehri yöresinde, İdil'in her iki kıyısında kunduzluklar da bulunuyordu. Ormanların çokluğu arıcılık ve kerestecilik işlerinin gelişmesine de yardım etmiştir.

Yapımlık zanaatlar arasında dericilik birinci yeri tutuyordu. Bu zanaat Kazan'da pek ziyade ilerlemişti ve bunun ufak yapım yerleri vardı. Ufak zanaatlardan marangozluk, dülgerlik, kiremitçilik-çömlekçilik, bakırcılık, demircilik, çilingirlik, kuyumculuk, hakkâklik ve hattatlık işleri gelişmişti.

16. asır gezmen (31) lerinden nemse Herberstein diyor ki : "Kazanlılar öteki ırkdaşlarına nisbeten daha medenîdirler; çünkü onlar topraklarını sürüp, ekiyorlar, evlerde (yani çadırlarda, obalarda değil: A. T.) yaşıyorlar ve çeşitli alış-verişle uğraşıyorlar" (32). Firsov ise şunları yazıyor: "Kazan, amelî hayata ait her işte Bulgar'ın liyakatlı varisi olmuştur; o, çiftçiliği sever ve zanaatın kadrini bilirdi. Yabancı gezmenler Kazanlıların tüccarlığını da överek anmaktadırlar" (33).

---

(27) Firsov'un şimdi anılan eseri, s. 5-6.

(28) Rus Vekayinameleri. Tam mecmuası, cild 16, s. 130.

(29) "Yapımlık zanaat" = imali sanayi.

(30) "Üretimlik zanaat' = istihsali sanayi.

(31) Gezmen = seyyah.

(32) "Moskovia hakkında notlar" (İ. Ananimov tarafından yapılan rusça tercümesinden), s. 139.

(33) Yukarıda anılan eseri.

MEDENİYET VE EDEBİYAT : Kazanlılar, tâ Bulgar devrinden beri müslüman idiler. Rus Vakayinameleri Kazan ülkesinden bahsederken, orada "molna" (molla) ların çok bulunduğunu yazarlar (34). Bundan, bu memlekette mabedlerin (câmi ve mescidlerin) çok olduğunu da anlamak güç olmamakla beraber, bu Vakayinamelerde câmiler de zikredilmemiş değildir. Meselâ, Rus Vakayinamelerinden "Nikonovskaya Letopis" de Dindar hükümdar (35) onların (kazanlıların) "misgit" (mescid) lerini yıktı" denilmektedir (36). Aynı Letopis'te "Molla Kulşerif" mescidi zikrediliyor ki, Rus muharipleri Kazan'ın iç kalesini zaptederken bu mescidin yanma kadar gitmişlerdi (37). Kazan şehri yakınında "Han Çayırı" denilen mahaldeki "Atuç mescidi" de zikredilmektedir.

Her mescidin yanında bir mektep bulunduğunu iddia edersek, hiç de hakikata aykırı bir şey söylemiş olmayız. Çünkü Kazanlılar Bulgar geleneklerini devam ettiregelmişler. Bulgarlarda ise, her mescid yanında bir mektep bulunduğunu Arap gezmeni İbnü-Rusta söylemektedir (38). Bütün karineler gösteriyor ki, İdil-Kazan Türkleri "mescid" denilince daima mektebi de beraber düşünüyorlardı. 18. asırda Kazan Türk köylerinde dolaşmış olan Rus subayı ve müellifi Rıçkov herbir Türk köyünde çocuklar için bir mektep bulunduğunu yazmaktadır (39). Bu gibi ilk okulların yalnız 18. asırdan başlayıp kurulduklarını zannetmek doğru olmayıp, bunun Bulgar devletiyle bağımsız Kazan hanlığı devirlerinden kalma bir medenî geleneğin devamından ibaret olduğunu kestirmek daha isabetli olur.

Kazan ülkesi, hele onun merkez kısmı, epeyce sıkı meskûn idi. Ancak bu mamur ülke Rus istilâsı günlerinde korkunç bir surette yakılıp-yıkılmıştır. Yukarıda sözlerini mükerreren naklettiğimiz Prof. Peretetkoviç diyor ki : "16. asrın "Pistsovıye knigalar"-ında (40) Kazan ve Züye (Sviajsk) ilçelerinde bulunan pek çok boş

(34) "Russkaya letopis po Nikonovu spisku", Petersburg, 1791, cild 7, s: 81, 86 ve 98.

(35) Müdhiş İvan.

(36) s. 233.

(37) Nikon Letopisi (Vekayinamesi), cild 7, s. 178.

(38) Yukarıda anılan "İbnü-Daste Haberleri", s. 23.

(39) "Yüzbaşı Rıçkov seyahatının günlük notları" adlı eseri, s. 5.

(40) "Pistsovıye knigi" : Moskova devletindeki şehirlerin, ahalisinin, işgücünün, arazisinin ve işe yarayan topraklarının tescil ve tasvirini içine alan ve 16. ve 17. asırlardan kalan yazılardır ki, eski Moskof devletinin muhtelif devirlerdeki iç durumunu öğrenmek için en kıymetli kaynaklardır.

arsalar kaydedilmiştir ki, bunlardan, Kazan zaptedilirken ve Moskova'ya karşı isyanlar sırasındaki muharebelerden önce bu ilçelerin gereği gibi meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Kazan hanlığının özek kısmı oldukça medenî bir memleket kılığını arzediyordu: şöyle ki oralarda pek geniş tarlalar, sivri minareli câmileri içine alan büyük-büyük köyler, kasabalar; yollarda canlı geliş-gidiş; çarşı ve pazarlarda alış-veriş faaliyeti; mirza ve beylerin mamûr çiftlikleri göze çarpıyordu. Müstakil Kazan devletinin parlak iktisadî durumunu gözleriyle görmüş olan kniaz Kurbskiy de kaydetmektedir. İdare örgütleri, hükûmet kurumları şebekesi, memurlar kadrosu, muntazam surette işliyen mahkemeler, vergi toplayan kurumlar bu memlekette devlet nizamının Rus ülkesindekinden daha fena kurulmuş olmadığını gösteriyordu. Kazan şehri büyüklüğü ve nüfus sayısı bakımından Doğu Avrupa şehirlerinden yalnız Moskova ile Novgorod'tan ve, muhtemel olarak Vilna'dan aşağı duruyordu. Lâkin şunu da unutmamalıyız ki, Kazan Moskova'dan 2 buçuk asır, Novgorod'tan ise 500 yıl daha genç idi (41). Kazanlıların ötedenberi çiftçi bir kavim olduğu onların "Saban toyu" (Saban bayramı) denilen ilkbahar bayramlarından da anlaşılmaktadır.

Edebiyata gelince, Kazanlılarda, şüphesiz, bir çeşit edebiyat (yazılı şeyler) olmuştur. Tahmin olunduğuna göre, edebiyat eserleri, Kazan Moskoflar tarafından zaptedilirken ve edildikten sonra, ve aşağıda kısaca anlatacağımız beş sene süren kıyamı bastırırken müstevliler tarafından yakılmış ve yok edilmiş olabilir. Kazanlıların edebiyatı çokluk dinî karakterde olduğu anlaşılıyor. Lâkin onlar gayri dinî edebiyata da büsbütün yabancı olmamışlardır. Bize bunu Kazan ülkesinde muhtelif nüshalarına tesadüf edilen türkçe vakayiname ve kıssa parçaları göstermektedir. Mercanî'nin 1. kısım "Müstefadülahbar"ında zikredilen "mecma"lar da, şüphesiz, bu kabîl şeyler olacaktır. Bu gibi vakayiname parçalarından biri Kazan'da basılmıştır bile (42). Bir de "Ahval-i Çıngız-han ve Aksak Timir" adını taşıyan yarı tarihî bir eser vardır ki, bunu 1819 senesinde bastırmış olan, Kazan üniversitesi Türk hocalarından İbrahim Halfeoğlu (Halfin), bu eserin Kazanlılar ile Rusların sürekli savaşları neticesinde dağılmış olan başka bir büyük eserin bir parçası olduğu fik-

---

(41) Rus müellif M. Khodiakov: "Kazan hanlığı tarihine ait taslaklar", s. 226-227; Kazan 1923.

(42) 1819 senesi İbrahim Halfeoğlu (Halfin) nun neşrettirdiği "Ahval-i Çıngız-han ve Aksak Timir" adlı esere bir ek olarak Cihanşahoğlu tarafından 1882 yılında yayınlanmıştır.

rini ileri sürmektedir. Nihayet, kazanlılarda ayrıca işlenmiş bir resmî ve kitabî dilin bulunduğu bazı mezar taşlarında rastlanan türkçe ibarelerden ve son zamanlarda (1922 yılında) meydana çıkarılan Sahip Giray-han yarlığından anlaşılmaktadır (43).

KAZANLILAR VE RUSLAR : Rus tarihçilerini okuyan kimse öyle bir fikre gelir ki, Kazan devleti Rus ülkelerine baskınlar ve çapullar yapmak Rus halkını yağma etmek amaciyle kurulmuş bir devlettir. Bu tarihçiler, Kazanlıların Moskoflar ile olan herbir çarpışmasını birincilerin yağmakerliği ile izah eylemek isterler. Halbuki yukarıda gördüğümüz üzre, Ruslar'ın Bulgar-Kazan ülkesine karşı saldırganlık hareketleri tâ m.s. 10. asırdan başlamış ve Türk-Moğol istilâsına kadar ve ondan sonra da, az bir ara ile, devam etmiştir. Rusların bu tecavüzî hareketi için Rus tarihçisi Solovyov doğrudan-doğruya "napor" (baskı) tabirini kullanmaktadır ve şöyle demektedir: "bu taraftan gelen Rus baskısı karşısında Asyayı ve islâmiyeti savunmak Bulgarlar için çok zor olacaktı; ancak Asya Tatarları gönderdi ve bundan dolayı Rusluğun İdil mecrası boyunca şarka doğru yürüyüşü uzun bir zaman için durmaya mecbur olmuştu. Kazan devleti yaşadığı müddetçe Rus kolonizasyonunun doğu yönünde ilerlemesi, yani Avrupa'nın Asya üzerine yürümesi, mümkün değildi" (44). Altın Orda hakimiyeti günlerinde Rusların Kazan ülkesine on defa hücumlarını Rus Vekayinameleri kaydetmiştir. Son hücum, yukarıda dahi anıldığı üzere, Uluğ Mehmed'in Kazan ülkesine gelmesinden ancak birkaç yıl önce (1431 de) yapılmıştı. Hele Moskof kniazları Dmitriy İvan oğlu "Donskoy" ile Vasiliy İvan oğlunun baskınlarından Kazan ülkesi çok çekmiştir. Uluğ Mehmed'in biricik suçu Rus saldırganlığına karşı memleketin savunma kuvvetlerini teşkilâtlandırmaktan ibaretti. Bu hükümdarın ve ondan sonra gelen hanların Ruslar ile olan muharebeleri asla tecavüzî olmayıp, hep tedafuî muharebeler olmuştur. Kazan Devletinin 100 yıllık hayatı akıncı Moskof'a karşı istiklâlini korumak uğrunda artsız-arasız çarpışmalarla geçmiştir.

---

(43) Bu Yarlığın (fermanının) kısaca muhtevası eksik bir şekilde ilk defa Hadi Atlasi'nin "Kazan hanlığı" isimli eserinde çıkmıştı. 1922 yılında ise, Kazanlı öğretmen Seyid Vahidoğlu tarafından bunun asıl nüshası bulunmuş ve benim tarafımdan "Türkiyat Mecmuası"nın 1926 senesinde çıkan 2 nci cildinde bu tarihî vesikaya dair uzunca bir tahlil yazılmıştı (s. 75-101).

(44) "Rusya tarihi", cild 6, s. 86; Petersburg "Obşçestvennaya polza" yayınlarından.

Bulgar-Kazan Türklerinin yağmacı hayatı sürmeyip, medenî hayat sürdüklerini Rus müverrihi Solovyov bile itiraf etmeye mecbur olmuştur. Şöyle ki bu tarihçi Rusya devleti için Kazan'ı ele geçirmenin ehemmiyetinden bahsederken, arada diyor ki: "Öteden beri burasını (İdil boyunu) Muhammedî Asya kendisine makar (oturulan yer) yapmıştı. Ancak bu artık bir göçebeler ordası olmayıp, bir medeniyet ocağı idi. Eskiden beri burada tüccar ve sanaatçı Bulgar kavmi yerleşmişti. Rus İslâvının Oka kıyılarında hıristiyan kiliseleri tesis etmeye başlamasından çok evvel Bulgarlar İdil ve Kama sahillerinde Kur'an dinliyordu..." (45). İşte gospodin Solovyov'un milletine, ne bahasına olursa-olsun, şu "medeniyet"i çiğnemek ve şu "tüccar" ve "sanaatçı" kavmi ezmek gerekmiştir ki, o, maalesef, 16. asrın ortasında bu gayesine ermiş bulunuyordu.

KAZAN DEVLETİNİN ZAYIF DÜŞMESİ : Saldırgan Moskof ile artsız-arasız çarpışmalar sonucunda Kazan devleti zayıf düşmüştü. Ülkenin batı kısmı Rus çapulcularının daimî baskınları neticesinde son derece harap olmuş, ahalisi de eksilmişti. Moskova kniazları oralarda yavaş-yavaş istihkâmlar, kaleler kurmaya başlamışlardı. Kazan'da türeyen ve birbirine zıd ve düşman olan aristokrasi partileri de devletin çözülmesine az yardım etmemiştir. Hele Rusların gayretiyle meydana gelmiş olan Moskof tarafdarı hainler partisi, adetâ milleti-yurdu Moskof çarlarına satmışlardı.

RUSLARIN KAZAN'I ALMAYA HAZIRLANMALARI : Kazan devleti içeriden çözüldükçe Rusların küstahlıkları da artıyor ve devletin başkendini almak için teşebbüsleri-seferleri de sıklaşıyordu. Bu seferler başarısızlıkla bitiyor idiyse de, Ruslar için büsbütün faydasız da olmamıştır : Bu seferler sayesinde 16. asrın ortalarına doğru memleketin "Taw Yağı" (Dağlık kısmı), demek İdil nehrinin sağ tarafında olan bölgeler, Moskova'nın "nüfuz bölgesi" oluvermiş, ve bu hal Rusların Kazan şehrini alınak umudlarını arttırmıştır. Kazan şehrini almak ise, Ruslarca, bütün memleketi zaptetmeye denk sayılıyordu. İlk Rus çarı (ki ondan önce Moskova hükümdarları yalınz "kniaz" veya "Velikiy kniaz" unvanını taşıyorlardı) 4. İvan (sonraları "Müdhiş İvan") henüz 17 yaşında iken, 1550 senesi kışında Kazan şehrini almak amaciyle büyük bir ordunun başında bizzat yola çıkmıştı; ancak başkendi bir hafta kadar muhasara edip de, zapta muvaffak olamayınca şehrin duvarları dibinden

(45) "Rusya tarihi", cild 6, s. 116.

defolup gitmişti. Lâkin o zaman "Taw Yağı"nda Moskova'nın nüfuzu o derece kuvvetli olmalı ki, İvan Kazan şehrinden 30-40 km. kadar batı tarafında Züyc çayının İdil nehrine döküldüğü yerdeki yüksek bir tepe üzerine "Sviajsk" adiyle bir kale-istihkâm kurmaya karar vermişti. Ertesi yılın yazında bu kale kurulunca İdil'in sağ tarafında Moskova'nın hâkimiyeti tamamiyle yerleşmiş ve böylelikle memleketin hemen-hemen yarısı düşman eline geçmiş bulunuyordu. Tam o sıralarda Kazan'ın içinde de kargaşalık almış yürümüştü. Az-çok sabit ve nüfuzlu bir hükûmet de yoktu. Kazanlıların hanı henüz beşikte yatan Ötemiş Giray adlı bir çocuk olup, anası Süyümbike-hatun vasi (regente) sayılıyordu.

Sviajsk kalesi kurulup biter-bitmez Moskova hükûmeti Kazanlılara aşağıdaki üç maddeyi ihtiva eden bir ültimatom vermişti: 1) "Taw Yağı"nda Moskova'nın egemenliğini tanımak; 2) Çocuk han ile vasi Süyümbikeyi Moskova hükûmetine teslim etmek; ve 3) Kazan'daki bütün Rus esirlerini salıvermek. O zaman iş başında bulunan Kazan aristokratları tarafından bu taleplerin hepsi olduğu gibi kabul edilmiş, ve neticede Süyümbike ile oğlu Moskof voyvodalarına teslim edilip 1552 yılı 18 Ağustosta Moskova'ya götürülmüşlerdir.

SÜYÜMBİKE HATUN : Güzelliği, akıllılığı ve yurtseverliği ile tanınmış olan kara talihli bu Türk kadını Noğay Ordasından Yusuf mirzanın (46) kızı olup, çocuk denilecek bir yaşta, Moskova taraflısı

(46) Bu münasebetle şuracıkta Nogaylar ve Nogay Ordası hakkında kısaca bilgiler vermek istiyoruz: 16. asırda Türkistan'da Sırderya kıyılarından bütün Aral Gölü yöresine ve batıda İdil (Volga) ırmağına kadar olan yerlerde hâkim olan Mangıt-Nogayların beğlerinden Musa-beğin sekizinci oğlu ve sonraları beğ olan Yusuf-mirza Moskofları hiç sevmezdi, ve bundan dolayı kendisiyle Russever kardeşi İsmail mirza arasında kavgalar ve çatışmalar eksik olmazdı. Musa ve Yusıf-beğler devrinde İdil ırmağının yalnız doğu tarafına düşen yerler, demek bugünkü batı Kazak İli "Nogay Dalası" (Bozkırı) veya "Mangıt" adını taşıyordu. Bundan ötürü İdil'in bu yanı "Nogay yagı" (yanı); batı tarafı ise, "Kırım yagı" adlanıyordu. Moskof düşmanı Yusuf mirza Yayık (Ural) ve Cim (Emba) ırmakları boylarında yaylar; kışları ise, Yayık kıyısındaki Sarayçık ve Karaduvan kasabalarında geçirirdi. Moskof dostu olan kardeşi İsmail 1556 yılında Yusuf-beği öldürtmüş ve onun oğulları olan İl-mirza ile İbrahim (İbray) mirzayı 1565 yılında Moskova'ya göndermişti. Bu iki mirzanın ahfadı Romanoflar sülâlesinin ikinci çarı olan Aleksiy Mikhayloviç zamanında ortodoks mezhebine geçmişler ve 18. asrın sonlarına kadar "knez'ya Yusupov'ı" (prens Yusufoğullar) diye tescil edilmişlerdir. Küçük adları, tabiatiyle, rusça oluyordu. Rus hükümdarlarından Deli Petro, Anna İonovna ve Elisabeth Petrovna (ki Deli Petronun kızıdır) zamanında "stolnik"lik (çarın sofra âmirliği), sefirlik, senatörlük gibi büyük mansıplar işgal eden hıristiyan prens Yusupov'lar vardır.

Süyümbike Hatun

mirzaların arzusu üzerine ve Rus çarının da uygun görmesi ile Kazan tahtına çıkarılmış olan seciyesiz Canali Allahyar oğlu ile evlendirilmişti. Kazan'da birtakım hainlerin elinde oyuncak olan bu han parçası bazı yurtseverler tarafından öldürülmüştü. Rivayetlere göre, Süyümbike-hatın kocasının Moskof vasali durumunda bulunmasına razı olmamıştır. Moskof düşmanı olan yurtsever Safa Giray-han ikinci defa Kazan tahtına çıkınca dul Süyümbike ona varmış ve ondan bir oğul da doğurmuştur. Yukarıda anılan Ötemiş-Giray işte bu çocuk idi ki, Moskova'da anasından ayırıp vaftiz edilmiş ve kendisine Aleksandr adı verilmiştir. Safa-Giray 1549 yılında ansızın ölmüş, Süyümbiye iki yaşındaki oğlu ile dul kalmıştır.

Süyümbike'nin Kazan'dan ayrılışını ve sevgili ikinci kocası Safa-Giray'ın mezarı, özyurdun başkendi ve Kazan halkı ile vedalaşması kadîm Rus kitap dili ile yazılmış olan ve "meçhul müellifin eseri" sayılan "Kazan devleti hakkında tarih" adlı, pek de tarihî olmayan bir kitapta şairane tasvir edilmiş ve o zaman gûya Süyümbike'nin söylediği şairane ve hazin sözleri de yazılmıştır (47).

SÜYÜMBİKE'DEN SONRA : Süyümbike ile oğlunu alıp götürmekle Kazan şehri ve ülkenin "Çayırlık tarafı" (İdil nehrinin sol yanıbaşındaki topraklar) henüz Moskof hâkimiyeti altına düşmüş

1890 yılında Nikola Borisoviç adlı bir Yusupov ölünce, Yusuf-mirzadan neşet eden ve ruslaşan Yusupov'ların erkek kolu kesiliyor; ancak o zamanki Rus imparatoru 1. Pavel (Paul)'in emriyle ölen son prens Yusupov'un damadı Hassa alayı teğmeni kont Filiks Filiksoviç Sumarokov-Elston adlı kimseye isim ve unvanlarının önüne "Kniaz (prens) Yusupov" sözlerini de ilâve etmeye müsaade edilmiştir. Ancak bu müsaade verilirken, "kniaz" unvanını ve "Yusupov" adını yalnız ailenin büyük oğlundan türeyenlerin taşıyabileceği şart koşulmuştu. Birinci cihan harbi günlerinde 17.12.1916 tarihinde Çar II. Nikola'nın sarayındaki meşhur üfürükçü mujik Grigoriy Rasputin'i öldüren zümrenin başında bulunan prens Filiks Filiksoviç Yusupov-kont Sumarokov-Elston (ki 1887 de doğmuştur) bu "damad"ın oğlu idi. Bu "cinayeti"nden dolayı hafif bir ceza ile kurtulan prens Yusupov Bolşevik ihtilâlinden sonra Amerika'ya sığınmış ve orda bu "cinayet" üzerine ingilizce "Rasputin his Malignanat influence and his Assassinati'on" adlı bir eser yazıp neşretmiştir.

(47) Kazanlı tarihçilerden molla Hadi Atlasî'nin "Süyümbike" adlı bir risalesi Kazan'da basılmıştı. Süyümbike'nin sözleri kısmen tercüme edilerek o risalede çıkmıştı. Bir de aslen kazanlı olan, lise öğretmeni Bn. Ilgaz Vahap da "Süyümbike" adlı bir tarihî hikâye yazıp 1945 de İstanbulda bastırmıştı. Merhum Dr. A. Lebib Karan da Süyümbike Han adiyle yazdığı 216 sahifelik manzum eseri (destanı) ölümünden biraz önce (öl. Temmuz 30-31 1964) İstanbul'da yayımlamayı başarmıştı (Toprağı nur olsun!). Bunlardan başka, bizim ildeşimiz gazeteci Muharrem Feyzi Togay'ın da bu ünlü Türk hatunu üzerine uzunca bir etüdü çıkmıştı (Türk Amacı dergisi İstanbul, sayı 1, Temmuz 1942).

değildi. Kazanlılar iş işten geçtikten sonra olsa da, bu gidişle işin nerelere varacağını anlamışlar, geç de olsa akıllarını başlarına toplamışlar: Süyümbike gittikten sonra Kazan tahtına çıkarılmış olan, meşhur korkak, ruhen ve bedenen sakat ve Moskova çarlarının zavallı kölesi olan Şahali Allahyar oğlunu (üçüncü defa) koğmuşlar ve Nogay Ordasından bir yeni han (Yadigar Kasım oğlunu) çağırıp getirmişler ve onun rehberliği altında Ruslara karşı son damla kanlarına kadar savaşacaklarına törenle ant içmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ İVAN'IN KAZAN ÜZERİNE SON SEFERİ : Burada şunu da kaydedelim ki, Kazan hanlığı epey zaman önce şimal tarafından kuşatılmış bir durumda bulunuyordu. Şöyle ki : Novgorodlu Ruslar 13. asırdan beri şimaldeki Piçura ırmağı kıyılarındaki Komilerden (48) haraç alıyorlardı. 14. asırda ise, Komiler arasında hıristiyanlık yayılmış ve bunun neticesinde onlarla Moskoflar arasında bir manevî rabıta husule gelmiş bulunuyordu. Daha 13. asırda şimalde Rusların Velikiy Ustüğ adlı bir müstahkem kalesi bulunuyordu ki, oradan daha evvel birkaç defa Kazan üzerine Rus askerleri sevkedilmişti. 15. asırda ise, Moskof askerleri Kazan'ın şimalinden dolaşarak, tâ Kama ırmağının başlarına kadar vardılar ve 1572 senesi o taraflardaki Komilerin merkez şehri olan Çırdın'ı ele geçirdiler. Kazan'ın kuzey-doğu tarafındaki Viatka'da (yani Votiak-Ar ülkesinde) de Rus nüfuzu epey erken yayılmış ve Ar halkı (49) arasında "Votiç" adını alan Rus göçmenleri yerleşmişti.

KAZAN ŞEHRİNİN ZOR DURUMU : İşte, Kazan ülkesinin böylece kuzeyden kuşatılmış bir durumda bulunuşu Rusların bu son seferinde onlara çok yardım etmiştir. Şöyle ki: Rus askerleri Kazan üzerine yalnız Volga'nın yukarı tarafından değil, Nokrat (Viatka) ve Kama ırmakları boyunca (Ar ve Perm illeri tarafından) da yürümüşlerdi; Kazan adetâ her yandan kuşatılmış bir vaziyette bulunuyordu. Kama ve İdil ırmaklarının geçitleri Rus "strelets" (okçu) leri tarafından tutulmuştu. Kırımlılar Rusların Kazan seferine mâni olmak düşüncesiyle Moskova topraklarının güney kısmına baskın

---

(48) Ruslar bu Fin kavminin Perm ilinde yaşayanlarına "Permiak" adını, Vologda ilinde yaşayanlarına ise, Zırıan" ismini vermişlerdir. Halbuki bunlar aynı kavmin iki bölgede yaşayan zümrelerinden başka bir şey değildir. Bu kavim kendi-kendisini "Komi" tesmiye etmektedir.

(49) Bu kavim kendisini "Ud" tesmiye eder. Onlara "Votiak" adı Ruslar tarafından, "Ar" ismi de Kazanlılar tarafından verilmiştir.

yapmış idiyseler de, yenilgiye uğrayıp, çekilip gitmişlerdi (50) ve onlardan Kazan'a başka türlü bir tesirli yardım gelmemişti.

KAZAN ŞEHRİNİN DÜŞMESİ : Kazanlılar, sayılarının azlığına rağmen, başkendi olağanüstü bir cesaretle müdafaa etmişler. Kazan şehrinin muhasara ve müdafaası Rus tarihçisi Karamzin tarafından mufassalca ve şairane tasvir edilmiştir (51). Rus tarihçisi Solovyov ise, bu olay hakkında şu sözleri yazmaktadır : "Tatarların Kazan'ı müdafaa ederken mukavemeti, tarihçinin dikkat nazarını çekecek mahiyettedir. Burada Orta Asya (sic!) Muhammed'in sancağı altında, Moskof çarının hıristiyan bayrağı altında yürüyen Avrupa'ya karşı son dayanağını koruma uğrunda dövüşüyordu. Kazan sukut edince bütün İdil nehri Moskof devletinin eline geçmiş oldu. Astrahan hanlığının sukutu ise, Kazan devletinin sukutunun bir neticesinden başka bir şey değildi" (52). Aynı tarihçinin şehadetine göre. Kazan müdafilerinden kimse sağ kalmamıştır. Çünkü, Solovyov'un anlattığına göre, çar Müdhiş İvan elinde silâh bulunanların hepsini öldürmeyi, yalnız kadınlarla çocukları esir almayı emretmişti (53).

KAZAN ALINDIKTAN SONRA YAPILAN VAHŞETLER : Moskof çarı 4. (Müdhiş) İvan kırk gün muhasaradan sonra Kazan'ın iç kalesine girebilmiştir (rumî takvime göre 2.10.1552'de). Yaşı büyüdükçe artan canavarlıkları'yle şöhreti afakı tutmuş olan çar İvan, eli silâhlı Türklerin hepsini kılıçtan geçirdikten sonra esir edilen bütün kadınları, kızları ve çocukları Rus askerlerine dağıtmıştı (54). Şehirdeki camilerin çoğunu yıktırdı ve bazılarını kiliseye çevirdi (55). Rus tarihçisi Rıbuşkin diyor ki : "Kazan'ın müdhiş fatihi, yalnız oradaki evleri yıkmakla yetinmeyip, mabedleri ve han türbelerini de yer ile yeksân eyledi" (56).

Sovyet devrinde Kazan hanlığına dair etraflı bir irdeleme (tetebbu) eseri yazan tarihçi M. Khodiakov bu münasebetle şu sözleri yazmaktadır : "Zaptedilen Kazan'ın yerli ahalisini korkunç surette kırmak (kesmek), Rus tarihinin en ağır yapraklarını teşkil etmek-

---

(50) S. Solovyov : "Rusya tarihi", c. 6, s. 73-74.
(51) Karamzin : "Rusya devleti tarihi", c. 8, fasıl 4.
(52) "Rusya tarihi", c. 6, s. 86.
(53) Gene orada, s. 81.
(54) Rusça "Tsarstvennaya Kniga", s. 308-310.
(55) Rıbuşkin : "Muhtasar Kazan tarihi", c. 1, s. 34. Kazan 1834.
(56) Gene orada, s. 85-86.

tedir. İsa muhibbi muhariplerin Kazanlılara karşı olan "Salip seferi", işte bu gibi hesapsız insan kurbanları salhanesiyle sona ermiştir. Kıyılan canlardan, dökülen gözyaşlarından, çekilen felâketlerden başka 2 Ekim günü birkaç nesiller tarafından biriktirilmiş olan maddi servetlerin, medenî-hayatî kıymetlerin yok edilmesini de mucip olmuştur. Bunlar muhafaza edildiği yerlerden amansızca çıkarılıp, kırılmış, bozulmuş ve yok edilmiştir. Epeyce bir uzluk (meharet) ve san'at eseri olan kıymetli şeyler, kuyumculuk eserleri, mensucat v.s. hep tahrip edilmiştir. Halkın servetine öyle dehşetli bir darbe indirilmiştir ki, bundan sonra ona belini doğrultmak pek güç olmuştur. Büyük ve mamur bir şehir asker yağmasına kurban olmuştur" (57).

IV

İSTİKLÂL SAVAŞININ DEVAMI VE KIRIM İLE İSTANBUL'UN GEÇ KALAN MÜDAHALESİ

Kazan şehrinin düşmesiyle bütün Kazan ülkesi Rus egemenliğine boyun eğmiş olmadı. Kazanlılar ilk darbeden ayılarak, kuvvetlerini toplar-toplamaz müstevliler ile yeniden dövüşmeye başladılar. İstiklâl savaşının devamından ibaret olan bu mücadele, hemen Kazan şehrinin sukutundan iki ay sonra, yani rumî takvime göre, 1552 yılı Aralık ayı iptidasında başlamış ve ancak 1557 senesi Mayıs ayında sona ermiştir. Rus müverrihi S. Solovyov, Kazanlıların bu son mücadelesini anlattıktan sonra diyor ki : "Böylelikle, Kazan alındıktan sonra eski Kazan devletine tabi olan kavimlerin hepsini teskin etmek için yeniden tam beş yıl süren yıkıcı muharebelere ihtiyaç görülmüştü" (58).

Bu son mücadele sırasında büyük faaliyet ve pek mühim yararlıklar gösteren Kazanlıların biri, İdil'in çayırlık tarafındaki yüzbeylerinden Memiş-Berdi adlı bir zattır. O, birkaç kişilik müfrezesi ile Kazan'dan yukarı İdil nehri kıyılarında iş görüyor; Ruslar için harp hareketleri bakımından çok önemli olan Vasilsorsk ile Sviajsk kalelerinin münasebetini kesiyordu. Yüksek Sundur Dağı üzerine kurulmuş ve tabiat eliyle de pek iyi korunmuş olan Çalım kalesini kendisine karargâh edinmişti.

---

(57) "Kazan Hanlığı tarihine ait taslaklar", s. 147-148.
(58) "Rusya tarihi", c. 6, s. 90.

Bu muharebelerde Moskoflardan "boyarin" (asilzade) Morozov sivrilmişti. Bu adam 1556 yılının ilkbaharında da muharebelere devam etmiş, hesapsız Kazanlı köylerini ve kasabalarını yakmış ve pek çok Kazanlıları yok etmişti. Aldığı esirler pek çok olmakla beraber, hepsi kadın-kızlardan ve çoluk-çocuklardan ibaret idi. Çünkü Morozov'un "ratnik" (muharip)leri erkekleri esir etmiyor, ellerine geçenlerin hepsini hemen öldürüyorlardı (59).

KAZANLILARIN YENİLMESİ : 1556 senesi Nisanında boyarin Morozov, Memiş-Birdi Beğin Çalım kalesine karşı da hücumlarına başlamıştı. Alınmaz sayılan bu kale de —Kazan kalesi gibi— ancak yer altından lâğımlar kazılıp, duvarları barut kuvvetiyle havaya uçuruldukdan sonra alınabildi. Çalım kalesi alınınca, Ruslar ağır basmaya başladılar ve istiklâl mücadelesi ağır ve umutsuz safhasına girmiş oldu. Gayri müslimler, hele Çuvaşlar, Ruslar tarafına geçmeye başladılar. Hattâ mücadelenin rehberi Memiş-Birdi Beğ, hain Çuvaşlar tarafından yakalanıp, alçakça Moskof voyvodalarına teslim edildi (Moskova'ya gönderilen bu yurtsever kahraman orada idam edilmiştir). Memiş-Birdi'den sonra savaşın rehberliğini Ahmed-Batır adlı bir yurtsever üzerine almış idiyse de, âkıbet, o da Rusların eline esir düşerek öldürülmüştür.

Beş yıl süren bu kanlı savaşlar neticesinde memleket bir harabeye dönmüş ve halkın mukavemet gücü büsbütün tükenmiş idi. Bundan dolayıdır ki, halk umutsuzluğa düşerek, mücadeleyi devam ettirememiş ve 1557 senesinde artık Ruslarla yeniden muharebeye tutuşamamıştır.

REHBERLERİN YOK EDİLMESİ : Kazanlıların beş yıl süren bu mücadelesini anlatırken, yukarıda sözlerini birkaç vesileyle naklettiğimiz Rus müverrihi Prof. G. Peretetkoviç harfi-harfine şu sözleri yazmaktadır : "Rus başbuğları ayaklanan yerlilere karşı mücadele ederken, kıyamın rehberleri olan beğlere, mirzalara ve yüzbeğlere ayrıca dikkat ediyorlardı: Bunları katiyen esirgemeyip, istisnasız öldürüyorlardı. Öldürülenlerin malûm olan sayısı, bu ülkede adlı-sanlı kimselerin çokluğunu ve kuvvetini göstermektedir. Meselâ, 1555 senesinin sonbaharında 1560 namdar kimse (beğler, mirzalar, yüzbeğleri ve ileri gelen Kazaklar) öldürülmüştü. Rus başbuğlarının gayretiyle Kazan'ın ileri gelen adamları (rehberleri) büsbütün yok edildikten sonradır ki, bu kıyamlar yatıştırılabildi. Ancak

(59) Gene orada.

bu yok etme ameliyesinden sonradır ki, ülkenin ammesi (kalabalık kütlesi) üzerine kulluk ve haraç boyunduruğu vurulabildi" (60).

GEÇ KALAN MÜDAHALELER : Kazan'ı zapteden Müdhiş İvan, iki yıl sonra, demek 1554 senesinde, Nogay beğleriyle mirzalarının da yardımiyle Astrahan şehrini de almış bulunuyordu. Bir yandan Kırım hanı Devlet-Giray'ın, öbür yandan Rusya ile araları açık bulunan kimi Nogay beğleri ve mirzalarının kışkırtması neticesinde burada da bazı kıyamlar vukua geldi ise de, bundan iyi bir netice alınmayıp, 1556 yılında Astrahan hanlığı da tamamiyle Rusya'ya ilhak edilmişti. Rus egemenliğinin İdil ağzında yerleşmesi, Moskova için geniş ufuklar açıyordu: Rusya zengin Kafkasya ülkesine yaklaşmış, Karadeniz'in kuzey-doğu kıyılarındaki Türkiye topraklarının yanıbaşına gelmiş ve Kırım'ın da sağ cenahından girmiş bulunuyordu. Moskova'nın Türk-müslüman ülkelerine doğru bu derece ilerlemesi, tabiatiyle, İstanbul ile Kırım'ın da rahatını az-çok kaçırmıştı. Üstelik, Kazan Türklerinin, hattâ İdil boyunda yaşayan Fin uluslarının elçileri, Bahçesaraya ve İstanbul'a kadar giderek, Orta İdil'i istilâ eden Rusların zulüm ve vahşetlerinden şikâyet ediyorlar ve yardım istiyorlardı. İşte, şu sebeplerden ötürü Müdhiş İvan'ın Baltık kıyılarında genişleme meşguliyetinden faydalanarak, Kırım ve İstanbul hükûmetleri iş işten geçtikten sonra olsa da, Astrahan ve Kazan dâvası ile uğraşmaya başlamışlardı.

Moskof çarı ağır, lâkin emin adımlarla şarka, Türk ülkelerine doğru yürüyerek, Kazan memleketine artsız-arasız darbeler indirirken, kudretli Kanunî Sultan Süleyman bu Rus genişlemesine karşı hiç olmazsa, ciddî bir siyasî adım bile atmamıştı. İşte, bu meşhur Türk hükümdarı Avrupa seferlerinden bıktıktan sonra şimal Türk yurdu dâvası ile meşgul olmak ve bu maksadla Astrahan'ı zaptetmek için oralara ordu sevkeylemek istiyordu. Sultan 1563 senesinde Kırım'a Devlet-Giray Hana çavuş gönderip, ona ilkbahara erzak ve atlar hazırlamasını emretmiş ve İstanbul'dan şehzadeler komutasında yeniçeriler gönderileceğini vadeylemiş idiyse de, Devlet-Giray bu teşebbüsün son derece ağır, zahmetli ve hasaratlı olmakla beraber, faydasız olacağını söyleyip, padişahı bu fikrinden vazgeçirmeye muvaffak olmuş ve bu muvaffakiyetini çar İvan'a da haber vermişti (61). Bununla beraber, Devlet-Giray kendisinin bazı şahsî menfaatlarını düşünerek, Moskova çarından Kazan ile Astrahan'ı geri

---

(60) "15. ve 16. asırlarda İdilboyu", s. 233-234.
(61) S. Solovyov : "Rusya tarihi", c. 6, s. 215, Petersburg basımı.

istemekte devam etmiş ise de, bu ısrarlı talebin, sadece çardan "Mehmet-Giray armağanı" ve hiç olmazsa, "Sahip-Giray tartığı" (62) koparmak için bir bahane olduğu, Moskof çarı ile Kırım hanının muhaberelerinden anlaşılmaktadır. Çar "pominki" (armağan) gönderince, han, Astrahan ve Kazan dâvasını ileri sürmekten vazgeçiyor; bir müddet sonra gene o dâvayı ortaya atıyor, tâ ki çar kendisine yeniden armağan göndermeye mecbur olsun.

İKİNCİ SULTAN SELİM'İN ASTRAHAN SEFERİ : Kanunî Süleyman'ın halefi Sultan Selim, Astrahan'ı zaptetmeye karar vermişti. 1567 yılının ilkbaharında Kırım hanına gönderdiği fermanında, İstanbul'a gelen Hive ve Buhara hacılarının ağzından naklen, Moskova çarının Kazan ile Astrahan'ı zaptettikten sonra bu ülkelerde islâmiyeti ortadan kaldırmak ve hıristiyanlığı üstün çıkarmak ile uğraştığı ve öteki müslüman ülkelerini de tehdid etmekte bulunduğu ve Astrahan iskelesine pek çok tüccar gemileri gelip-gitmekte ve bundan Moskof hazinesine külliyetli gelir sağlanmakta olduğu hatırlatılmaktaydı. Aynı fermanda sultan, Kırım hanına ilkbaharda Astrahan üzerine yürümeği emrediyor ve kendisinin de asker göndereceğini bildiriyordu. Devlet-Giray, Sultan Selimi de bu fikrinden caydırmaya çalışmış ise de, bu sefer muvaffak olamamış, fakat sultanın bu plânını Moskof çarına bildirmekten de geri durmamış ve Astrahan'ın kavgasız Kırım'a terkedilmesini istemiş; çar ise, Kırım hanının bu manevralarına kulak asmamıştır. Gerçekten, 1569 senesinin ilkbaharında Kefe (bugünkü Feodosiya) şehrine 17 bin Türk askeri gelmiştir. Kefe valisi Kasım Paşa bu orduya başkomutan olacak ve askerini İdil ile Don ırmaklarının birbirine yaklaştığı yere götürüp orada bir kanal kazacak, bu iki ırmağı birleştirecek, sonra gemilerle giderek, Astrahan'ı alacak veya, hiç olmazsa, o şehrin yakınlarında bir kale kuracaktı. Kırım hanı Devlet-Giray da elli bin askeriyle bu sefere katılmaya mecbur olmuştu. Toplar yüklenmiş gemiler Azak Denizi'nden girerek, Don boyunca yukarıya doğru hareket etmiş, İstanbul ve Kırım orduları rumî takvime göre, Ağustos ortalarında matlup noktaya gelmişler ve kanal kazmaya girişmişler. Ancak bu kanal kazma işini devam ettirmenin imkânı yoktu, çünkü Devlet-Giray, bu işin içinden çıkılamıyacağını ileri sürerek, boyuna geri dönmeyi tavsiye ediyordu. Nihayet, Kasım Paşa Astrahanlıların da ricası üzerine kanal kazmaktan vazgeçerek, Astrahan üzerine karadan yürümüş ve Eylûl ortalarına doğru şehre yaklaşmış ise de, bas-

(62) Tartık = hediye, armağan. "Tartık tartmak" = peşkeş çekmek.

kın yapmaya cesaret edememiş ve orada bir istihkâm kurup kışlamaya, Kırım hanını da geri memleketine göndermeye karar vermiş. Ancak bu karara askerler razı olmamış ve orduda kargaşalık baş göstermiş. Derken çok mikdarda Moskof ve İran askeri gelmekte olduğuna dair bir söylenti çıkmış; gerçekten, ertesi gün Rus askerlerinin gelmekte olduğu haberi tahakkuk etmiş. Bunun üzerine Kasım Paşa ağaçtan yapılmış olan istihkâmlarını, rumî takvime göre, 20 Eylûlde yaktıktan sonra, Kırım hanı ile birlikte acele çekilip gitmiş ve soluğu Kırım'da almıştır. Rus müverrihi S. Solovyov: "Böylelikle Kırım hanının arzusu yerine gelmişti" diyor. Bu uğursuz seferden sonra Osmanlı sultanlarının İdil boyunda yeniden bir müslüman-Türk devleti kurmak arzuları sönmüş, fakat Kırım hanı Moskof çarı karşısında müşkül durumda kalmıştı. Çünkü o, eskiden çarı Türk sultanı ile korkutuyordu; halbuki bu sefer sultanın tehdidi de suya düşmüş bulunuyordu. Bununla beraber açgözlü Devlet-Giray, Moskova'ya elçiler gönderip, Kazan ile Astrahan'ı, hakikatte ise, asıl gayesi olan bin ruble akçe ile kürklerle doğanları istemekten de geri durmamıştı. İki yüzlü hanın bu isteklerini şiddet ve nefretle reddetmek pek mümkün iken, çar, sultanın Astrahan'a yeniden saldırmak ihtimalini ve o takdirde Devlet-Giray'ın kendisine faydalı bir âlet olabileceğini göz önünde tutarak, bu istekleri mülâyemetle reddetmiş ve cevabının sonunda hanın hırsını tatmin etmek için umud kapılarını açık bırakmıştır. S. Solovyov diyor ki :

"Lâkin Moskova için asıl tehlike İstanbul tarafından geliyordu. Livonya (Baltık kıyıları) savaşları sırasında ve daimi ordu bulunmayan bir devirde, Kırım hanına karşı Oka Irmağı kıyılarında asker bulundurmak da zor bir iş olmakla beraber, uzak Astrahan'da birkaç alay asker tutmak daha fazla güç bir işti. İvan biliyordu ki, sultan ilkbaharda Astrahan seferini yenilemek fikrindedir. O zaman Kırım hanı Moskova üzerine yürüyecek; bundan başka, sultan ordularının İdil ağzı çevresinde ufak bir başarısı, zaten Ruslardan hoşnud olmayan Kazanlıların ayaklanmasını da mucip olacaktı" (63).

Gözlerini daima Baltık kıyılarına diken, Litvanya ve Polonya'daki mühim olaylara karşı tetikte bulunan ve memleketin içindeki karışıklıkları da hesaba katan Müdhiş İvan, Kırım ile Türkiye'ye karşı büyük fedakârlıklar yapmak zorunda kalmıştı. Kırım hanına "Mehmet-Giray tartığı" vermeye razı olduğu gibi, 1570 senesinde

(63) Solovyov tarihi: c. 6, s. 222, aynı basım.

yeni sultanı kutlamak bahanesiyle İstanbul'a Novoseltsev adlı birisini elçi gönderdi. Bu elçi Kazan meselesi hakkında Sultan Selim'e arada şu sözleri de söylemişti : "Hükümdarımıza sadakatla hizmet eden Kazanlılar onun atıfeti sayesinde kendi yerlerinde yaşıyorlar. Hükümdarımız onların dinlerine dokunmuyor, ibadethanelerini yıkmıyor. Çarımız şu günlerde Sayınbolat Sultanı (64), Kasım (Hankirmen) tartına çıkardı ve orada islâm dini gereğince camiler, kâşaneler (65) kurmayı emretti. Hükümdarımız hiçbir hususta onun hürriyetini selbetmiş değildir. Eğer bizim hükümdarımız islâm dinine takibatta bulunsaydı, Sayınbolat Sultana memleketimizin ortasında müslümanca yerleşmeye müsaade eder miydi? (66) Bu elçi sultandan tatmin edici cevap alamamış olacaktır ki, ertesi yıl (1571 de) İstanbul'a Moskova'dan Kuzminskiy adlı yeni bir elçi gönderilmişti. Sultan Selim, daima Kazan ile Astrahan talebinde israr edip durmuştur (67).

DEVLET-GİRAY'IN MOSKOVA SEFERİ VE ÖTESİ : İstanbul'un emriyle olacaktır ki, Kırım hanı 1571 senesi ilkbaharında 120 bin asker ile Moskova üzerine yürümüştü. Kırımlılar Moskova'ya yaklaşırken, İvan muharebeden çekinip şimale doğru, Rostov şehrine kaçtı. Kırım askeri, müdafaasız kalan Moskova şehrine hücum ederek, pek çok Rus'u kırmışlar ve hesapsız ganimetler elde ederek çekilmiştir. Devlet-Giray bu seferinden dönerken, çar İvan'a şu mealde bir mektup bırakmıştı: "Kazan ile Astrahan'dan dolayı her şeyi yakacağım, yıkacağım. Yüce Tanrıya güvenerek, bütün cihan servetini yer ile bir edeceğim. Ben senin üzerine geldim, başkendini yaktım; tacını ve başını da alacaktım, sen bize karşı çıkmadın, dayanamadın; halbuki hükümdarlık taslıyorsun; sende haya ve hay-

---

(64) O zamanlarda, Altınorda'nın parçalanmasından sonra peyda olan hanlıklarda "sultan" sözü şehzade mânasiyle kullanılmıştır.

(65) Solovyov bu sözü "mezarlık" diye tercüme ediyorsa da, doğrusu türbe demektir.

(66) Solovyov tarihi: c. 6, s. 222-223, aynı basım.

(67) Şurasına dikkat etmek gerektir ki, elçi Novoseltsev İvan tarafından yıkılmış olan Kazan ibadethanelerini kale almayıp, yalnız Moskova'nın yanı-başında Rusluk siyasetine hizmet ettirmek için kurulan yapmacık "hanlığın" satılmış han parçalarının düzme mescidlerinden bahsediyor. Türk sultanını kandırmak maksadiyle adı ağza alınmış olan Sayınbolatın ne soydan bir müslüman olduğu şundan bellidir ki, bu alçak 1573 yılının ortasında, demek Moskova elçisinin Sultan Selimle olan mülâkatından bir buçuk sene sonra hıristiyanlığa dönüp Semeon Bikbulatoviç adını almıştır.

siyet bulunsaydı, çıkardın, bize karşı koyardın. Bizimle candan dost olmak istersen, bizim yurtlarımız olan Kazan ile Astrahan'ı geri ver! Bizim hedefimiz Kazan ile Astrahan'dır. Akçe ve hazine ile yakayı kurtaramazsın, dünya servetini versen dahi kabul etmem. Devletinin yollarını ise, ben gördüm ve bildim" (68).

Bu hâdiseden sonra İvan Kırım'a elçiler göndererek ve mektuplar yazarak, han ile müzakerelere girişmiş: bir yandan Astrahan'ı Kırım hanına verir gibi tavırlar takınarak onu oyalamak, zaman kazanmak istemiş; öte yandan büyük tartık (armağan) lar vadederek, hanı ne bahasına olursa-olsun, Kazan-Astrahan dâvasından vaz geçirmeye çalışmıştır. Çarın bu kurnazlığının farkına varan Devlet-Giray 1572 yılı ilkbaharında bir daha 120 bin kişilik ordu ile Moskova üzerine yürümüş idiyse de, Oka Irmağı kıyısında vukua gelen muharebede bozguna uğrayıp, hiçbir iş beceremeden çekilip gitmiştir. Bu bozgundan sonra hanın İvan'a başvurmalarındaki eda değişiyor. Meselâ, o, bir defa Moskova'ya yolladığı elçisine, çar İvan'a şu sözleri söylemeyi emretmişti: "İyi biliyorum ki, çarın memleketi geniş ve raiyeti hesapsızdır. Memleketinin ucu-bucağı yokken, o bana Kazan ile Astrahan'ı bile vermiyor. Bana bu şehirleri verdikten sonra da onun elinde pek çok şehirler kalacaktır. Hiç olmazsa Astrahan'ı verse idi. Ben Türk sultanından utanıyorum. Çünkü o benim için: "Çar ile mücadele ediyorsa da, Kazan ile Astrahan'ı geri alamıyor, çara karşı hiçbir şey yapamıyor" diyecek. Eğer çar bana Astrahan'ı geri verirse, tâ ölünceye kadar onun yurdu üzerine saldırmazdım" (69). Lâkin bu sefer İvan da edayı değiştirmiş ve hana verdiği cevabında onun vaidlerine inanmadığını, Kazan ile Astrahan'dan vazgeçmekle kendisine karşı Kırım'dan başka daha iki kılıcın meydana gelmesine muvafakat edemiyeceğini anlatmış, ve pek az mikdarda armağan göndermiş ve mektubunun sonunda "vaktiyle dünya malı kabul etmiyeceğini yazmıştın da, onun için az hediye gönderdim" diyerek, hanla alay etmiş.

1584 yılının yazında III. Sultan Murad zamanında, çar Feodor'un tahta çıktığını bildirmek için İstanbul'a gönderilen elçi Blagov orada gene mezkûr Kasım hanlığındaki Moskof işi "müslümanlığı" ileri sürerek "Rusya'da islâm dinine karşı hiçbir türlü baskı yoktur; çünkü Kasım şehrinde camiler vardır ve orada Mustafa Ali adlı müslüman hanı hükûmet sürmektedir" demişti. Bu defa "Bab-ı Ali" pa-

(68) Solovyov tarihi: c. 6, s. 225.
(69) Gene orada, s. 227.

[illegible] Gazi-Giray Han 1591 yılının yazında Moskova üzerine yürümüş idiyse de, boş elle dönmüş. Ondan sonra han kendisi münasebetleri yenilemek amaciyle Moskova'ya elçi göndermiş ve bu elçiye çara: "Artık bizim hanımız Kazan'ı da, Astrahan'ı da istemiyor; yalnız çar, hanımızın istediği armağanları göndersin..." diye söylemeyi emretmiştir. Ondan sonra artık İstanbul ile Bahçesaray Astrahan ile Kazan'ı büsbütün unutmuştur.

İKİNCİ KISIM

İSTİLÂDAN SONRA

A.

İBRET ALINACAK BİR KIYASLAMA

M.s. 13. asırda şamanist Mogol-Tatarlar, Rus ilini zaptedince, onu belirli bir mikdar haraca bağladılar, lâkin ülkenin iç kuruluşunu değiştirmediler, içtimaî-siyasî kurumlarına dokunmadılar. Rusların papazları, rahipleri, kilise ve manastır mülkleri vergilerden muaf tutuldular. Rus ruhanîlerine ve dinî kurumlarına, dinî akide ve âyinlere Tatarlar hürmet ederlerdi. Rus ili hakkındaki bu sîyaset, sonraları Altın Orda'nın müslüman hanları zamanında da değişmemiştir. Meselâ, Orda'nın kudretli müslüman hanı Özbek, metropolid Petro adına verdiği yarlığında (fermanında) Rus ruhanîleriyle kilise ve manastırların her nevi vergilerden muaf olduğunu tekid ediyordu. Bu yarlıkta arada şöyle denilmektedir: "Metropolid Petro'nun büyük kilisesi ve onun bütün ruhanî kurulu, bize dua ve himmet ediyorlar, askerlerimize manevî kuvvet veriyorlar. Onların dinî nizamlarını kimse tahkir etmesin! Tahkir edenler asla affedilmezler ve ölüm cezasına çarpılırlar" (70). Biz, Allah'a aid olan şeyi koruyoruz; Allah'a bağışlananı almayız. Allah'a aid olan bir şeyi almak günâhdır. Onu alan Allah'ın kahrına uğrar, bizim tarafımızdan ise, idama mahkûm olur" (71).

Bu suretle Altınorda devletinde, Rus ruhanîleriyle dinî kurumlarının hukuk ve imtiyazları, hanların fermanlariyle tesbit ve kanun ile temin olunmuş idi. Orda'nın müslüman hanları tarafından tebaa-

---

(70) Karamzin: "Rusya devleti tar'ihi" c. 4, not: 245.

(71) V. Grigor'yev: "Rusya ve Asya" mecmuasındaki "Han yarlıklarının doğruluğu" başlıklı makale, s. 245 (Petersburg 1879).

ları olan hıristiyanları tatarlaştırmak yahut islâmlaştırmak teşebbüsleri de aslâ yapılmamıştır. Bu hal m.s. 13. ve 14. asırlarda idi.

Türk padişahı II. Mehmed (Fatih) m.s. 1453 senesinde Bizans başkendini fethedince, Şarkî kilise patrikliğine yalnız dinî işlerde değil, mektep ve eğitim işlerinde dahi gayet geniş imtiyazlar vermiş, yani Fatih, patrikliğe verdiği imtiyazlar vasıtasiyle adeta İstanbullu Rumlara geniş bir millî ve medenî muhtariyet bağışlamış oluyordu. Bu hal ise, m.s. 15. asırda idi.

İşte, Türk ve Tatar hükümdarlarının, tebaaları olan hıristiyanlara karşı siyasetleri böyle olmuştu. Bir de 16. ve 17. asırlarda Moskof çarlarının, zaptettikleri Kazan devletinin dinî kurumlarına ve ahalinin dinî akidelerine ve içtimaî geleneklerine karşı ne gibi bir siyaset takip ettiklerini gözden geçirelim. Burada şunu kaydedelim ki, Türk illerinde uygulanan Rus siyasetinin niteliğini ve oralarda kurulan Rus idaresinin mahiyetini yalnız Rus tarihî kaynaklarına dayanmak suretiyle isbat ve tesbit edeceğiz. İşte bu kaynaklardan öğrendiğimize göre, Kazan'ı alan Moskof çarı Müdhiş İvan, müslüman ruhanileriyle mabed ve medreselerin hukukî durumunu düşünmek şöyle dursun, kendi devletinin sınırları içinde islâm dininin mevcudiyetini bile tanımamıştır. Demek ki, Moskof devletinde islâm din kişileriyle dinî kurumları hiçbir türlü ayrıca hukuk ve imtiyazlara malik olmadıklarından başka, onlar için bu devlette hayat hakkı bile tanınmamıştı. Onlar gayri kanunî olarak yaşıyorlardı. Şu halde islâm din kişilerini tahkir etmek, islâm ibadethanelerini lekelemek, islâm dinine söğüp-saymak için herkese cevaz ve müsaade vardı. İslâm için devletin kanunlarından himaye aramak abes idi. O zamanki Rus Vekayinameleri, Moskof resmî evrakı, ahbar (iskazaniya) yazanlar, müslümanları "pagan" (putperest), camileri "kapişçe" (puthane) tesmiye ederlerdi. İslâm dini Müdhiş İvan'ın halefleri devrinde de kanunî yaşama hakkına malik olmamıştır. Sonraları Moskof devletinde islâm dininin tanınması, yalnız onun varlığını tanımaktan ibaret olup, asla onu kanunen tanımak değildi.

Vakıa, Rus kniazları (beyleri) Altınorda hanlarının huzuruna sadakat arzetmek için gitmeye mecbur tutulmuşlardı; ancak sonraları Kazan Türk beylerinin çoğu ya kılıçtan geçirilmişler veya zorla ortodoksluğa çevrilmişlerdi. Vakıa, Rus yurdu Altınorda hanları tarafından kanunen belirli mikdar haraca bağlanmış idi; amma sonraları Kazan yurdu Rus voyvodaları, diakları ve başkalarının korkunç yağmaları yüzünden bir harabeliğe dönmüştü. Altınorda han-

ları ve hükûmeti Rusların dinî akidelerine tam bir saygı ile bakmış, Rus ruhanî kişilerini ve kurumlarını vergilerden muaf tutmuş idi; buna mukabil Ruslar Kazan islâm kurumlarını barbarca tahrip etmişler, din reislerini kesmişler, cami ve medreseleri yakmışlar, yıkmışlar; müslüman dinî akidelerine tam bir hakaret gözü ile bakmışlar; Türkün en mukaddes geleneklerini çiğnemişler; yerli ahaliyi en aslî hukuklardan mahrum ederek gerçek mânasiyle bir köle haline sokmuşlar. Tatarların Ruslar hakkındaki siyaseti, imtiyaz ve muhtariyet siyaseti olmuşken, Rusların Kazanlılar hakkındaki politikası, yutmak ve yoketmek politikası olmuştur. Altmorda'nın Rus yurdundaki idaresine "Tatar boyunduruğu" (72) demek caiz ise, Rusların Kazan yurdundaki idaresine hakkiyle "Rus cehennemi" demek yerinde olur.

B.

TÜRK ÜLKELERİNDEKİ MOSKOF İDARESİ

TOPRAĞA HUSUSÎ MÜLKİYETİN KALDIRILMASI : "Ulu Moskof hükümdarı" (velikiy gosudar), istilâ ettiği toprakların asıl sahibi sayılır, onları uygun bulduğu şartlarla kime isterse, ona verir ve bu hususta asıl toprak sahiplerinin rızası sorulmazdı. Moskof çarları kendilerini yalnız boş arazinin değil, yerli ahali tarafından işgal edilmiş, işlenmiş olan ve mahsul veren toprakların da kayıdsız-şartsız sahibi sayarlardı (73). Meselâ, Müdhiş İvan Kazan şehri yöresinde, Züye Kalesi etrafında, Mişe Irmağı kıyılarında ve Kama Nehri mansabı civarında bulunan 2000 çetvert (74) toprağı bir "ihsanname" ile Kazan'ın baş piskoposuna bağışlamıştı. Bu topraklarda çift sürülür yerler, tarlalar, ormanlar, çayırlıklar, balığı bol göller, kovanlıklar, su kunduzu bulunan mahaller ve nihayet, ahalisiyle beraber birçok köyler bulunmaktaydı.

Genelce, Kazanlıların İdil ve Kama Nehirleri kıyılarındaki en verimli ve bereketli toprakları Rus ruhanîlerine ve manastırlarına; boş arazinin en iyi ve bitek (münbit) olanları Rus göçmenlerine ve yerlilerden hıristiyanlık kabul edenlere "ihsan edildikten" sonra

---

(72) Rus tarihlerindeki rusça "Tatarskoye igo"nun tercümesidir.

(73) N. Firsov: "Şimal-i-şarkî Rusya gayri Rusların Moskof devletindeki vaziyeti", s. 183-184.

(74) Vladimir Dal'in "Yaşayan Velikorus dilinin izahlı sözlüğü"ne göre, bir çetvert yarım desetina, demek 0,456 hektar, teşkil eder.

asıl toprak sahipleri içerilere, kurak ve çorak yerlere koğuluyorlardı. Eski Kazan hanlığının başkendi olan Kazan şehrinin 50 km. den daha yakınlarda bugün Türk-müslüman köyü bulunmaz. Eski Bulgar devletinin yüreği mesabesinde olan şimdiki Ispas ilçesinde de Türk-müslüman köyleri azdır.

"ULU HÜKÜMDARIN KÖLELERİ" : Moskof çarları fermanlarında İdil, Ural ve Sibirya kavimlerinin Moskof idaresi altındaki durumunu "kholopstvo" diye; o kavimlere mensup insanları "Moskof ulu hükümdarının kholopları" diye tabir ederler. Eski rusçada "kholopstvo" kölelik, "kholop" da köle mânalarına gelir (75). Aşağıda Moskof hükûmetinin bu kavimlerin emeklerini nasıl sömürdüğü anlatılınca bu tabirlerin pek yerinde olduğu açıkça anlaşılacaktır. Şimdi bunların hikâyesini dinliyelim :

"YASAK" : Moskofların istilâsına uğrayan bu kavîmler her şeyden önce Moskof hükûmetinin resmî lisanında da "Yasak" (76) tabir edilen vergiyi ödemekle mükellef idiler. Bundan dolayı onların kendileri de "yasaklı" (rusçası "yaşaçnıy") tesmiye olunurlardı. Ancak bu vergi. belirli ve sınırlı bir şey olmayıp, onun mikdarı ve ölçüsü, ahalinin Ruslara boyun eğme derecesine göre değişirdi. Rus memurlarının tamahkârlığına karşı koymaya mütemayil ve muktedir olanlardan az yasak almakla yetinilirken, bu gibi karşı koymaktan âciz olanların bütün kazançları "Yasak" olarak alınır, kendilerine yalnız eski ve yırtık kürkleri bırakılırdı (77).

"Yasaklı" kişi yalnız kendisi için değil, ailesinin ergin erkek üyelerinin hepsi için de yasak ödemeye mecbur tutuluyordu. Önce ailenin herbir üyesinden yasak alınır, çocukluk, hastalık, ihtiyarlık gibi çalışmaya engel olan haller asla dikkate alınmazdı. Yalnız çar Boris Godunov (78) zamanından başlayarak, çocuklar, hastalar, son derece ihtiyarlar ve pek fakirler yasaktan muaf tutulmuşlardı (79). "Yasaklı" kişi mutad yasağı ödedikten sonra çara, onun veliahdine ve voyvodalara mahsus "takdime yasağı" ödemeye de

(75) Gene aynı sözlüğe göre.

(76) Türkçe yasak kelimesi istilâya uğrayan ülkelerde Moskova idaresi devrinde vergi, haraç anlamiyle kullanılmıştır.

(77) N. Firsov: "Şimal-i-şarkî Rusya gayri Ruslarının Moskof devletindeki vaziyeti", s. 270.

(78) Türk ırkından olan bu çar 1598 senesinden 1605 yılına kadar hüküm sürmüştü.

(79) Firsov'un aynı eseri, s. 266.

mecbur idi. Başta bu "yasak" mecburî bir şey olmayıp, ihtiyarî bir hediyeden ibaret olmuşsa da, git-gide "yasaklılar" bu "hediye"yi muntazam surette ödemek zorunda idiler. Bu gibi eleştirmelerden sonra "yasaklı" elinde kalan kazancını yalnız hükûmet tarafından gösterilen tüccara satabilirdi. Fakat asıl yasağı ve "takdime yasağı"nı ödemeden onlara da hiçbir şey satamazdı. Yasaklıdan mal satın alan tüccar ise, bu malın hepsini belirli bir yerde, narh memurları tarafından tâyin edilen fiat üzerinden hükûmete teslim etmeye kanunen mecbur idi ve o sırada hükûmet memurları malın onda birini gene bedava alırlardı. Buna rusça "desiatiçnıy yasak" (uşrî yasak) denirdi. Bu "onda bir" görünüşte tüccardan alınır idiyse de, gerçekte bunun ağırlığı gene "yasaklı"nın sırtına yüklenirdi. Çünkü tüccar âdet olduğu üzere, malın onda birini "yasaklı"dan bedava alırdı (80).

"Yasak", kürklük av (tilki, sansar, sincap, kakım, ak tilki, kurt, samur, pars, kunduz, tavşan v.s.) derileri şeklinde ödeniyordu. N. Firsov diyor ki: "Yasak, Moskof hazinesinin en zengin gelir kaynağı idi. Büyükleri "elde etmek", usta savaşçıları celbeylemek, komşu devletlerin nüfuzlu adamlarını "avlamak" için şu, yasaklıların ağır emeğiyle kazanılan metalar kullanıldığı gibi, çarların sofralarını dolduran yabancı memleket içkileri ve tatlılar, sarayda giyilen pahalı kaftanlar dahi "ulu hükümdar"ın köleleri diyarından getirilen tilki ve samur kürkleri mukabilinde satın alınıyordu" (81).

Çarların hazinesini dolduran ve ecnebileri hayretler içinde bırakan altın ve gümüş yığınları da "yasak" olarak toplanan kürkler bedeline elde edilmişti. Çar, kendisinin sağlığını, dedelerinin ruh istirahatini dileyip dua eden rahiplere, savaş meydanlarında yararlıklar gösteren cengâverlere, kayıtsız-şartsız boyun eğen ve kulluk eden "bendeleri"ne de tilki ve samur kürkler ihsan ederdi (82).

ANGARYALAR : "Yasaklı"ların devlet faydasına çalışması yalnız yasak ödemek için geceyi gündüze katarak av peşinde koşmaktan ibaret olmayıp, onlara birçok başka mükellefiyetler de yükletilmişti ki, o devirde bu angaryalara "devletlik hizmetler" denirdi. Hükûmet onlara istihkâmlar, tabyalar, kaleler inşa ettiriyor, yollar

(80) Aynı eser, s. 266-267.

(81) Aynı eser, s. 265.

(82) N. Firsov'un aynı eseri, s. 265.

yaptırıyordu ki, buna karşılık olarak, onları bazan yasaktan muaf tutar ve bazan da tutmazdı (83).

Bir bölgeyi düşman tehdid ettiğinde belirli bir yerde toplanmak ve Rus komutanların idaresi altında "ulu hükümdar"ın düşmanları ile döğüşmeye gitmek "yasaklı"ların boynunun borcu idi. Sonraları Moskof hükûmeti herhangi bir harbe katılınca asıl Kazan Türklerinden, Çuvaşlarla Başkurtlardan, Ar, Çirmiş ve Mordova gibi Fin uluslarından özel "opolçeniye"ler (askerî fırkalar) teşkil edilirdi. Her üç evin bir "ratnik" (nefer) vermesi mecburi idi. 17. asırda muntazam asker alayları teşkil edilmeye başlayınca eski Kazan devletinin yerli halkları da (bu arada Kazan Türkleri de) kur'a neferleri vermeye mecbur kılınmışlardı. Bir de hükûmet, Rus çiftlik sahiplerinin mirî hizmetlerine karşılık olmak üzere, "yasaklı"ları onların işlerinde de kullanmaya başlamıştı.

İDARE SİSTEMİ : Moskof devleti, istilâ ettiği İdil ve Ural gayri Rus ülkelerinde "gorod" (kent), "ostrog" (çitle çevrilmiş olan köy) ve "zimov'ye" (avcı durakları) denilen müstahkem noktaları içine alan "uyezd" (daire) ler vücuda getirmişti. Bu idarî bölüşlerde ırk ayrılıkları hesaba katılmadığı gibi, alınan yerleri riyazi (hesap ve ölçü) bakımından eşit kısımlara bölmek de göz önünde tutulmamış ve bu ülkelerde Ruslar gelmeden evvelki idari bölünüşlere de pek az ehemmiyet verilmiş; şehir, kale ve köyler kurarken gayri Rus ahaliyi coğrafî cihetten parçalamak ve onların birleşmesine mâni olmak amaçları göz önünde tutulmuştur.

Şehirlerde ve vilâyetlerde idarî ve adli yetkinin her ikisi voyvodaların elinde bulunup, onların yardımcıları ve "diakları" (başkâtipleri) vardı. Gayri Rus ülkelerini idare etmek için özel kaideler ve usuller vardı ki, bunlardan başlıca iki gaye göz önünde tutuluyordu : Biri, yerli halkın emeğinden mümkün olduğu kadar fazla gelir almak; ikincisi, bu halkın itaatsizlik ve serkeşlik göstermelerine ve elde silâh ayaklanmalarına mâni olmak. Moskof memurlarının "yasağı" (vergiyi) ne şekilde topladıklarını yukarıda gördük. Yerli ahalinin ayaklanmalarının önüne geçmek için ise, arada şu aşağıdaki tedbirler kullanılırdı: Şehirler daima sıkı yönetim altında tutuluyordu: yerlilerin hâllerini ve hareketlerini yoklamak (tecessüs etmek) her bir hükûmet memurunun borcu idi; hükûmet, memurlarına bu tecessüs işi için "yasaklı"ların kendi aralarından "yardımcı-

---

(83) Rusça "Tarihî Aktlara ilâve", c. 6, s. 119.

lar" veya hafiyeler bulmayı tavsiye ediyordu. Bu gibi alçak hainler ya para ile yahud aleyhinde ihbarlarda bulunan kimsenin müsadere olunan mülkünü vermek vadi ile satın alınırlardı. Her bir nahiyede yerli ahalinin hükûmete sadakatını sağlamak maksadiyle halkın ileri gelenleri içinden "emanetler" (84) alınırdı ki, bu rehineler şehirlerde nezaret altında tutulurlardı (85). Yerlilerin şehre toplu veya silâhlı olarak gelmelerine asla müsaade edilmezdi. Onlara şehirlerde geç kalmak ve hele gecelemek yasaktı. Ruslar da şehre gelen yerlilerle sıkı münasebetlerde bulunamazlar ve onlarla bir sofraya oturamazlardı. Gayri Ruslara silâh ve maden satılmamasına ayrıca dikkat etmek her bir voyvodanın vazifesi idi (86); fakat voyvodaların idaresi, aşağıda göreceğimiz üzere, o kadar tahammül edilmez bir derecede olmuştur ki, hükûmetin gayri Rusların "hiyanetleri" ne karşı alınan şiddetli ve sıkı tedbirleri bile tesirsiz kalıyordu. Voyvodalar ve ücretli hafiyeler ne kadar çalışsalar da, her zaman "yasaklı"ların bütün hal ve hareketlerine muttali olamıyorlardı: "emanet" ler kalelerden kaçıyorlardı; "yasaklı"lar bazan çok mikdarda barut, kurşun ve silâh elde ediyorlardı. Hattâ bu metaları elde etmek için onların ajanları Rus başkendi Moskova'ya kadar gitmek zahmetine bile katlanırlardı (87).

YARGI İŞLERİ: Gayri Ruslara ait yargı (mahkeme) işlerinin en yüksek mercii Moskova şehrindeki "Kazan prikazı" ve ona mülhak "Sibir prikazı" idi (88). Fakat oralara yalnız olağanüstü mühim işler havale olunuyordu. Hakikatta, yukarıda dahi andığımız üzere, yargı işleri de mahallî voyvodaların eline verilmiş bulunuyordu. Bir voyvoda, hem sorgu hâkimi, hem savcı, hem yargıç ödevlerini görüyordu.

Sibirya ve Astrahan voyvodaları, çarın iradesini beklemeksizin, orta halli "yasaklı"yı idam etmek yetkisine bile malik bulunuyorlardı ki, yalnız kimin, niçin ve nasıl idam edildiğinî Moskova'ya (merkeze) bildirmeye mecbur idiler (89). Voyvodalar bu korkunç yetkilerini şahsî hırsları uğrunda kötüye kullanıyorlar, sorgu sırasın-

(84) Rus tarihî edebiyatında bu kelime "rehine" mânasında olmak üzere, "amanat" şeklinde yazılmaktadır.

(85) Rusça "Tarihi Aktlar", c. 3, sayılar: 134 ve 154.

(86) Gene orada, c. 4, sayılar: 252-255-256.

(87) Gene orada, c. 4, sayı 252 ve c. 5, sayı 237.

(88) "Prikaz" zamanımızın nezaret'ine (bakanlığına) denktir.

(89) Kataşikhin: "Aleksiy Mikhayloviç devrindeki Rusya hakkında", s. 102, Petersburg 1859.

da tatbik ettikleri işkencelerin yardımiyle nahaktan başlayan bir dâvayı haklı bir dâva kalıbına dökebiliyorlardı. Bunun neticesinde zavallı gayri Ruslar perişan olurlar, "yasak" ödeyemezler ve canlarından bezerlerdi. Bir yerli, müstebid yargıcın adaletsiz hükmünden şikâyet edebiliyor idiyse de, Moskova'nın uzaklığı, çarın ıraklığı (90) ve şikâyetin sürüncemede kalması yüzünden bu şikâyetlerden pek de iyi sonuçlar alınamazdı. Kanun gereğince voyvodalardan şikâyetler, yalnız onların memuriyet müddeti bittikten sonra incelendiğinden (91), onlar o zamana kadar adaletsizce hükümlerinin ip ucunu mükemmel surette gizliyebiliyorlardı.

MOSKOF SATRAPLARI : Ruslar tarafından zaptedilmiş olan Kazan ve diğer ülkelerin toprakları "Moskof satrapları" unvanına lâyık olan voyvodalara geçinme (92), daha doğrusu tam bir yağma, maddesi olarak verilmişti. İdarî ve adlî yetki ile mücehhez olan bu adamlar hakikî mânasiyle bir despot (müstebid) olup, keyfî idareleri hiçbir kayıdla sınırlanmış değildi. Gayri Rus ülkelerindeki moskof voyvodalarının kötü idaresine ve mezalimine dair Rus tarihî edebiyatında pek çok şeyler yazılmıştır. Biz de şurada bu mesele üzerine bir parça bilgi vermeyi uygun bulduk.

Voyvodalar iki yıl süre ile, onlara tabi olan askeri "sterclets" başları (komutanlar), yasakçılar (vergi memurları) ve başkaları, gene kısa bir zaman için gayri Rus ülkelerine gönderiliyorlardı. Bundan dolayı bu memurlar şahsî gayelerine ermek için aldatmak, zorlamak, sıkıştırmak gibi, bir insanı kısa bir zaman içinde başkaları hesabına "tüylendirecek" olan gayri meşru çarelerin hepsine başvurmaktan geri durmuyorlardı (93). Bu maksad ile onlar "yasaklı"ları korkutarak onlardan para veya kürklük av derileri koparırlar; hattâ açıktan-açığa onların mülklerini yağma ederler (94); karılarını, kızlarını cebren alıp götürürler; yasaklıların nüfus sayısını saklamakla hükûmeti aldatırlardı (95). En kudsî duyguları tahkir

(90) Bu zeminde Ruslarda bir atalarsözü vardır: "Tanrı yüksekte, çar ırakta" derler.

(91) Aşağıda göreceğimiz üzere voyvodalar yalnız iki sene müddetle tâyin edilirlerdi.

(92) Rusçası "prokormleniye" olup beslenme, geçinme demektir.

(93) N. Firsov: "Şimal-i-şarki Rusya gayri Ruslarının Moskof devletindeki vaziyeti", s. 237.

(94) Fişer: "Sibirya tarihi" (Rusça tercümesi; Rus Ulûm Akademisi neşri, 1774) s. 378.

(95) "Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası" c. 3, sayı 1511.

olunan, malı mülkü yağma edilen yerli ahali için himaye arayıp başvuracak hiçbir sığınak yoktu.

Yerli "yasaklı" ahaliyi çeşitli bahanelerle yahut hiçbir bahanesiz soymak, yerlilerin karılarını, çoluk-çocuklarını aşırmak bir sistem haline gelmişti.

Mutad olduğu üzere, yağmacıların başında bizzat voyvodalar duruyordu. Yerli ahalinin gasbedilen veya dolandırma suretiyle ele geçirilen malı mülkünden kendilerine hisse çıkarıldığı takdirde herbir yıkıcıyı, herbir dolandırıcıyı himaye etmeye amade idiler. Onlar, yasaklıları alabildiğine soyan tüccarın da, hırsız vergi ve gümrük memurlarının da suç ortakları idiler. Tecessüs ve yargı işlerinde de gayet çirkin ve insafsızca fenalıklar yapılıyordu. Yerli ahalinin hayatına hiçbir kıymet verilmezdi. Bu gibi idarecilerden bazıları yerlilerin işkence sırasındaki iniltileri ile de eğleniyorlardı (96).

RUS MEMURLARININ AKLÎ-AHLÂKÎ SEVİYESİ : N. Firsov diyor ki : "Moskof memurlarının aklî gelişmesi o derece nakıs idi ki, onlar servet edinmek için aldatmaktan ve zorlamaktan başka çare bilmezler ve kendilerinin içtimaî ahlâksızlıklarının farkına bile varmazlardı" (97). Gayri Rus ülkelerine memur olarak Rus "boyar"ları (o zamanın zadegânı), "okolniçiy"ler (ikinci derecedeki boyarlar), "stolnikler" (çarın kilerci başıları), "prikaz" (nezaret) memurları, "boyar" (zadegân) oğulları gönderildiği gibi, bu memurlar arasında menşei ve içtimaî mevkii bakımından çeşitli cinsten adamlar da bulunuyordu: Rus serüvenciler (98), türlü milletten tutsaklar, yerli ahali içinden hıristiyanlık kabul edenler bu alanda kendilerine iş buldukları gibi, oralara sürülen kimi canilere de memurluklar verilebiliyordu (99). Bu adamlar insanî duygulara yabancı olup, kabadayılığa ve zorbalığa pek fazla mütemayil idiler. Bunlar kendi haysiyetini hissetmek, insana karşı hürmet beslemek gibi yüce duyguların ne olduğunu bilmezlerdi. Amma başkalarına tahakküm etmek için gereken vasıflar bu Rus memurlarında hiç de eksik değildi. Onlar pek cahil idilerse de, bilgileri "yasaklı"lara üstün gelmek için kâfi derecede idi. Meselâ, bu memurlar istihkâmları, tabyaları daha sağlam inşa ederler, ateşli silâhları daha iyi kullanırlar;

---

(96) N. Firsov: Aynı kitap, s. 232-233.

(97) Gene orada, s. 238.

(98) Maceraperestler.

(99) Rusça "Tarihî aktlara ilâve" c. 3, sayı 63 ve c. 6. sayı 136.

ve bu gibi silâh onlarda her zaman fazla bulunurdu. Yerli ahali ise, bunları bin bir türlü meşakkat ile ve büyük fedakârlıklar bahasına ancak elde edebiliyorlardı.

Moskof voyvodaları pek cahil ve bazan okumaz-yazmaz adamlardan olurlardı. Hükûmet kurumlarının yazı işlerini başarmak ve kanunları anlayıp uygulamak "prikaz memurları" denilen kimselerin elindeydi. Demek, idare ve hüküm işlerinin asıl ruhunu ve aklî kuvvetini bunlar teşkil ediyordu. Bunlar ise, kanunları o yana, bu yana çekmek marifetine mükemmel surette vâkıf idiler. Okuma-yazma hüneri bunların elinde rusça yazı-çizi bilmiyen yerli ahaliyi soymak için korkunç bir vasıta olmuştu. Yurdun bütün serveti, yerli ahalinin ağır emeği ile kazanılan şeylerin hepsi, Moskof memurlarının eline akıp geliyordu. Bunların hiçbir şeyle mahdud olmayan kötü idaresi neticesinde yerli halk korkunç sefalete düşmüşken, zulüm, ihtiyaç ve bunların doğurduğu kanlı kıyamlar ve yabancıların getirdiği çeşitli hastalıklar; bazı yerlilerin kendi arzulariyle öz kavmine veda etmesi; bazılarının ise, cebren alıp götürülmesi yüzünden yerli halkın sayısı boyuna eksilirken, bu ülkelerdeki Rus memurlarının tahakküm yetkisi ve serveti arttıkça artıyordu...

İÇTİMAÎ HAYATTAKİ DEĞİŞMELER : İstilâ edilen ülkelerde kurulan yeni Moskof rejimi, yerlilerin içtimaî hayatında da tesirsiz kalmamıştır. Yeni rejim yeni zaptettiği kavimleri başsız bırakmaya ve onların içtimaî kuvvetlerini darma-dağınık bir hale koymaya pek ziyade özenmiştir. Moskof voyvodalarının Kazan Türklerinin rehber kimselerini nasıl yok ettiklerini yukarıda gördük. G. Peretetkoviç'e göre (100) Müdhiş İvan, Kazan Türkleri büyüklerinin kıyamlara katışmayanlarını Moskova, Novgorod, Pıskov gibi halis Rus eyaletlerine sürmüş ve onların yerine Kazan ülkesine Rus zadegânını ve adî göçmenlerini getirmiştir. Görülüyor ki, Moskof çarı bu tedbiriyle bir taşla iki kuş vurmuş: bir yandan Kazan ulularını halis Rus eyaletlerine sürmekle Kazanlıları başsız bırakmış ve o uluların tedricen ruslaşmasını temin eylemiş; öte yandan, Kazan ülkesini Rus unsuru ile doldurmuştur (101). Rehberlerinden mahrum kalan halk kütlesi son derece müşkül bir duruma düşmüş ve yeni Moskof

(100) G. Peretetkoviç: "15. ve 16. asırlarda İdilboyu" s. 270.

(101) Anlaşılan, Moskof çarları "millî siyaset"in ne olduğunu bizim sultan ve hanlarımızdan daha iyi anlamışlardır.

nizamlarına uygunlaşmaya mahkûm olmuştur ki, o günlerde bu nizamlara yabancılar değil, Ruslar bile uygunlaşamıyorlardı (102).

Moskof hükûmeti Kazan ülkesinde yasaklıları Rus çiftlik sahiplerine dağıtmakla gayri Ruslar dünyasına serflik (çiftçi köleliği) sokmaya da çalışmıştır. Adî Rus göçmenleri ise, bu ülkelere iyi bir şey getirmemekle beraber, kötü ahlâklariyle yerli ahalinin sağlam içtimai bünyesini çürütmeye pek çok hizmet etmişlerdir.

C.

MİSYONERLİK

1555 senesinde Moskova'da, yeni zaptedilmiş olan Kazan ülkesinde bir piskoposluk kurmaya karar verildi ve ilk piskopos olarak Guriy adlı bir papaz tâyin edildi. Bilindiği üzere, Kazan'ı alan Rus çarı Müdhiş İvan son derece ahlâksızlığına rağmen, çılgınca dinî taassup taslıyordu. Onun için bu adamdan, hıristiyanlıktan başka dinlere hoşgörürlük beklemek beyhude idi. Kazan şehri alındıktan sonra onun emriyle bütün camilerin tahrip edilmiş olduğunu yukarıda gördük. Dinî siyasette IV. İvan'ın halefleri de onun açtığı çığırda yürümüşlerdir. Moskof hükûmeti tabiatiyle keskin bir ortodoksluk temeline kurulmuş olan théocratie olduğundan, yeni "köle"lerini de ortodoksluğu kabul etmiş ve ruslaşmış görmek istiyordu. Onun için gayri Rus ülkelerine gönderilen papazlar, misyonerlik faaliyetlerinde, işte, hükûmetin işbu görüşünü ve temayülünü göz önünde tutmaya mecbur idiler. Çünkü bu "ruhanî babalar" aynı zamanda hükûmetin dünyevî ajanları da idiler. Kazan ülkesine tâyin edilen piskopos kendi dairesindeki dinî işleri idare etmekten başka, dünya işlerinin gidişini de gözetlemek ve onlara kilise için elverişli istikamet vermek görevleri ile de mükellef idi (103).

İlk Kazan piskoposuna misyonerlik faaliyetine dair mufassal bir öğretki verilmişti ki, bu öğretki Solovyov Tarihinde yazılıdır (104).

---

(102) G. Peretetkoviç'in aynı eseri, s. 269.

(103) S. Solovyov: "Rusya tarihi", c. 7, s. 90-91.

(104) c. 7, s. 89-90.

Bu talimatta yerli halkın zorla hıristiyanlığa dönderilmesi emredilmiyorsa da, bu yolda öğütten başka, ziyafetler çekmek, yerlilerin hatırlarını hoş etmek, onlara hediyeler dağıtmak, ayrıca hukuklar bağışlamak, hattâ suçlarını affetmek gibi çarelere başvurulması tavsiye edilmektedir. Bu talimatta denilmektedir ki: "Piskopos yeni vaftiz edilenleri sık-sık öğle yemeğine çağırsın; kendi sofrasında onlara "kıvas" (105) içirsin; ondan sonra bal içirmek (106) için şehir dışındaki alana göndersin. Eğer piskopos huzuruna müslüman tatarlar gelerek müracaat ederlerse, onlara da piskoposluk dairesinde "kıvas", şehir haricindeki alanda bal içirilmeli! Bir tatar bir suç işleyip de, dünyevî memurların takibinden kaçarak, piskoposa sığınarak, vaftiz edilmek isterse, o tatar katiyen voyvodalara teslim olunmayıp, vaftiz edilir ve kendisine piskoposluk dairesinde sığınak verilir!".

Yerlileri ortodoksluğa döndermek maksadiyle hediyeler dağıtmanın hükûmete çok masraflı olduğu anlaşılınca Romanovlar sülâlesinden Feodor Aleksiy oğlu hükûmeti, 1681 yılında bu "hediyeler" dağıtmayı kaldırarak, onun yerine yeni hıristiyanların "yumuşlu" (memur) sınıfından olanlarını "hizmetler"den, "yasaklı"ları ise, vergilerden altı yıl müddetle muaf tutmayı emretmiştir (107). Lâkin bu ziyafetler, hediyeler ve imtiyazlar maksada pek de erdiremiyordu. Çünkü maddî menfaatlardan dolayı hıristiyanlığı kabul eder gibi görünen gayri Ruslar, bu menfaatları elde edince tekrar eski dinlerine dönüyorlardı. Genelce, Rus papazlarının Kazan ülkesinde 16. asırdaki misyonerlik faaliyeti muvaffak olmamıştır. Kazan piskoposu Germagen 1593 senesinde Müdhiş İvan'ın oğlu çar Feodar'a gönderdiği bir raporunda Kazan ülkesinde misyonerlik işlerinin gayet acıklı durumda bulunduğunu yana-yakıla anlatıyor; yeni hıristiyanların kötü ahlâkından, geri eski dinlerine dönmelerinden şikâyet ediyor; Kazan alındığından beri geçen kırk yıl içinde orada tek bir tane mescid bulunmamışken, şimdi Kazan Türklerinin kendi mahallerinde mescidler kurmaya cesaret ettiklerini yanık bir lisanla anlatıyor (108).

---

(105) Çavdar unundan yapılan bir çeşit içecektir, alkolsüzdür ve Kazan türkçesinde "açıtkı" denir.

(106) Bundan murad baldan yapılan alkollü içki olsa gerektir.

(107) Rusça "Tarihî aktlara ilâve", c. 8, sayı 89.

(108) "Arkheografiçeskaya ekspeditsiyanın aktları", c. 1, sayı 358.

Çar bu raporu alır-almaz Kazan'da hıristiyanlığı himaye etmek için "mülki" tedbirler almaya karar verdi: Yeni hıristiyanlar bir araya toplanılıp, Kazan şehrinde ayrıca bir mahalleye yerleştirileceklerdi; oraya yerleşmek istemiyenler ise, kefalete bağlanacak ve zindana atılacaklardı. Bu mahalle bir "boyar oğlu"nun nezareti altına konulacaktı, tâ ki yeni hıristiyanlar yeni dinlerine bağlı kalsınlar, Rus kadınlariyle evlensinler, kendi kızlarını da Ruslara versinler! Hıristiyanlığı dikkatlice tutmıyanlar ise, zindana atılacaklar, zincirbend edilecekler ve dövülecceklerdi (109). Kazan'da yeni açılmış camileri yıkmak, müslümanları şehirden kovmak hususunda emir verildi (110). Çarın iradesi yerine getirildi: Müslümanların hepsini şehirden kovdular, yeni camileri yıktılar (111). Rus tarihçisi Bajenev diyor ki: "O günden başlayıp, tâ Mikhayil Feodoroviç hükümdarlığının son yıllarına kadar Tatarlar bu şehirde gözükmeye bile cesaret edemezlerdi" (112). Ancak bu gibi şiddetli tedbirlere bakmaksızın misyonerlik faaliyeti 17. asırda dahi pek ehemmiyetsiz neticeler vermiştir. 17. asrın sonlarına doğru, yani 1681 senesinde Feodor Aleksiy oğlunun bir fermanı yayınlanmıştı ki, bu fermana göre, Tatar mirzaları, onların karıları, dulları, erkek ve kız çocukları ya hıristiyanlığı kabul etmeye veya taşınmaz mülklerinden vazgeçmeye mecbur idiler ki, bu şıklardan birini seçmek için kendilerine yalnız bir ay müddet verilmişti (113).

MİSYONERLİK NEDEN MUVAFFAK OLAMADI? Kazan yurdunda yerliler arasında misyonerlik faaliyetinin muvaffak olmamasına umumî sebep olarak şunu göstermek mümkündür ki, yerliler etraflarındaki hıristiyanlıkta (ne bu dini tutanların ahlâklarında, ne de misyoner papazların tavrı hareketlerinde) beğenilecek ve hoşa gidecek bir şey görmüyorlardı. Kazan ülkesindeki Rus ruhanîlerinin ahlâki seviyesi hakkında N. Firsov diyor ki: "Rus ruhanilerinin ahlâki seviyesi hiç de memnun edici değildi. Her yandan papazların, mahallelerine tabi ahaliden fazla para koparmaları; açgözlülüklerinden dolayı ahali arasında batıl itikadların sürüp gitmesine göz yummaları; kilise âyinleri icra ederken ve ev hayatında ter-

---

(109) Aynı "Aktlar"ın aynı sayısı.

(110) Gene orada.

(111) Gene orada.

(112) Bajenev: "Kazan tarihi", c. 2, s. 31.

(113) M. Pinegin: "Kazan geçmişte ve bu gün", s. 124-125.

biyesizce ve halka fena örnek olurcasına davranmaları; pisboğazlıkları yüzünden sokaklarda sarhoş ve nara atarak dolaşmaları; mahalle kişilerinin evlerinde yemek yerken âmiyane kavga etmeleri; fazla yiyecek ve içecek istemeleri; ziyafetlerde içkiye düşkünlükleri; mukaddes şeylere hürmetsizlik göstermeleri; gizlice rakı satmaları; iftira ve jurnalcılık ile uğraşmaları hakkında şikâyetler işitilmekteydi" (114). Pinegin ise, buna ilâveten: "Okuyup-yazması kıt olan papazlar eksik değildi; kimi papazlar ise, büsbütün okumak-yazmak bilmezler, ibadet sözlerinin yalnız ağızdan bellediklerini okumakla yetinirlerdi" demektedir (115).

Kazan ülkesine göçen adî muhacirlerin dinî-ahlâkî seviyesinin nasıl olduğunu ise, biz müverrih Firsov'un aşağıdaki sözlerinden öğreniyoruz :

"Kilise hadimlerine (ruhanîlere) ve kilisece mukaddes sayılan şeylere karşı hürmetsizlik; ibadete kayıdsızlık; büyücülere inanma; içkiye ve kumara düşkünlük ve bunlardan doğan kanlı kavgalar ve dövüşmeler; bazan en çirkin şekiller alan sefahat; doğruluk yerine zorbalık itiyadı; alış-verişte dolandırma; pisağızlık... İşte Rus adî göçmenleri, gayri Rus ülkelerine çalışkanlık, tahammül ve merdanelik ile beraber, bu âdetleri de getirmişlerdi" (116).

Ancak Rus göçmenlerinin, Rus müverrihi tarafından şuracıkta zikredilen iyi vasıflarından da yerli ahali için hiçbir türlü fayda gelmemiş olsa gerektir ki, bu, aynı müverrihin, aynı eserinin 253. sahifesinde yazılan şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Moskof devrinde gayri Rus topraklarındaki Rus halkı henüz gereği gibi yerleşmiş değildi. Bunlar bir yerden bir yere, bir bölgeden bir bölgeye göçer dururlardı. Bundan dolayı onlar yerli ahali gözünde yurdun menfaatlarını müdafaa edecek bir il kuvveti sayılamadıkları gibi, kendilerinden medenî cesaret ve çalışkanlık öğrenilebilecek vatandaşlar da değillerdi" (117).

---

(114) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının gayri Rus ahalisi yeni Rusya'da" adlı başka bir eseri, s. 148.

(115) "Kazan geçmişte ve bugün", s. 129.

(116) "Şimal-i şarkî gayri Rusların moskof devletindeki vaziyeti", s. 183-184.

(117) Rus halkının ebedi "göçebeliği"ne ve "göçmenliği"ne dair bakınız: Zeki Velidi Togan: "Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi", Kahire basımı, 1929-1940; s. 609-614.

MİSYONERLİK VE MÜSLÜMANLAR: Kazan müslüman Türklerinde öteden beri sağlam bir dinî kuruluş mevcuttu. Bu kuruluşun başında duranlar oldukça düzgün, sistemli bir din talim ederlerdi. Bundan dolayıdır ki, onlar Rus ortodoks misyonerlerine ciddî mukavemet gösterebildiler. Bu mukavemetin niteliği hakkında Deli Petro ile imparatoriçe Anna İvanovna zamanındaki Rus misyonerliğinden bahsederken, bilgiler vereceğiz. Burada ise, yalnız şu aşağıdaki sözlerle iktifa edeceğiz :

Rus müverrihlerinin de şahadeti üzerine, Rus hâkimiyetinin Moskof devrinde Kazan ülkesinde bir yandan Moskofun misyonerleri ile, öte yandan Kazan islâm din rehberleri arasında amansız mücadele cereyan etmiştir. Ancak kuvvetler arasındaki fark pek büyüktü: Bir tarafta yalnız iman ve itikad kuvveti bulunduğu halde, öte tarafın kuvvetinî korkunç hükûmet, taş yürekli voyvodalar, "sterelets" askerleri, toplar, gülleler, kırbaçlar, zincirler ve zindanlar teşkil ediyordu. Lâkin Kazan müslümanlarındaki iman ve kanaat kuvveti, Moskofluların demir zincirlerinden daha sağlam çıkmıştır. Bu münasebetle M. Pinegin diyor ki: "Bu ülkede islâm yalnız hıristiyanlığa karşı koymakla kalmamış, putperestler arasında din yaymakla da uğraşmış ve bu yolda epey muvaffak da olmuştur. Bazan ortodokslar bile islâmlaşmak tehlikesine maruz kalıyorlardı" (118). Firsov ise, söz arasında: "Müdhiş İvan zamanında 30 bin tatar vaftiz edilmiş idiyse de, sonraları bunların bir kısmı müslümanlığa dönmüştür" diyor (119). Fakat müellif bu istatistik bilgilerini ne gibi kaynaktan aldığını söylemiyor. Ben ise, bu rakamı oldukça mübalâğalı sayıyorum. Çünkü Rus papazlarının ve hükûmetinin Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetini irdeliyenlerin hemen hepsi 16. ve 17. asırlarda bu faaliyetin pek ehemmiyetsiz neticeler verdiğini kaydetmişlerdir. Eğer Müdhiş İvan devrinde yalnız müslümanlardan 30 bin kişi hıristiyanlığa döndürülmüş olsaydı, bu "ehemmiyetsiz" değil, gayet mühim bir netice olurdu. Bu takdirde putperestlerden döndürülenlerin sayısı daha fazla olmak lâzım gelirdi; zira, bilindiği üzere, onlar misyoner tuzağına daha kolay düşüyorlardı. Halbuki 16. ve 17. asırlarda ve hattâ 18. asrın evvelki yarısında İdilboyunda putperestlerin hıristiyanlığa dönmesi de pek ağır cereyan etmiştir...

---

(118) "Kazan geçmişte ve bugün", s. 126.

(119) "Eski Kazan padişahlığının gayri Rus ahalisi Yeni Rusya'da" s. 133.

Ç.

BAŞKURTLAR VE ÜLKELERİ ÜZERİNE

BİR PARÇA TARİH : Başkurt (Başkırt-Başkir), Orta ve Güney Urallarda yaşayan bir Türk kavminin adıdır. Bazı komşu Türk zümreleri (meselâ Nogaylar ve Kazaklar) bu kavmi, nedense, İştek (İstek) diye tesmiye ederlerdi. Nitekim Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hiştek okunacak bir şekilde yazılan isim de Başkurtlardan başka bir kavmin adı olamaz. Rusya'da ilk defa 1897 yılında milliyet temeline göre yapılan sayım sırasında Başkurtların nüfusunun 1.492.944 kişiden ibaret olduğu anlaşılmıştı. Bunların da hepsi etnik mânasiyle halis Başkurt olmayıp, bu rakamın içinde 117.737 kadar "Tipter" de vardı (120). "Tipter"lerin ise, Başkurt iline sonraları Kazan ülkesinden göçen Türkler olduğu malûmdur. Başkurtlar arasında İslâm dininin ne zaman yayıldığı ap-açık belli değilse de, Moğollar hâkimiyeti devrinde, demek m.s. 13. yüzyılda, Başkurtlar artık çoktan islâm dinini kabul etmiş bulunuyorlardı. Başkurt ülkesi Çingiz oğullarının yaylası olup, Başkurtlar da, başka birçok Türk zümreleri gibi, Batu-han ordularına katılmak zorunda kalmışlardır.

Cengâver bir kavim olmakla beraber, Başkurtların hiçbir zaman tek bir devlet kılığında organlaşmayıp, dâima çeşitli uruğlar (aşiretler) halinde, ayrı-ayrı beğlerin, aksakalların idaresi altında, dağınık yaşadıkları anlaşılmaktadır. Onun içindir ki, Urallara gelen herbir basıran (müstevli) bu dağınık kabilelere kolayca tahakküm etmiş ve onların savaşkanlığından, kendi emelleri uğrunda faydalanmıştır. Pek eski zamanlara ait halleri bilmiyoruz. Moğollar devrindeki durumu şimdicik andık. İdil'in aşağı mecrasında kurulan Altın-Orda Devletinin dağılmasından sonra ise, Başkurtların doğu kısmı Şibanoğulları (Sibirya-Tura hanları) egemenliği altına; güney-batı bölümü ise, Nogay beyleri idaresi altına düşmüşler; Kazan hanı İbrahim'in Ruslara karşı seferlerine de Başkurtlar katışmışlardır. Başkurtluk 15., 16. asırlarda Sibirya-Tura hanlarının hâkimiyeti altında kalmıştır. Güney-batı Başkurtlarına hâkim olan Nogay mirzalarının meşhurları Edüge ve onun oğlu Nureddin (Muradin) dir. 16. asrın ortalarında Başkurt ilini Kazak ham Haknazar istilâ et-

---

(120) "İslâm Ansiklopedisi, cüz 15, s. 328 ("Başkırt" maddesi: Zeki Velidi Togan), İstanbul 1943.

mişti... Tam o sıralarda Moskofların şarka doğru, yani Türk illerine saldırıları da başlamış, 1552 de Kazan, 1558 de Astrahan hanlıkları ortadan kaldırılmıştı. Ondan sonra ise, ne kendi aralarında birlik ve beraberlikten mahrum olan Nogay mirzalarının çırpınmaları; ne de çok zayıf teşkilâtlı Tura-Sibirya hanlarının karşı koymaları Rus istilâ hareketini durduramamış ve Moskoflar ağır-ağır olsa da, Urallara doğru yürüyüşlerine devam etmişlerdir.

Başkurtlar savaşkan ve yurtsever bir kavim olmakla beraber, kuvvetli bir devlet şeklinde taazzi etmiş bir topluluk olmadıklarından; saflık, cehalet, belki de iktisadî düşkünlük ve bir de siyasî-içtimaî sorumluluk duygusuna bigânelik yüzünden ara-sıra kendi kavimlerine ve yurtlarına zararlı hareketlerden de sakınmamışlar. Meselâ, daha Rus tabiyetine girmedikleri devirde bile kendi ayaklariyle gidip, Ruslara ve Sibirya sınırlarındaki Rus tacirlerine ücretle askerlik ve muhafızlık ederlerdi (121). Öte yandan, Başkurt kabilelerinin kimi beyleri tâbi oldukları Tura hanlariyle Nogay mirzalarına darıldıkları zaman Ruslara başvurup vergi öderlerdi (122); hattâ bazı Başkurtlar 17. asırda gönüllü sıfatiyle Rusların Kırım ve İsveç seferlerine de katışmışlardır (123). Başkurtlar 1661'den itibaren tâ 18. asırda imparatoriçe İkinci Katerîna günlerine kadar Rus hâkimiyetine karşı birkaç defa ayaklanmışlar ve "Pugaçov isyanı"na da iştirak etmişler ise de, o zamanlar artık iş işten geçmiş bulunuyordu. Bu kıyamlar Petersburg Hükûmetini müslümanlarla "uzlaşma" politikası takip eylemeye sevketmiş ise de, Başkurtlar için pek büyük felâketler ve korkunç sefaletler getirmekten de geri kalmamıştır (124). Bu kıyamların gaddarane bir surette tenkil edilişinden sonra Başkurtlar son derece perişan olmuşlar, iktisadî bakımdan çok gerilemişler: Geniş ormanlar içinde, zengin madenler saklayan topraklar üzerinde fakirane bir hayat sürmeye başlamışlardır. Birçok geniş Başkurt toprakları Rus zadegânlarının eline geçmiş ve o topraklarda bir yığın "zavodlar" (imalâthaneler) kurulmuş ve "zavodlar" yanında da birtakım Rus köyleri ve kasabaları meydana gelmiştir. Git-gide, vaktiyle Başkurtlara verilen imtiyazlar da birer-birer geri alınmış ve bu cengâver ve başı yüksek Türk kav-

---

(121) Zeki Velidi Togan: "Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi", s. 207-208; Kahire, 1929-1939.

(122) Gene orada, s. 208.

(123) Gene orada.

(124) Gene orada.

mi de, başkaları gibi, Rus boyunduruğu altında yaşamak zorunda kalmıştır. Medenîleşme ve içtimai yükselme babında ise, Alp Dağlarının İsviçrelilere yaptığı tesir ve telkini, ne yazık, Ural Dağları Başkurtlara yapamamıştır (125).

BAŞKURTLUKTA İLK AYAKLANMA : M.s. 16. asrın yarısından sonra İdil ve Kama ırmakları arasına düşen; güneyde Samar Irmağına ve Cayık Irmağının orta ve yukarı akımına; doğuda Miyas, İset, Pijma, Uy ve Tobul sularına ulaşan topraklar Başkurt ülkesi sayılıyordu. Kazanlıların yukarıda söylenilen beş yıllık savaşı bastırıldıktan sonra, yani 1557 yılında Ural dağlığının beri yanındaki Başkurtlar dahi "Moskof ulu hükümdarının ebedî köleleri"ne çevrilmişler ve "yasağa" bağlanmışlardı. 1572 senesinde Müdhiş İvan, oğlu ve veliahdı Feodor için yazdığı vasiyetnamede kendisine Kazan ülkesini "Başkirda" (Başkurtluk) ile beraber tevdi eylemişti (126). 1579 senesinde Başkurt yurdunun ortasında ("Uba" tepesine) Ruslar tarafından Ufa Kalesi kurulmuştu. Ondan sonra Başkurt yurduna Rus savaşçıları ("Stereletsler", "puşkarlar"), boyar-oğulları, "padyaçiler" (kâtipler) ve diğer memurlar gelmeye başlamışlar ve Başkurt topraklarını da zaptetmeye girişmişlerdi. Yerlilerin toprakları, memurlara rütbelerine, hizmet derecelerine ve payelerine göre, türlü ölçümde üleştiriliyordu. Memurların peşinden ardı-arası kesilmeksizin başıbozuk Ruslar gelmeye başlamışlardı ki, bunların en büyük kısmı açgöz kimseler olup, asıl hedefleri külâh kapmak ve servet edinmek idi (127). Bununla beraber, Moskof hükûmeti başta Başkurtlarla olan muamelelerinde epey ihtiyatlı davranıyor ve onlardan nisbeten az yasak alıyordu. Başkurtlar Moskof hükûmetine boyun eğdikten sonra da pek zengin ve geniş topraklara malik oldukları halde hükûmete pek az yasak verdiklerini, "Moskof devletinin raiyeleri"nden hiçbirinin malik olmadığı imtiyazlara malik olduklarını kimi Rus tarihçileri Moskof çarlarının büyük atıfetlerinden sayarlar. Gerçekte ise, Moskof hükûmetinin gayri Ruslardan aldığı verginin mikdarı, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, onların hükûmete itaat derecesiyle mütenasip oluyordu. Anlaşılan, Başkurtlar Moskof hükûmetine boyun eğmiş idiyseler de, büsbütün "zararsız", ve tehlikesiz sayılmamışlardır ki, hükûmet onlara nis-

(125) Başkurt isyanları ileride bu eserin çeşitli yerlerinde anlatılacaktır.

(126) Karamzin: "Rusya devleti tarihi", c. 10 (ilâvenin 159. sahifesi).

(127) D. Nikolskiy: "Başkiri" (Başkurtlar) adlı rusça eseri, Petersburg 1899, s. 10.

beten az "yasak" yükletmeye mecbur olmuştur. Ancak sonraları orada da Başkurt topraklarını keyfi bir tarzda zaptetmeler, rüşvetler, enva türlü baskı ve sıkıştırmalar başlamıştır. Müstevlilerin idaresi bu yolda olunca, onların yerlilere medenî tesiri olamaz, bunlar da Rus halkına ve hükûmetine ısınamazlar ve dostça münasebetlerde bulunamazlardı. Başkurtlar Rusların kendilerine karşı himayeci olmalarından umud keserek, gittikçe onların yırtıcılık ve soyguncuculuk temayüllerini anlamışlardı. Neticede Başkurdun Ruslara itimadı kalmamış ve yavaş-yavaş Başkurtlar arasında kımıldanmalar başlamış: İlkönce Rus karakollarına gizlice yapılan münferid baskınlar şeklinde başlayan çeteci savaşları, git-gide Başkurt halkının öz toprakları, baba ve dedelerin yabancıların tahkirine uğrayan mezarları ve nihayet yurdun bağımsızlığı için açıktan-açığa cidali şeklini almıştır. Rus tarihçilerinden Dubrovin diyor ki: "Haddi zatında barışçı ve durgun olan bu kavim Moskof voyvodalarının kötü idaresi yüzünden yavaş-yavaş en taşkın ve Rus hâkimiyetine en düşman bir kavme dönmüştür" (128). Yabancıların Başkurt topraklarını insafsızca zaptetmeleri Ufa ilindeki Başkurtların ayaklanmalarını mucip olmuştur. O zaman kıyamcılar Minzele Kalesine yaklaşmış idiylerse de, defedilmişler ve birçokları Rusların eline geçip boyunları vurulmuştur (129). 1662 yılında Ufa Başkurtları bir daha baş kaldırmışlardı ki, bu kıyamı bastırmak için Moskova'dan "stolnik" Yazıkov komutası altında asker sevkedilmişti (130). Dubrovin'in anlattığına göre, Başkurtluğu idare eden Rus memurları, Ruslardan gayri memnunların sayısını arttıracak her kötülüğü yapıyorlardı: Dini, örf ve âdetleri hafifsiyorlar, ahalinin mülklerine el uzatıyorlardı (131). 1664 yılında Seyid adlı aksakalın rehberliği altında patlak veren Başkurt ayaklanması epey ciddî bir şekil almıştı. Bu kıyam tarihte "Seyid kıyamı" diye tanınmıştır. Rus müellifi N. Rıçkov diyor ki : "Seyid bütün Başkurt ülkesini ayaklandırmış; Kazak-Kırgızlar ile de münasebetlere girişmiş; Kama ötesindeki Rus karakol noktalarının hepsini tahrip eylemişti. Bu isyanı bastırmak için Moskova'dan Feodor Zelinin komutası altında "strelets" alayları sevke-

---

(128) Dubrovin: "Pugaçov ve koldaşları" adlı eseri, c. 1, s. 253; Petershurg 1884.

(129) A. Alektrov: "Orenburg vilâyetinin tarihi", s. 12.

(130) V. Vitevskiy: "İ. Neplüyev ve Orenburg ülkesi", c. 1, s. 130; Kazan 1897.

(131) "Pugaçov ve koldaşları", c. 1, s. 253.

dilmiş ve bunlar Don, Cayık ve Ukrayna Kazakları ile takviye edilmişlerdi" (132).

Buna bakmaksızın, Seyid kıyamı üç yıl sürmüş ve Moskof hükûmetini hayliden-hayliye uğraştırmıştı. Bundan başka, Başkurtlar, çar Aleksiy Mikhayloviç Romanov zamanında vukua gelen meşhur Stenka Razin isyanına da katılmışlardı. Uralların öte yanındaki Başkurtlar ise, 1662-1665 yıllarında Köçüm-hanın oğulları tarafından sevki idare edilen Rus aleyhtarı savaşlarda da büyük gayretle iş görmüşlerdir. 1679-1681 yıllarında da Başkurtlukta kargaşalık vardı (133).

V

KUZEYLİ TÜRKLER RUS İMPARATORLARI HAKİMİYETİ ALTINDA

A.

"DELİ" PETRO GÜNLERİ

Birinci ("Deli") Petro, Rusya'yı yenilemiş, Rus şairi Puşkin'in dediği gibi, memleketi için "Avrupa'ya pencere açmış", donanma kurmuş, Rus ordusunu islâh etmiş, Rus kadınına o zamanki asrî kıyafete bürünerek, toplantılara gitmesini öğretmiş, Rusya'da endüstri kurmak yolunda önayaklık etmiş, memleketinin uluslararası mevkiini yükseltmiş; kısası: Rusya Devleti için birçok faydalı ve iyi işler görmüştür. Ancak yıllarca süren harpleri, pek pahalıya mal olan "réforma"ları (ıslâhatı) ile köylüyü perişan etmiş; hedeflerine doğru yürürken halka hiç de acımamış ve onu amansız surette harcamaktan çekinmemiştir. O, halkın son iliğini emerek, devletin dış prestijini yükseltmişse de, memleketin iktisadî ve manevî yoksulluklarına pek az ehemmiyet vermiştir. Bu umum Rusyalılar hakkında. "Büyük" Petro'nun gayri Ruslar, hele kuzeyli Türkler hakkındaki siyaseti ise, gerçek mânasiyle ezici, boğucu ve yıkıcı bir siyaset olmuştur. Bu birinci Rus imparatoru, eski Kazan devletinin yerlileri için özel ağır hizmetler (angaryalar) icad etmiş; açıktan-açığa kuzeyli Türklerin ileri gelenlerini yoketmek politikasını uygulamıştır.

---

(132) "Orenburg vilâyetinin topografyası" adlı eseri, s. 62. Orenburg 1887.
(133) S. Solovyov tarihi, c. 13, s. 266-300.

Bundan başka, o olanca gayretiyle misyonerlikle de iştigal ederek, Kazan müslüman Türklerini ortodoksluğa döndermeye çalışmıştır. Birinci Petro, Rusya devleti için yaptığı önemli işlerinden dolayı "Büyük" ve "refarmatuer" unvanlarına hak kazanmış ise, Türkler hakkındaki zalimce siyasetinden ötürü ona "Boğucu", "Öldürücü" unvanları daha uygun olacaktır.

"Deli" Petro kuzeyli Türklere karşı ne gibi gaddarca tedbirler almış, ne gibi zalimce bir politika tatbik etmişti? Aşağıda bu soruların cevabını vermeye çalışacağız ve bunda da yalnız Rus tarihî kaynaklarına dayanarak söz söyliyeceğiz.

MÜSLÜMAN "YUMUŞLU"LARA KARŞI ALINAN TEDBİRLER : Moskova devrinde gayri Ruslar kümesi içinde bir "gayri Rus yumuşluları" (memurları) sınıfı ayrılınıştı ki, bu sınıf mensupları Moskof ordusunda ayrı bir zümre teşkil ederek hizmet etmeye mecbur idiler. Bu "yumuşlu"ların bir kısmına hizmetlerinin karşılığı olarak, çiftlik ve toprak veriliyordu. Bu kabil "yumuşlu"lar çokluk, halis Rus bölgelerinde yaşamaya mecbur edildiklerinden ve bundan dolayı yavaş-yavaş kendiliklerinden ruslaşmaya mahkûm bulunduklarından, Rus Hükûmeti bunların din ve mezheplerine karşı başta bir dereceye kadar müsamaha gösteriyordu. Lâkin Romanovlar sülâlesinden Feodor Aleksiy oğlu zamanında, yani 1676 yılında, Moskof hükûmeti, ne pahasına olursa-olsun, gayri Rus emlâk sahiplerini ortodoksluğa geçirmeye karar verdiğinden, bu maksada ermek için yeni hıristiyan olanlara imtiyazlar bağışlamaya, hıristiyan olmayanların ise, medenî hukukları tahdid edilmeye başlamıştı. 1681 yılında ise, Moskof hükûmeti, hıristiyan olmayan mülk sahiplerinin ortodoks rençberlerle meskûn olan çiftliklerini müsadere etmeye karar vermiş ve bu karar, çarın özel fermaniyle 16 Mayısta ilân olunmuştu (134). Bu çiftliklerin çoğu Rus bölgelerinde bulunduğundan, tabiatiyle, Rus rençberlerle meskûn idiler. Hükûmet bu mağdur adamlara hıristiyan olmayan rençberlerle meskûn olan çiftlikler verileceğini vadediyor idiyse de, onlar hükûmetin bu "lütfu"nu beklerken, Moskof memurları köyleri dolaşarak, "mirzalara, tatarlara, onların karılarına, dullarına, erkek ve kız çocuklarına" çar'ın fermanını bildiriyorlar; onlara inadlarından vazgeçerek, Rum-ortodoks mezhebini kabul etmeyi ve 25 Şubattan önce toprakları ve mülkleri hakkında "ulu hükümdar"a başvurmayı tavsiye ediyorlardı... Son-

---

(134) "Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası", c. 2, sayı 867.

raları çocuk hükümdar İon'un vasiyesi olan Sofia Aleksiy kızı, kimi siyasî mülâhazalardan dolayı hıristiyan olmayan emlâk sahiplerine amelî neticeleri çok önemsiz olan bazı müsamahalarda bulunmuş idi... Ancak uysal Feodor tarafından başlanmış işi onun kabadayı kardeşi tamamladı. Şöyle ki, gayri Rus "yumuşlu"ların tasarruf hakları "Deli" Petro'nun 1713 senesi 3 Kasımında çıkmış olan fermaniyle tahdid edilmişti. Bu fermanda: "Çiftliklerinde ve köylerinde ortodoks rençberler ve işçiler bulunan müslüman yumuşlular altı ay içinde hıristiyanlığı kabul edeceklerdir. Bu müddet içinde hıristiyanlığa geçerlerse, rençber ve ırgatları eskisi gibi yerlerinde kalacak; aksi takdirde toprakları, adamlariyle birlikte, müsadere edilecek ve ulu hükümdarın tasarrufuna geçecek ve onun emri olmaksızın kimseye verilmiyecek" deniliyordu (135).

"Deli" Petro'nun işbu fermanı müslüman Türk zadegân (soylular) sınıfı için öldürücü bir darbe olmuştur. Çünkü onlar bundan sonra ya hıristiyanlığı kabul edip, Rus zadegânı kümesine katılmaya veya müslüman kalarak, "yasaklı" sınıfı derecesine inmeye mahkûm idiler. Öyle de oldu: Birinci (Deli) Petro'nun, halefleri tarafından da kaldırılmamış olan bu zalimane tedbiri yüzünden, o zamana kadar imtiyazlı bir sınıf sayılan Türk "yumuşluları" büyük bir hızla ortadan kaybolmuş, bir kısmı Rus zadegânı, bir kısmı da yerli yasaklılar tarafından yutulmuştur (136).

"DELİ" PETRO ZAMANINDA YASAKLILAR: "Yasaklı"ların Moskova devrindeki acıklı halini yukarıda anlatmıştık. Islâhatçı imparator günlerinde ise, onların durumu daha ziyade fenalaşmıştır. Bilindiği üzere, Birinci Petro günlerinde Rusya'nın ihtiyaç ve istekleri eskisine nisbeten pek çok artmış ve bunun neticesinde Petro Hükûmetinin ahaliden ve bu arada gayri Ruslardan talepleri de pek çoğalmıştı. Petro'nun kuzey-doğuya doğru ilerlemesi ve bu yüzden doğan sürekli harpler; orduyu tensik ve ıslâh mecburiyeti; donanma kurmak zarureti; Petersburg şehrini kurma; onu şenlendirme ve nüfuslandırma teşebbüsü; bu teşebbüsün icap ettirdiği bataklıkları kurutma, yollar açma ve kanallar kazma gibi işlerin hepsi o zamanki Rus Hükûmetini halktan kat-kat vergiler toplamaya ve ağır hizmetler istemeye mecbur etmişti. Orta İdil'in yerli ahalisi de ister-istemez bu işlere karışmışlar: Onlar da asker verirler, Peters-

(135) Gene orada, c. 5, sayı 2734.
(136) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi Yeni Rusya'da", s. 5.

burg'da çalışmak için kafile-kafile işçiler gönderirlerdi ki, hizmetin zorluğu, iklimin kötülüğü, yiyecek ve içeceğin fenalığı yüzünden, bu işçilerin çoğu kendi yurtlarına dönemezler, Neva kıyılarında mahvolup giderlerdi (137).

ANGARYALAR : Rusya'nın "dâhi ıslâhatçısı" gayri Rus kavimleri, hele eski Kazan yurdunun müslüman Türklerini, perişan ve yoketmek için pek tesirli bir çare icad etmişti. Şöyle ki, gayri Rus ahali, hele müslüman Türkler kümesi içinden büyük bir kısmını seçerek, belirli, mecburî ve ağır "devletlik hizmetlere" (angaryalara) bağlamıştı. Kazanlılar arasında "Laşman tartmak" (çekmek) ismiyle maruf olan bu angaryalar hakkında geçmiş nesillerde gayet acı ve iğrenç hatıralar devam ediyordu.

Bu hizmetlerden biri gemi kerestesi angaryasıdır. Kazan ülkesinde ormanlar pek bol olduğundan, "Deli" Petro Kazan'da gemiler inşa etmek için bir tersane kurmuştu. Bu münasebetle hükümdarın "ağaç kesmek, yontmak, taşımak ve buna benzer işler" hakkındaki fermanı 1718 yılı 30 Ocağında çıkmıştı. Kuzeyli Türklerin ileri gelen kimselerini büsbütün yoketmek maksadiyle olacaktır ki, Petro'nun bu fermanında bu angaryaları başarmak için başlıca "yumuşlu mirzalarla beyleri celbetmek" emrediliyordu. Gereken kadar işçi kadrosunu doldurmak için onlara yasaklı Tatarlar, Çuvaşlar ve Mordvalar da katılabilecekti. Orman angaryalarına 15 yaşındakilerden 60 yaşındakilere kadar 56.113 kişi toplanmıştı (138). Bunlara lalşmanlar denirdi ki, bu adamlar "Admiveraltiyskaya kontora" denilen bir kuruma bağlı idiler.

MİSYONERLİK FAALİYETİ : İdilboyundaki yerli kavimleri hıristiyanlığa döndürmek teşebbüsleri 18. asrın başına doğru epey durgunluğa uğramışken, "Avrupa'ya pencere açan" ve pek de dindarlıkla temayüz etmiyen ilk Rus imparatoru, bu işi büyük bir özenle ele almıştır. Bu imparatorun emriyle bu işe, 1699 senesinde Kazan metropolidliğine tâyin edilmiş olan Tikhon girişmiştir. Fakat işler pek yavaş yürüdüğünden, metropolid bu hususta "yardımcı" tedbirler kullanmak için müsaade istemiş ve ona bu müsaade verilmiştir. 1720 senesi 1 Eylûlünde çıkan Senato fermanı gereğince, hıristiyanlığı kabul edenler üç yıl müddetle bütün vergilerden ve devlet angaryalarından muaf tutulacaklardı, tâ ki Rum ortodoks mezhebi-

---

(137) Weber : "Das veränderte Russland," s. 447.

(138) N. Firsov: "Kazan padişahlığının yerli ahalisi Yeni Rusya'da", s. 37.

ni kabule heves artsın! (139). Aynı Senato fermanında, yeni hıristiyanlara üleştirmek ve onlar için kiliseler kurmak için Kazan metropolidine her yıl 1000 ruble ödenek verileceği de bildiriliyordu.

"Deli" Petro 1722 senesi 2 Kasımda Kazan valisine verdiği bir emirnamede ortodoksluğa geçen müslümanları askerlikten muaf tutmayı ve Kazan garnizonunda bulunanlarını salıvermeyi de emretmişti (140). 1722 yılı 2 Haziranda neşrolunan Senato fermanında ise vaftiz edilmeye razı olan suçluların cezalarının affedilmesi emrediliyordu (141). Metropolit Tikhon misyonerlik maksatlariyle mektepler de açmıştı. Ancak bu teşebbüsün neticesi o kadar gülünç olmuştur ki, o zamanki (18. asır) Rus ruhanîlerinin beceriksizliğine ve bilgisizliğine şaşmamak kabil değildir (142).

Moskova devrinde Rus papazlarının Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetinin muvaffak olmamasının sebeplerini yukarıda gördük. Deli Petro ve yakın halefleri zamanında da bu iş aynı sebeplerden ötürü pek ehemmiyetsiz neticeler vermiştir.

I. PETRO ZAMANINDA BAŞKURTLUKTA KIYAMLAR: Başkurtlukta ikinci büyük ayaklanma 1707 senesinde "Deli" Petro günlerinde vukua gelmiş ve bu kıyamı da Ufa'daki Rus memurlarının kötü idaresi doğurmuştur (143). N. Popov adlı Rus müellif bu hikâyeyi şöyle anlatıyor:

İlkönce Mikhayil Dulov ve Andrey Çikharov adlı memurlar Başkurtlardan fazla vergi istemişlerdi. Ondan sonra voyvoda Aleksandr Sergiyev, Ufa şehrine gelir gelmez seleflerinin âdetince, Başkurt temsilcilerini (batırları ve tarhanları) Ufa'ya çağırdı ve onlara korkunç bir istikbal töreni tertip etti: Voyvoda konağına götüren yolun iki tarafına toplar ve silâhlı askerler dizilmiş ve Başkurt murahhasları onların arasından geçirilmişti. Bu kabul töreniyle korkutulmuş olan Başkurt temsilcileri, müdhiş voyvodaya başvurarak 409 ruble kıymetinde 22 baş at takdim ettiler. Lâkin Sergiyev buna kanaat etmedi ve Başkurtları ne kadar soymak mümkün olacağını anlamak maksadiyle yanına bir askerî müfreze alarak vilâyet içinde seyahate çıktı. Bu korkunç seyahati haber alan Başkurtlar ve diğer "yasaklı"lar, voyvodanın yaklaştığını duyunca meskenlerini bırakıp,

---

(139) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. 6, sayı 3637.
(140) Gene orada, c. 6, sayı 4123.
(141) Gene orada, c. 7, sayı 4254.
(142) Buna dair N. Firsov'un şimdi anılan eserinin 138 ve 146. s. bak.
(143) N. Popov: "V. N. Tatişçev ve zamanı" adlı eseri, s. 165.

çoluk çocuklariyle birlikte ormanlara, dağlara ve kırlara kaçıyorlardı. Bu panik günlerinde pek çok insan ölmüş ve hesapsız mal-u meta telef olmuştu. Voyvoda Ufa'ya dönünce, Başkurt temsilcilerini bir daha çağırdı; bu sefer pek az kişi geldi; gelenler de isteksiz gelmişlerdi. Bu defa daha fazla canavarlaşmış voyvoda, sokaklardan, çarşı ve pazarlardan, hanlardan rastgele Başkurtları toplamayı emretti. Toplanmış olan Başkurtların hepsini bir avluya kapatarak, muhafaza altına koydu. Sonra voyvoda konağının kilerinden birkaç fıçı içki çıkartıp, içine bir çeşit bayıltıcı ilâç attırdıktan sonra, toplanmış adamların hepsine zorla içirdi. Bütün geçmiş ömründe ağzına bir damla içki koymayan kimseler bile affedilmediler. İçmek istemiyenlere dayak atarak, zorla içiriyorlardı. Böylelikle mecburî işrete mahkûm olan Başkurtlar, adamakıllı sarhoş olup, baygın bir halde yatıyorlardı; voyvoda ise, bu baygın adamlara türlü-türlü işkenceler yaptırıyordu. Sonra aynı avluya on tane top getirterek, oradaki Başkurtları korkutmak için, akşama kadar ateş ettirip, hayvanlar gibi kapatılmış insanları asmak kesmek ile tehdid ediyorlardı. Baygınlardan biri kımıldamaya başladığı zaman, ona bir daha öteki ilâç karışık içkiden içiriyorlardı.

Rus müellifin anlattığına göre, bütün bu sahneyi tertip etmekten maksad, hükümdara 500 at vermek ve Başkurtluğa sığınmış

Başkurtlar kımız hazırlıyorlar.

olan 1000 mülteciyi Ruslara teslim etmek hakkında Başkurt mümessillerinden imza almak idi. Bu gaddarane işkencelerden sonra, Başkurt temsilcileri bu imzayı vermeye mecbur olmuşlardı. Voyvoda Sergiyev, Ufa'da bu gibi "tedbirler" aldığı sırada, Khokhlov ve Sidor Aristov adlı voyvodalar, Başkurtları "Nogay Yolu"nda yağma ve talan etmekle meşgul idiler (144).

Rusların bu baskı ve sıkıştırmalarına, Başkurtlar "Aldar Kösüm kıyamı" ile cevap vermişlerdi ki, kıyamı Aldar ve Kösüm adlı iki yurtsever idare ettiğinden bu adı almıştır. N. Firsov'un anlattığına göre, bu kıyamdan asıl hedef, Rusya'dan büsbütün ayrılmak ve bağımsızlık elde etmek idi (145). Khokhlov komutası altında gönderilen Rus askerî fırkasını, kıyamcılar mahvetmişler ve Kazan'a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Kıyamcılar Kazan şehrine yalnız 30-35 km. kadar yaklaşınca, kıyamın alanı gittikçe genişliyordu. O zamanki Kazan vali muavini Kudriavtsev, "Deli" Petro'ya gönderdiği bir raporda, Kazan ilçesi Türklerinin de asi Başkurtlara katıldığını, Başkurtların Çuvaşları da kışkırtmakta olduklarını yazıyordu. Kazan'dan kıyamcılara karşı gönderilen Rus askerî fırkasına Kazan Türklerini de katmışlar ve aynı zamanda onların karılarını ve çoluk çocuklarını rehine almayı da unutmamışlardı (146).

Bu ayaklanma bastırıldı ise de, Başkurtlukta huzur uzun sürmedi. Çünkü 1709 yılında Başkurtlar gene bağımsızlık şiarını ileri sürerek bir daha ayaklandılar. O günlerde Petro, İsveç kıralı Demirbaş XII. Şarl ile harp halinde bulunduğundan, Başkurtluk kıyamcılarına karşı muntazam asker gönderemiyordu. Bu yüzden o, Başkurtlara karşı savaşmak için gönüllü fırkalar teşkiline müsaade ederek, asi Başkurtları kılıç ile de, ateş ile de yok etmenin caiz olduğunu ve bir gönüllü muharip, Başkurtlardan her ne zaptederse, onun kendi mülküne geçeceğini ilân ettirdi. İmparatorun bu fermanı Kalmıklara da ulaştırıldı. Fırsatı ganimet bilen çapulcu Kalmıklar, on bin kişilik başıbozuk fırkasiyle Başkurt yurduna akın ederek, bütün ülkeyi tarumar ettiler. Başkurtlar bu sefer savaştan vazgeçtilerse de, 1710 senesinde Başkurtluğa bir daha Kalmıkların gönderilmesine ihtiyaç düşmüştü (147).

---

(144) N. Popov: "V. N. Tatişçev ve zamanı" s. 166.

(145) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 219.

(146) Gene orada, s. 132

(147) Gene orada, s. 222.

B.

"DELİ" PETRO'DAN SONRA

"ORMANCILAR"IN AĞIR DURUMU : Petro öldükten sonra, haleflerinin barbarca "tedbirleri" yüzünden Orta İdilboyu yerli ahalisinin, hele Türklerin, içtimaî-iktisadi durumu o derece ağırlaşmıştı ki, o zaman dedelerimiz, hattâ "Büyük" zâlimlerini överek anmaya mecbur olmuşlardı. Çünkü Petro öllir-ölmez gemi kerestesi işçilerinin durumunda şu gibi bir değişiklik husule gelmişti: Onlar üzerlerine yükletilmiş olan orman işlerini başaramamakla beraber, başka yasaklıların ödemekte oldukları vergileri ödemeye de ve başka devlet angaryalarını başarmaya da mecbur idiler. Halbuki "Deli" Petro zamanında devlet hizmetlerine bağlanmış kimseler, o hizmetleri bir angarya olarak görmeye mecbur idiyseler de, vergilerden ve başka devlet işlerinden muaf tutuluyorlardı. Türklerin bu husustaki acı-acı şikâyetlerine Senato kulak asmamış, onları orman işlerinden de serbest bırakmamış, vergileri de hafifletmemiştir. Bu suretle "yumuşlu Tatarlar ve mirzalar" ve onlara katılmış olan bazı yasaklılar, başkalarına nisbeten, iki kat angarya ile mükellef idiler (148). Bu münasebetle N. Firsov diyor ki: "İmparatorluğun gayri Rus ahalisi içinde en münevver unsurunu teşkil etmiş olan şu, gemi kerestesi işçilerinin feci durumunu, sadece, o zamanki, vergiye bağlanmış olan başka gayri Rusların ağır durumunu tasavvur etmekle de iyi anlamış oluruz" (149).

TAHAMMÜL EDİLMEZ ASKERLİK : 18. asırda askerlik hizmetinin Kazan Türklerinin hayatındaki elîm neticelerini de kaydetmek gerektir. 1736 senesi fermaniyle askere alınan gayri Rusların, Baltık Denizi kıyılarına sevkedilmeleri emredilmişti. Bir kere askerlik hizmeti gayet uzun sürüyordu; öte yandan, gayri Rus asker (er), hizmet süresini bitirdikten sonra da ana yurduna kolay-kolay dönemezdi; çünkü onu "öğretim-eğitim" maksadiyle "Soldatskoye poseleniye" denilen asker kamplarına yollarlardı ki, onu oradan yalnız sakatlık (malûllük) kurtarabilirdi (150).

---

(148) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 38.

(149) Gene orada.

(150) Gene orada: s. 43.

İKİ İMPARATORİÇENİN MİSYONERLİĞİ : Rus müellif ve müverrihlerinin anlattıklarına göre, 1731 senesinden başlamak üzere, 18. asrın ilk yarısında, Rus misyoner papaslarına çok elverişli faaliyet imkânları açılmıştı. Mezkûr yılda Kazan ve Nijninovgorod müslümanlarını ve diğer yerlileri ortodoksluğa döndürme faaliyetini çevirmek için özel bir komisyon kurulmuş ve bu kurul Züye (Sviajsk) kasabasındaki Bogoreditskiy manastırında faaliyete geçmiş ve 1734 senesinde komisyona "Yeni dönmeler kontorası" adı verilmişti. İmparatoriçe Anna İon kızı, ömrünün sonlarına doğru dinî cezbeye tutularak, Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetine fazla hız vermişti. 1740 senesinin Eylûlünde, 23 maddeden ibaret bir ferman çıkarılıp, bunda "Yeni dönmeler kontorası"na mükemmel bir iş programı, düstur ve öğretki verilmişti. Kazan ülkesinde 19. asrın maruf misyonerlerinden papas muharrir Yefim Malov, bu 11 Eylûl fermanını naklettikten sonra diyor ki: "Görülüyor ki, misyonerlik kurulu için geniş bir plân tanzim edilmiştir. 1740 senesi 11 Eylûl fermanının 23 maddesinin herbiri birer nevi misyonerlik usulünü göstermektedir" (151).

"Yeni dönmeler kontorası" için bir program mahiyetinde olan bu ferman neşredildikten beş hafta sonra, Anna İon kızı ölmüş idiyse de, onun ölümünden bir yıl sonra tahta çıkan, Deli Petro kızı Elesabetlı, öteki imparatoriçenin başladığı "kutsal" işi, büyük bir gayretkeşlikle devam ettirmiştir.

Bu sefer işler epey muvaffakiyetli gidiyordu: 15-16 yıl içinde Rus kilisesi Orta İdil bölgesinin yerli ahalisi arasından 4 yüz bin yeni üye kazanmıştı. Acaba, bu muvaffakiyetin sebebi ne idi? Müverrih N. Firsov, dinî cihetten pek gevşek olan yerli putperestlere, Kazan ülkesinde yerleşmiş olan Rus göçmenleri tesirinin ve hükûmet tarafından misyonerleri desteklemek için kullanılan "yardımcı tedbirler"in bu muvaffakiyette büyük rol oynadığını iddia etmektedir. Hükûmetin bu devredeki "yardımcı tedbirleri" nelerden ibaretti? Rus kaynaklarında bunlar hakkında, şu aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

"Yeni dönmeler kontorası"nın ruhanî ajanı, gayri Rus köylerine nasihat maksadiyle giderken, kendisini korumak için beraberinde birkaç nefer asker alırdı. Mahallî memurlar ellerinde bulunan bütün va-

(151) Y. Malov: "Yeni dönmeler kontorası hakkında" adlı eseri. s. 3, Kazan 1878.

sıtalarla ona yardım etmeye borçlu idiler (152). Müslüman mülk sahiplerinin ortodoksluğu kabul eden köleleri, emlâk sahipleri müslüman kaldıkları takdirde, kölelikten azad ediliyorlardı (153). Müslümanlar veya putperestler ile bir köyde yaşayan yeni dönmeleri, Rus yahut yeni hıristiyan köylerine göçürmek hükûmet memurlarının ödevi idi (154). Fakat bu göçürme işinin, göçenlerin perişanlığına sebep olduğu görülünce, 1743 yılı 28 Eylûlünde bir ferman çıkarılıp, yeni hıristiyanları yerlerinde bırakıp, eski dinlerinde kalanların başka yerlere göçürülmelerinin lüzumu emredilmişti (155); 11 Eylûl fermanının 13. maddesi gereğince "Rum-ortodoks mezhebini kabule kandırmak (156) için "her yeni hıristiyan, her nevi vergi ve angaryadan üç yıl müddetle, askerlikten ise, müddetsiz olarak muaf tutulacaktı. Aynı maddeden anlaşıldığına göre, affedilen bu vergilerle angaryaların hepsi, eski dinlerinde kalanların sırtına yükletiliyordu (157).

"Kontora"nın müdürü Demitriy Seçenov, cezaevlerinde yatan bazı gayri Rusların hapisten çıkarıldıkları takdirde hıristiyanlığı kabul etmek istediklerini, ancak bu işe cezaevleri idaresinin mâni olduğunu bildirip merkezî hükûmete bir rapor göndermişti. Senato ile Sinod, sözbirliğiyle "bu gibi gayri Ruslar cezaevlerinden çıkarılsınlar, vaftiz edilsinler ve hapisten, hıristiyanlığı kabul ettiklerinden dolayı çıkarıldıkları kendilerine gereği gibi anlatılsın!" diye emretmişlerdi (158). Bu sıralarda, böylelikle katilleri ve başka türlü cinayet işliyenleri, hıristiyanlığı kabul edince cezadan affederlerdi (159).

11 Eylûl fermanının 15. maddesinde "mukaddes vaftizi" kabul edenlere verilecek hediyeler şöyle sayılmıştır: Her adama altı miskal ağırlığında bir bakır haç, bir tane keten gömlek, bir tane şayak kaftan, bir tane kalpak, bir çift eldiven, bir çift çorap ve bir çift çarık verilir. Belli-başlı kimselere ise, dörder miskal ağırlığında gümüş haç, arşını elli kapeklik renkli çuhadan kaftan, çarık yerine kırkbeş kapeklik bir çift çizme verilir. Kadınların her birine birer başörtüsü ve birer

(152) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 167.
(153) Y. Malov'un yukarıda anılan eseri; s. 50.
(154) Gene orada, s. 185.
(155) 1740 senesi 11 Eylûl fermanının 6. maddesi.
(156) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası: c. II, sayı 8236.
(157) Kındırmak: Teşvik etmek.
(158) Y. Malov'un aynı eseri, s. 49.
(159) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 169.

keten entari verilir. Para yardımı ise aşağıdaki ölçümde üleştirilir: 15 yaşından yukarı erkeklerin her birine birer ruble ellişer kapek; 10 yaşından 15 yaşına kadar olan çocuklara birer ruble; 10 yaşından aşağı çocuklara ise, ellişer kapek; 12 yaşından yukarı kadınlara birer ruble; 12 yaşından aşağı kız çocuklara ise, ellişer kapek dağıtılır (160).

(160) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. II, sayı 8236.

VI

18. ASRIN 30. YILLARINDA BAŞKURTLUKTA KIYAMLAR

İLK KIYAM NASIL BAŞLAMIŞTI? Rus hükûmeti, Başkurtları Kazak-Kırgızlardan coğrafî yönden ayırmak ve Başkurtları arkadan kuşatmak düşüncesiyle 1734 senesinde Cayık (Ural) ırmağına dökülen Or çayının ağzında bir kale kurmaya karar vermişti (161). O günlerde Petersburg'da bulunan Başkurt aksakalı Tilekey Tokçuraoğlu, hükûmetin bu kararını duyunca, Başkurtların ileri gelenlerinden Kilmek-abız'ı (162) bir mektupla bu karardan haberdar etmiş, bu teşebbüsten asıl hedef'in ne olduğunu bildirmiş ve kinayeli cümlelerle Rusların bu teşebbüsüne elde silâh karşı koymanın lüzumunu anlatmıştır. Rus müellifi V. Vitevskiy diyor ki: "Cayık ve Or ırmaklarının kavşağında bir kale kurulunca, kendilerinin her yandan kuşatılmış bir duruma düşeceklerini Başkırtlar doğru tahmin etmişlerdir" (163). Kilmek-abız, derhal Tokçuraoğlu'nun ihtarına uygun bir surette hazırlıklara başladı. Pepen Cıyanguloğlu, Seyidbay Iratkuloğlu, İsenbay Kemetoğlu adlı aksakallar ile Kazan'dan kaçmış olan mülteci Emin ismindeki kimse, Kilmek-abız'ın ilk arkadaşları idiler. "Nogay Yolu"ndaki "Hacı Meçiti" (Mescidi) denilen yerde müstevlilere karşı başlayacak olan kıyamın ilk plânları çizilmişti. Burada yapılan ilk müşavere meclisinin kararına göre, kıyam, 1735 yılında Or çayı ağzına kale kurmak fikrini ortaya atan

---

(161) Bu kale, ilkönce Orenburg tesmiye edilmiş idiyse de, sonraları şimdiki Orenburg kurulunca, Or çayı ağzındaki şehir Orsk adını almıştı.

(162) Bizim dedelerimiz maruf din âlimlerine "abız" derlermiş (Bunun arapça "hâfız"dan bozulmuş olması mümkündür). Sonraları bu sözün yerine Türkistandan getirilen "molla", "damolla" ve "hazret" sözleri geçmiştir. "Abız" kökü ise, yalnız ağabey mânasında kullanılan "abzıy" ile "abla", "bacı" mânasına gelen "abıztay" sözlerinde kalmıştır. Bununla beraber "abzıy" sözü, Mişerlerde bugün de "hâfız" sözünün ifade ettiği mânaya yakın bir mâna ile kullanılmaktadır.

(163) V. Vitevskiy: "A. A. Neplüyev ve Orenburg ülkesi" adlı eseri, c. I, s. 141.

ve "Orenburgskaya ekspeditsia" (Orenburg seferî heyeti) nın başı olan İvan Kirillov'un Ufa'dan Cayık ırmağına doğru yürüyecek olan kafilesine saldırmakla başlayacak ve onun ilerlemesine mâni olmaya çalışılacaktı. Gerçekten, Kilmek-abız, Ufa kalesinden 160 çağrım (164) mesafede Kirillov kafilesine hücum etmiş, fakat onun ilerlemesine mâni olamamış; 1735 yılının 15 Ağustosunda, eski Orenburg kalesinin temeli atılmıştır. Buna rağmen Başkurtluk, kazan gibi kaynıyordu: her yanda Rus tenkil birlikleriyle çarpışmalar ve Rus kale ve karakollarına kahramanca saldırışlar devam ediyordu.

RUS HÜKÜMETİNİN YAPTIĞI GADDARLIKLAR : Bu kıyamı bastırırken Rus komutanları o zamana kadar benzeri işitilmemiş vahşetler icra etmişlerdi. Kıyamcı Başkurtlara karşı "Nogay Yolu" nda iş gören Mayor Stankov, Cayık ve Sakmar ırmakları arasında 600 Başkurt esirini kılıçtan geçirmişti ki, bunlar arasında kadınlar ve kız çocukları da eksik değildi (165). Aynı komutan, Sakmar kalesinden Tabinsk kalesine yürürken, 1739 senesi Temmuzunun 3'ü ile 8'i arasında 208 Başkurt esirini öldürtmüş, köylerde 30 Başkurdu kazığa vurdurmuş ve 12 köyü ateşe vermiştir (166). General Soymonov adlı bir komutan, eline geçirdiği Başkurt kıyamcılarını, ellerini, ayaklarını, dillerini ve burunlarını kesmek suretiyle işkence ede-ede öldürtüyordu (167). Aleksiy Tefkilev adındaki bir komutan (168), "Sibir Yolu"nda, elli Başkurt köyünü yaktıktan başka, Siyantos adlı köyde Başkurt evlerini karanlık gecede ateşlemişti. Bu sefer köyün bin kişilik ahalisinden büyük bir kısmı öldürülmüş ve bundan başka, anlaşılan, sonuna kadar mukavemete karar vermiş olan 105 kişi, girip kapandıkları bir anbarda diri-diri yakılmışlardı (169). General Rumiantsev tarafından tutsak edilen Başkurtlardan 500 kişi, Minzele kalesinde asılmışlardı. Ancak bütün bu gaddarlıklar, Başkurtların dinmesini değil, tersine taşkınlığını mucip oluyordu.

---

(164) Çağrım, 1,067 km. ye denktir.

(165) Rıçkov: "Orenburg tarihi", s. 215.

(166) Gene orada, s. 116.

(167) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 283.

(168) Rus hizmetinde bulunan bir hain Tatar mirzasıdır ki, müslümanca adı Kutluğ-Mehmet olup, efendileri tarafından bir "cemile" olmak üzere, kendisine rusça Aleksiy adı verilmiştir.

(169) N. Firsov'un aynı eseri, s. 267.

İmparatoriçe Anna İon kızı, 1736 senesi 23 Mayısında neşrettiği bir fermanında, yaptıkları gaddarlıklardan dolayı komutanlarına medihler yağdırdıktan sonra, mümkün olduğu kadar tezelden kıyanun baş rehberi olan Kilmek-abız'ı yakalamayı emrediyordu. Nihayet, 1737 senesi iptidalarında Başkurtların mukavemeti kırıldı ve kıyamın rehberleri olan Kilmek-abız, Akay Kösüm, Yusuf ve başkaları Ruslar tarafından ele geçirildiler (170).

Ondan sonra amansız "tedipler" başladı. "Asiler"in atlarını, paralarını ve hattâ, Rus subaylarına köleliğe dağıtmak için, karılarını ve çocuklarını aldıktan sonra, kendilerini gayet şiddetli cezalara çarptırıyorlardı. Pek çok Başkurt korkunç işkencelerle öldürüldüler; birçokları sorgu esnasındaki işkenceler neticesinde öldüler; 5 bin kadar kişi, askerlik hizmetine alındılar veya Baltık Denizi kıyısındaki Rugervik limanına kürek cezasına gönderildiler (171).

İÇTİMAÎ VE İKTİSADÎ TEDBİRLER : Bu kıyamın tam alevlendiği sırada Petersburg hükûmeti, 1736 senesinin iptidasında Başkurtların bir daha ayaklanmalarına mâni olmak düşüncesiyle, yukarıda anılan Kirillov'un tertip eylediği içtimaî ve iktisadî tedbirler tasarısını tasdik etmişti. Bu tedbirler şunlardan ibaretti: Tarhanların (172) imtiyazlarım ilga ederek, bütün Başkurtları "yasaklı" sınıfına çevirmek; Mişerlerle Tipterlerin ve "Bobıl"ların (173) Başkurtlardan kiraladıkları toprakları kendilerine mülk olarak vermek; evlerde silâh, köylerde demirciler ve demirci dükkânı bulundurulmasına müsaade etmemek; şehirlerden köylere demircileri, kuyumcuları bırakmamak; suçluları sürgüne göndermek yahut doğrudan-doğruya idam etmek; baş rehberleri ise, evvelce affedilmiş olsalar dahi, "ibret verici" bir şekilde idam etmek; Başkurt köylerinin ortasına karakolhaneler dikmek; Başkurt "Cıyınları"nı (danışma toplantılarını) menetmek; her bir "Yol" (174) için yalnız birer tane

---

(170) Kilmek-abız, Tabinsk kalesi civarında 1737 senesinin Şubatında yakalanmıştı; burada isimleri anılan üç rehber, Petersburg'a gönderildiler; başkaları ise, Minzele'de idam edildiler.

(171) V. Vitevskiy'nin mezkûr eseri, c. I, s. 151 ve N. Firsov'un şimdi anılan eseri, s. 275.

(172) Tarhan, eski türkçede, vergilerden ve devlet hizmetlerinden muaf tutulan kimseye denirdi.

(173) Topraksız köylü mânasına gelen rusça bir kelimedir.

(174) Başkurtlık, idareyi kolaylaştırmak için, "Usu Yolu", "Sibir Yolu", "Nogay Yolu" ve "Kazan Yolu" adlariyle dört eyalete ayrılmıştı.

ahund bırakmak; bu ahundlara, çarın emri olmaksızın, yeni camiler ve mektepler açmamak ve islâm dinî propagandası yapmamak hususunda yemin ettirmek; Başkurtlara, Kazan valisinden müsaade almadan Kazan Türkleriyle evlenme münasebetlerinde bulunmayı yasak etmek; valinin müsaadesiyle yapılan evlenmelerin her biri için vergi olarak, bir baş dragun atı, müsaadesiz evlenmeler için ise, üç dragun atı almak ve Başkurt topraklarını satınalmaya herkese müsaade etmek (175).

İSYANIN YENİ BAŞTAN ALEVLENMESİ : 1739 senesi 17 Haziranında "Orenburgskaya ekspeditsia"nın başkanlığına faal, gayet gaddar, şefkat ve merhametin ne olduğunu bilmez, insanî yüce hislerden mahrum (176), prens Vasiliy Urusov tâyin edilmişti. Plâna göre o, şimdiki Orenburg şehrinin temelini kuracak ve bu yeni Orenburg kalesinden başlayıp, Cayık (Ural) ırmağı boyunca Verkhnoyayitsk (bugünkü Verkhnuralsk) kalesine kadar ve ondan doğuya doğru Uy ve Tobul suları boyunca kalecikler kuracak idi. Bundan görülüyor ki, Başkurtların Kirillov zamanında kuşkulandıkları Başkurtluğu kuşatmak işi, Urusov günlerinde tamamiyle tahakkuk edecekti. Bundan başka, Urusov'a Başkurtluktaki idare tarzını değiştirme görevi de yükletilmişti ki, bu tasarıya göre, Başkurt beğleri (aksakalları), Rus hükûmeti'nin uygun gördüğü adamlardan seçileceklerdi (177). Başkurtlar, genelce, kendilerini büsbütün köle durumuna sokacak olan hükûmet tedbirlerini pek çabuk seziyorlardı. Anlaşılan, bu sefer dahi onlar hükûmetin bu gibi askerî-tâbiyevî ve idarî-siyasî tedbirlerinden önceden haberdar bulunuyorlardı. Üstelik, prens Urusov, Başkurtluğu idare görevini ele alır-almaz yerli ahalîye karşı küstahça meydan okuyarak, evvelce affedilmiş olan nüfuzlu Başkurtlardan Cıyangul'la Urazay'ın ve Yoldaş mollanın, 20 Ağustos 1739 yüce fermanı gereğince, Başkurtların gözü önünde asılacaklarını ilân etmişti (178). Bunların neticesi çok gecikmedi: Başkurtlar bir daha ayaklandılar; gaddar Urusov ve arkadaşı general Soymonov, gözdağı veren idamları ile de işin önünü alamadılar. 1740 yılının Martında geniş ölçümde kıyam başladı. Bu sefer kıyamı Yurmatı ulusu (bölgesi) Başkurtlarından olan ve KARASAKAL lakabı-

---

(175) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. 9, sayı 6890.

(176) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. I, s. 164.

(177) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. 10, sayı 7876.

(178) Gene orada, madde 8.

nı taşıyan kimse idare ediyordu (179). "Karasakal" son derece cesaret, soğukkanlılık ve dayanıklılık ile mümtaz idi; başarılardan taşkınlığa gelmez, başarısızlıklardan şaşkınlığa düşmezdi. Sanki o, bir başbuğ ve komutan yaratılmıştı. Onun gelişigüzel, ne rast gelirse onunla silâhlanmış olan insan yığınları, Rus muntazam askerleri üzerine cesurane atılırlar ve toptan başka, hiçbir şeyden, piyade askerlerinden de, süvarilerden de yılmazlardı (180).

HÜKÜMET İSYANI NASIL BASTIRIYORDU? Bu kıyam günlerinde Urusov, biri Minzele'de, ötekisi Orenburg'da olmak üzere, iki tane "Yargı komisyonu" kurmuştu ki, esir düşen Başkurtları bu komisyonlarda sorguya çekerler, işkence ederler, ateşe atarlar, kazığa vururlar, kaburgalarını kırarlar, kafalarını uçururlar ve sehpaya çekerlerdi (181). Bu vahşetlerin tesiri altında Başkurtları dehşet kaplamış ve bu dehşet, kıyamcıların sığındıkları dağ ve orman içlerine kadar sokulmuştu. Nihayet, "Karasakal" dayanamadı, Kazak-Kırgız bozkırlarına çekilip gitmek zorunda kaldı. 1740 yılında Urusov ile Soymonov, Başkurtların yalnız gönül rızasiyle meşru hükûmete boyun eğmekle kendilerini, ailelerini ölümden, mülklerini büsbütün yağmadan kurtarabileceklerine dair bir tamim çıkarmışlardı (182). Başkurtlar, artık Rus memurlarına teslim olmaya başladılar. Fakat V. Vitevskiy diyor ki: "Kıyamcı Başkurtlar arasında, elde silâh ölmeyi göze alanlar, işkencelere büyük metanet ile dayananlar, korkunç idam cezasını cesurane karşılayanlar, kendi-kendilerini zindanlarda açlıktan öldürenler de bulunuyordu" (183). Kıyam büsbütün bastırıldıktan sonra, kıyamcıların sağ kalanlarından beş bin kadar kişi, çoluk-çocuklariyle birlikte Orenburg (bugünkü Orsk) kalesine sürüldüler ve bunları, kaleden 12 çağırım yerde durdurup muhafaza altına koydular. 1740 senesi 25 Ağustosunda, şehirden 6 çağırım mesafede

---

(179) Bu, "Karasakal" denen adamın kimliği ve aslı hakkında, benim rusça bir kaynaktan naklen yazdığından başka, türlü birtakım rivayetler dahi varsa da, Prof. A. Zeki Velidî Togan'ın 22.2.1965 tarihinde bana sözle anlattığına göre, son günlerde Sovyetlerin ortaya çıkardıkları belgelerden, adamın adının BİBOLAT olup asken Sibirya Türk Tura hanlığı prenslerinden biri olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle artık bu yolda şimdiyedeğin olan bütün tahmin ve rivayetlerin hükmü kalmamış bulunmaktadır.

(180) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. I, s. 166-167.

(181) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. I, s. 169.

(182) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 299.

(183) Aynı eser, c. I, s. 169.

bulunan tepe üzerinde büyük bir halk kalabalığı önünde, "Karasakal kıyamı"nın suçluları için bir "siyaset meydanı" kuruldu. İlk önce ferman okundu ve sonra aşağıdaki cezalar uygulandı :

Karasakal'ın başlıca koldaşları olan Tipter Kantöre, Başkurtlardan Yunus İsmailoğlu, Cıyangul Ösekeyoğlu, Karabaş ve Yakup Kasışoğlu, yüksek taş direklere mıhlanmış olan demir kazıklara vuruldular. Onbir kişi, bunlar arasında "Karasakal"ın yedi yasavul'u (muhafızı), böğürlerine demir çengel geçirilmek suretiyle asıldılar. 85 kişiyi ipe çekerek astılar; 21 kişinin kafalarını gövdelerinden ayırıp sırıklara taktılar. Kıyamın elebaşılarından biri olan Alan-Cıyangul, Orenburg'a getirilmeden önce kendi-kendini öldürmüştü. Bu defa, onun da ölü cesedini cezaya çarptırdılar; başını gövdesinden ayırıp sırığa taktılar. Lâkin cezalandırmalar bununla bitmiş olmadı; birçok Başkurtlar, Orenburg'dan Sakmar kalesine sevkedildiler ve orada albay Palçikov'a, "tahkikat"ı devam ettirmek için emir verildi. Palçikov ise, "tahkikat"ı şu yolda devam ettirdi: Eylûlün son yarısında bir tepe üzerinde elli Başkurdu sallandırdı; 150 Başkurdun kafasını uçurdu ve idam edilenlerin karılarını ve çocuklarını Ruslara dağıttı. 300 kişi, Karasakal hareketine zor ve cebir altında katıştıklarını söylemişler, bütün suçlarını işkencesiz itiraf etmişler ve başkalarını da ele vermişlerdi. Bunların suçları hafif sayılarak, cezaları da "hafif" olmuştur: Bunlar kamçı ile dövüldükten, burunları ve kulakları kesildikten sonra, sadık aksakalların nezareti altında yaşamak şartiyle köylerine yollanmışlardı. General Soymonov ise, aynı şekildeki "siyaset meydanı"nı Minzele'de kurmuştu ki, 1707 senesi kıyamının rehberlerinden biri olan, ve "Deli" Petro tarafından affedilen ve son "Karasakal kıyamı" günlerinde kendi ulusunda (bölgesinde) sâkin bir hayat süren Aldar İsekeyoğlu da oraya getirilerek idam edilmişti.

Rus müelliflerden Rıçkov, Başkurt kıyamlarına dair hikâyesini şu sözlerle bitirmektedir: "1740 senesinde icra edilmiş olan bu gibi şiddetli cezalar ve idamlar sayesinde Başkurt yurduna dehşet salındı ve 1735'ten beri devam edegelen Başkurt isyanları, şu 1740 senesinde tamamen bastırıldı" (184).

BAŞKURTLARIN VERDİĞİ KURBANLAR : 18. asrın 30. yıllarındaki istiklâl savaşları, Başkurtlara pek pahalıya mal olmuştur. Bir kere, ilin en ileri gelen rehberleri, yurd menfaatlerinin en faal

---

(184) "Orenburg tarihi" adlı eseri.

müdafileri Ruslarla mücadele sırasında mahvoldular. Yalnız Rıçkov tarafından toplanılmış olan resmî bilgilere göre, Başkurtluk Türklerinden, 1735'ten 1741 yılına kadar cereyan eden savaşlarda mahvolanlar, idam edilenler, zindanlarda ölenler, Baltık kıyıları alaylarına askerliğe, gene oralardaki Rugervik limanına kürek cezasına gönderilenlerle, köleliğe dağıtılanların sayısı 28.491'e çıkmaktadır. Bunlar içinden 7.455 kişi idam edilmiş, 135 kişi kürek cezasına mahkûm olmuş ve 2.882 kişi köleliğe üleştirilmiştir. Savaşlar sırasında mahvolanlar hakkında Rıçkov diyor ki: "Resmî istatistik, onların hepsini kaydedememiştir. Bu kıyamlar sırasında 696 Başkurt köyü yakılmış, yıkılmış, ceza olarak, 18.351 baş at ve sığır hayvanı müsadere edilmiş, 9.828 ruble 29 kapek para toplanılmıştır" (185).

İSYANLARIN İÇTİMAÎ SEBEPLERİ : Yukarıda Başkurtluk kıyamlarının iktisadî-siyasî sebeplerini göstermeye çalıştık; fakat bu kıyamların baş göstermesinde Rus hükûmetinin dinî tazyikleri ve baskıları da az rol oynamış değildir. Misyoner papas Yefim Malov, bu münasebetle şunları yazıyor: "Tâ 18. asrın iptidasından beri, müslümanlar imrenilecek bir durumda değildiler. 1. Petro'nun, mahiyeti bizce çok iyi belli olan kanunları, tabiatîyle, müslümanların Ruslara karşı münasebetlerinin iyileşmesine hizmet edemezdi. Bir de, 1731 senesinde Züyc şehrinde bir misyonerlik komisyonunun açılması da, müslümanları Ruslara karşı tedbirler aramaya sevketmiştir" (186).

---

(185) Başkurtluk Türklerinin çarpıldıkları cezalarla, onların verdiği kurbanlara dair malûmat, V. Vitevskiy'nin adı yukarıda yazılan eserinin I. cildiyle, Prof. N. Firsov'un "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da" adlı eserinden alınmıştır.

(186) "Yeni dönmeler kontorası" adlı eseri, s. 167.

VI

MÜSLÜMANLARA KARŞI DİNÎ BASKILAR

Bu devirde Kazan ülkesinin yerlilerini, zahiren ve resmen olsa da, hıristiyanlığa döndürmek için alınan genel tedbirlerden başka, müslümanlara karşı ayrıca şiddetli baskılar da yapılıyordu. Bu baskılardan biri, Rus çarları ve imparatorlarının öteden beri maruf olan bir çeşit barbarlığı idi ki, o da cami ve medreseleri yıkmaktan-yakmaktan ibarettir. N. Firsov, Rus imparatoriçelerinden Anna İonovna ve Elesabeth zamanlarındaki misyonerlik faaliyetinden bahsederken, arada diyor ki : "Bu memlekette islâm dininin kuvveti, onun halk arasında dayanması molla (hoca) ların nüfuz ve tesirinden ileri geldiği; mollaların tesiri ise, yalnız ibadet yeri olmayıp, vaız ve talim yeri de olan camiler vasıtasiyle muhafaza edildiği görülünce, memlekette islâmın şu dayanağını sarsmak icap ediyordu" (187). İşte, bundan dolayı 1742 senesi Kasım ayının 19'nda çıkmış olan Senato fermaniyle, Kazan vilâyetinde yeni tesis edilen, hele yeni dönmelerin yaşadığı köylerde bulunan camileri yıkmak emredilmiş ve yeni camiler açmak menolunmuştu. "Yeni dönmeler kontorası"nın faaliyet alanı olan Kazan, Simbir, Astrahan ve Varonej vilâyetlerinde, buna (yeni camiler açılmasına) meydan vermemek hakkında sıkı tenbihlerde bulunuldu (188). İşte, bu ferman gereğince, 1744 yılının Haziranına kadar olan iki yıl içinde, yalnız Kazan vilâyetinde 418 tane cami ve mescid tahrip edilmişti (189).

ÖTEKİ BASKILAR : 1740 senesi 11 Eylûl fermaniyle, yeni hıristiyanlar vergilerden, angaryalardan ve askerlikten muaf tutulu-

---

(187) "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s, 179.

(188) Y. Malov: "Yeni dönmeler kontorası hakkında", s. 126.

(189) Malov mezkûr eserinde, bir Kazanlı Türk'ün elindeki yazma mecmuadan alarak Arap harfleriyle şu sözleri nakletmiştir: "Minğ de yiti yüz de kırk üçte mescidler bozuldu, az kaldı. At yılı irdi; Peter kızı Yelisavet şah irdi. Sonğ kiri yasamağa uluk emretti, Allah'nınğ emri ilen".

yor ve affedilen vergi ve angaryalar, eski dinlerinde kalanların sırtına yükletiliyordu. Halbuki yeni dönmelerin sayısı gün geçtikçe artıyor ve eski dinlerinde kalanların durumu da o nisbette ağırlaşıyordu; şikâyetler çoğalıyor, vergiler korkunç surette artıyor, hayat ağırlığı yüzünden insanlar ormanlara ve ücra yerlere kaçıp gidiyorlar, yerlerinde kalanlar dahi, son derece perişan oluyorlardı (190). Bu münasebetle Firsov diyor ki: "Putperest ahalinin hemen-hemen tamamı ortodoksluğa geçmiş, yalnız muhammedî Tatarlar direnmekte sehat gösteriyorlardı. İndi daha ziyade onlar üç yıl müddetince herbir yeni hıristiyan için vergi ödemeye, hem kendileri, hem ötekiler için kur'a neferleri vermeye mecbur oluyorlardı" (191).

KAZAN MÜSLÜMANLARINDAKİ METANET : İki imparatoriçe devrindeki Rus papaslarının dinî cephedeki genel taarruzlarına karşı, Kazan müslüman Türklüğü ne derece dayanabilmiş? Bu soruya N. Firsov şöyle cevap veriyor: "Müslümanları hıristiyan yapmak, pusperestleri döndürmek gibi kolay bir iş olmamıştır. İdilboyu müslümanlığı 16. ve 18. asırlarda da Rusların "nurlandırma" teşebbüslerine daima şiddetle mukavemet etmişti; şimdi de (yani 18. asırda da) bu alandaki hücumları, tahsine değer bir metanet ile defetmiştir" (192).

Kazan müslümanları arasında Rus misyonerlik faaliyetinin muvaffak olamamasını N. Firsov şu şekilde izah etmektedir: "Bu, her şeyden ziyade islâm ruhanîlerinin hayat tarzından ve onların müslümanlar arasında tuttuğu mevkiinden ileri geliyordu. Bir insan cemiyetinde ruhanîlerin bulunmasından maksad ne ise, onların ruhanîleri o maksada ulaşmak için gereken teşkilât ve mevkie malik idiler. Ortodoks ruhanîlerinde ise, ne bu gibi teşkilât, ne de böyle bir mevki vardı. Rus papası, mahalle ahalisinin fikri sorulmaksızın tâyin edildiği halde, müslüman hocası her zaman halk tarafından seçiliyordu ve bundan dolayı imamın menfaatleri, onu seçen ahalinin menfaatleri ile sım-sıkı bağlı olurdu. Bizde okuma-yazma bilmiyen cahil papaslar az olmadığı halde, hocalar ruhaniyet ödevlerini başarmak için gereken tahsili görmüş kimselerden seçilirdi" (193). "Bu gibi teşkilâta ve il içinde bu gibi nüfuza malik olan ve bağımsızlık günlerinin hatıralarını unutmayan ve halkı da bu bağımsızlık hatıraları ile

(190) S. Solovyov: "Rusya tarihi", c. 23, s. 15.
(191) N. Firsov'un aynı eseri, s. 208-209.
(192) Gene orada, s. 127.
(193) Gene orada (Seyyah Lepikhin'den rivayet) s. 177.

terbiye eden ruhanîlerin (islâm hocalarının) elinden manevî evlâdlarını kapmak kolay bir iş değildi. Tersine, bu hocalar, kendileri epey başarı ile putperestler ve hattâ hıristiyanlar hesabına manevî raiyesini çoğaltmaya çalışırlar ve bundan dolayı çarpılacakları cezalardan asla yılmıyorlardı. Hükûmetin şiddetli takipleri, bu islâm propagandasını, ihtimal bir parça gevşetmiştir; ancak müslümanları hıristiyanlığa döndürmek işinde hiçbir tedbirin, göze çarpan bir faydası görülmemiştir" (194).

Yukarıda, iki kavmin ruhanîlerini kıyaslamadan anlaşılıyor ki, o zamanlarda Kazan Türklerinde medeniyet derecesi, Rusların medeniyet derecesinden daha yüksek olmuştur. Buna dair, bir Rus müellifin şehadetini daha dinleyelim. 18. asırda Kazan Türk köylerini ziyaret etmiş olan Rus subayı Rıçkov (195), ora Türklerindeki eğitim ve öğretim işlerine dair şöyle yazıyor: "Tatar köylerinin çoğundan geçerken, onların çocuklarını terbiye edişine dikkat ettim ve gördüm ki, onların çocuk terbiyesi hususunda övülmeye değer usulleri vardır. Çocuklara tâ küçük yaşından başlayıp, din hükümlerini ve insanlık ödevlerini öğretirler. Bunun için hemen-hemen her köyde bir mabed ve çocuklar için bir mektep bulunmaktadır ki, muallimi de köyün hocasıdır. Çocuk mektebe girince, hoca ona Tatar ve Arap dillerini öğretmeye başlar; sonra şeriat kaidelerini gösterir ve mukaddes Kur'an'ın inceliklerini anlatır. Bu gibi talim ve terbiyeden, kız çocukları da mahrum kalmazlar" (196).

Rusların 18. asırda Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetinin içtimaî ve iktisadî neticeleri hakkında N. Firsov şu sözleri yazıyor: "18. asrın 40. yıllarında, hükûmet tarafından ileri sürülen "nurlandırma" meselesi ve onu tatbik etmek için kullanılan usuller, hıristiyanlığı kabul etmiyen gayri Rusların, yalnız dinî akidelerine temas etmeyip, onların içtimaî hayatındaki başka cihetlerde de derin izler bırakmıştır. Şöyle ki: Bu "nurlandırma" hareketinden dolayı, pek çok cami yıkıldıktan, birçok talim yurtları kapatıldıktan ve hıristiyanlığa geçenlerle eski dinlerinde kalanlar arasında derin husumet peyda olduktan başka, bu hareket, diğer elverişsiz içtimaî ve iktisadî haller ile birlikte, onların (yerlilerin) maddî refahını da temelinden sarsmıştır. Onlar, öz topraklarını bırakıp, başka yerlere göçüp-git-

---

(194) Aynı eseri, s. 146-149.

(195) Bu, başka bir eserin sahibi olan Petro Rıçkov'un oğlu Nikola Rıçkov'dur.

(196) "Yüzbaşı Rıçkov seyahatının gündelik notları", s. 5.

meye mecbur olurlar; hıristiyanlık kabul edenlere verilen imtiyazlar yüzünden, sırtlarına yükletilen yeni ağırlıkları taşımak zorunda kalırlardı. Tabiîdir ki, onlar hükûmetin bu tedbirlerine karşı ses çıkarmaksızın boyun eğmezlerdi" (197). Firsov devam ederek diyor ki: "Bu nurlandırma" hareketi, yalnız müslümanların içtimaî hayatına değil, bütün ülkenin umumi hayatına da tesir etmiştir. Olağanüstü gayret güdücülükle ileri sürülen "nurlandırma" teşebbüsleri, hükûmet için de türlü-türlü müşkilât yaratmış ve gerek hıristiyan olanların, gerek eski dinlerinde kalanların içtimai-iktisadî hayatında büyük bir karışıklık doğurmuştur. Dinlerini değiştirenler, yalnız bu yüzden bin bir türlü zahmetler çekerler, bunların Rus köylerine nakledilenleri, Rusların ve Rus memurlarının tazyiklerine, yerlerinde kalanları ise, müslümanlıkta kalan kardeşlerinin baskısına uğrarlardı.

ELİSABETH HÜKÜMETİNİN MECBURÎ YUMUŞAMASI: Kazan müslümanlarının her yandan işitilen şikâyetleri, onların ayaklanmalarından kuşkulanına, Elisabeth hükûmetini bir parça insafa dönmeye mecbur kılmış. Rus memurlarının dinî baskıları, Rus ruhanilerinin islâm mukaddesatına saldırışları, Kazan müslümanlarının bu saldırışlara büyük bir sebat ve metanet ile karşı koymaları, azamî bir şiddetle mukavemeti, 1755 yılına kadar devam etmiştir ki, bu tarihte, umum müslümanların galeyanı ve Başkurtlukta alevlenmiş olan yeni bir kıyam, kudurmuş Elisabeth hükûmetini bir parça ayıltmıştır. Adalet ve insanlık duyguları değil de, yalnız şu ciddi olaylardır ki, azgın Rus "nurlandırıcıları"nı kendilerine gelmeye, Rus hükûmetini, Kazan müslümanlarını son derece perişan eden ağır vergileri eksiltmeye, dönmeyenleri zorla yerlerinden sürmekten, mescid ve medreseleri yıkmaktan vaz geçmeye mecbur etmiştir.

(197) Aynı eseri, s. 204.

VII

BAŞKURTLUK'TA 1755 AYAKLANMASI

18. asrın ortalarında asıl Kazan Türkleri, Rus mezalimine elde silâh karşı koyabilecek durumda değildiler. Çünkü o günlerde Kazan ülkesinde Rus egemenliği sağlam yerleşmiş, Kazan şehri, İdil ve Ural bölgelerinin baş askerî üssüne çevrilmiş idi ki, orada büyük mikdarda askerî kuvvet bulunduruluyordu. Buna rağmen, tahammülleri tükenmiş olan Kazan Türkleri, 1748 senesinde Rus hakimiyetine karşı ayaklanmaya hazırlanmışlardı (198). Lâkin Kazanlıların bu fikri, hükûmet ajanları tarafından meydana çıkarılmış ve Kazan'a tezelden yeni askerî fırkalar getirilmiş idi ki, bu askerlerin bir kısmı şehrin Türk mahallesine, diğer bir kısmı da şehirden 40 çağırım mesafede bulunan Türk müslüman köylerine yerleştirilmişti (199); üstelik, Türk köylerine birçok casuslar da gönderilmişti. Bu gibi tedbirler sayesinde, kıyamın önü alınmış idiyse de, hükûmet, müslümanlar hakkındaki kör siyasetini tatbikte devam edip duruyordu. O günlerde Rus misyonerlerinin "nurlandırma" faaliyeti Başkurtluğa da yayılmış bulunuyordu. İnsafsız sıkıştırmalar ve baskılar ile hıristiyanlığa döndürülmüş olan Başkurtlara, dönmek istedikleri halde, eski dinlerine dönmeye müsaade edilmiyordu. Çokluk, onların baba-dedeler dinine dönmek hakkındaki ricalarına kulak asılmaz ve bazan bu gibi ricada bulunanlar cezaya bile çarptırılırlardı (200). N. Firsov, Başkurtların 18. asır ortalarındaki durumunu anlatırken, arada şu sözleri de yazmaktadır: "Şimdilik onların yalnız dinleri sağlam kalmıştı. Lâkin ona da darbe indirilmek üzere idi. İdilboyundan, camileri yıkmak, hıristiyanlığı kabul etmiyenler için vergileri ağırlaştırmak, dedeler yurdundan uzaklaştırmak haberlerinin ve yardım diliyen seslerin gelmesi, Başkurtların kaygısını arttırdıkça art-

---

(198) V. Vitevskiy: "İ. Nepliyev ve Orenburg ülkesi", c. 5, s. 845.

(199) Genc orada, s. 847.

(200) N. Dubrovin: "Pugaçov ve koldaşları", c. 1, s. 225.

tırıyordu (201). Y. Malov, 18. asrın 30. yıllarında vukua gelen Başkurt kıyamlarına dair düşüncelerini anlattıktan sonra, arada şu sözleri de söylüyor: "Lâkin şunu da kaydetmek gerekir ki, Başkurtlar ve genelce müslümanlar, din uğrunda mücadeleye yeniden başlamak niyetiyle muvakkaten sükûn bulmuşlardı. 18. asrın 40. yıllarından itibaren, Rusların Tatarlar ile olan münasebetlerinin mahiyetini ve müslümanlar için tehlikeli günlerin hülûl ettiğini yukarıda gördük. İşin bir felâketle neticelenmesi icap ediyordu ki, o da vukua geldi" (202).

Öte yandan, Rusların idarî ve iktisadî haksızlıkları da Başkurtları az kızdırmıyordu. Başkurtların eski idarî muhtariyeti, günden-güne kırpılıyordu. 1754 senesinde Başkurtluk'ta, tuz tekeli kanunu uygulanmak istenmişti ki, bu kanuna göre, Başkurtlar yasak (vergi) ödemekten muaf tutulacaklar, fakat tuzu hükûmetten satınalmaya mecbur olacaklardı. Halbuki eskiden onlar tuzu, ülkelerinde eksik olmayan tuzlu göllerden çıkarıp kullanıyorlardı. Bu tuz tekeli kanunundan pek müteessir olan Başkurtlar, tuzu Rus hazinesinden değil de, "Allah hazinesi"nden alacaklarını ilân etmişlerdi (203). Bundan başka, Rus memurlarının rüşvetçiliği, istibdadı, azgınlığı, hükûmet işlerindeki sürünceme, hep Başkurtları taşkınlığa götürüyordu (204). Bu münasebetle V. Vitevskiy diyor ki : "Başkurt kıyamlarını bastırmış olan kimselerin gaddarlıkları da bunlara ilâve edilsin; Başkurtlara karşı Kirillov'un, aşırı şiddetli tedbirleri, Sergiyev, Khokhlov, Aristov, Tefkilev gibi adamların gaddarlıklarını hesaba katmazsak bile, daha yakın zamanlarda Soymonov ve Urusov'un emirleriyle, kardeşlerinin ve babalarının dilleri, burunları, ayak ve ellerinin kesildiğini, diri-diri kazığa vurulduklarını, zindanlarda açlıktan öldürüldüklerini Başkurtlar henüz unutmamışlardı" (205).

1755 yılının Mayısında Başkurtlar ayaklandılar. Bu sefer kıyamın rehberi Abız Abdullah ("Batırşah") Alioğlu idi.

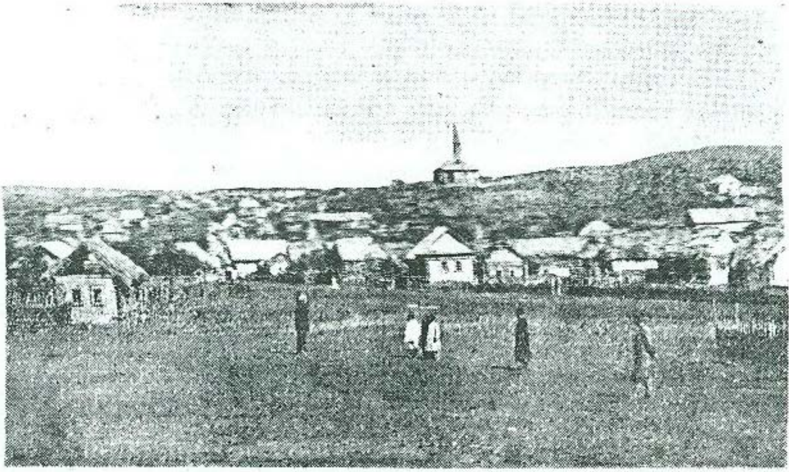
(201) Gene orada, s. 226.

(202) "Yeni dönmeler kontorası hakkında", s. 168 (Malov bu sözüyle 1755 kıyamını ima etmektedir).

(203) N. Dubrovin'in aynı eseri, c. 1, s. 205.

(204) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. 5, s. 850 ve Dubrovin'in aynı eseri, c. 1. s. 255.

(205) V. Vitevskiy: c. 5, s. 858.

Bir Başkurt köyü

ABIZ BATIRŞAH VE TASARILARI : Zamandaşlarının şehadetine göre, 55. yıl Başkurt isyanının rehberi olan Batırşah, akıllı bir kimse olup, iyi yetişmiş bir hoca ve Rusların uzlaşmaz düşmanı idi. İsyanın başlamasından çok önce o, Başkurt ülkesini baştan-başa dolaşmış; küçükleri okutmuş, büyüklere nasihatler vermiş, ahali arasındaki sözlere ve şikâyetlere kulak vermiş, kendisi söylemekten ziyade başkalarını dinlemiştir. O, güzel ve tesirli söz söylemekte de mümtaz idi. Batırşah, Kazan Türkleri ile de, Kazak-Kırgızlar ile de münasebetler kurmuştu. Onun ajanları, Kazan ilindeki müslüman köylerinde de, Kazak-Kırgız bozkırlarında da dolaşıyorlardı. O, Rus egemenliğine karşı, yalnız Başkurtluk Türklerini değil, Avrupa'nın güneydoğusunda yaşayan bütün Türk müslüman unsurunu ayaklandırmayı tasarlıyordu, her tarafa heyecan uyandırıcı mektuplar yaymış ve bir de uzun ve tesirli bir beyanname çıkarmıştı (206). Batırşah bu beyannamesinde, müslümanların Rus istilâsından evvelki durumunu açıkça tasvir eyledikten sonra, onların Rus boyunduruğu altına düşmelerinden sonraki feci hallerini beyan etmektedir. Yabancıların tesiri ile değişmekte olan müslüman içtimaî dirimini tahlil ederek, müslümanların Rus mezalimine katlandıklarını, Ruslarla ka-

(206) Bu pek önemli tarihi belgenin rusça tercümesi, Petersburg'da devlet arşivinde muhafaza edilmekteymiş. Vitevskiy bu tercümeyi, mezkûr eserinin 5. cildine kattığı ilâvede olduğu gibi nakletmiştir.

rışıp-kaynaşarak, dinlerini bile değiştirmekte olduklarını yana-yakıla anlatıyor, Başkurtlarda birlik yokluğuna üzülüyor, "kendi içinde anlaşma ve birlik bulunmayan bir kavimde ne gibi iyilik ve ne gibi iyi âkıbet olabilir?" diye soruyor. Beyannamesinde Rusların dinî baskılarını tasvir etmekle beraber, müstevlilerin iktisadî baskılarını ve siyasi amaçlarını da unutmuyor, bu arada tuz tekeli hakkındaki kanunun Başkurtları soymak için bir âletten başka bir şey olmadığını, Tatarlara ve Başkurtlara tahakküm eden Ruslar tarafından Kazak-Kırgızlara da esaret boyunduruğu vurulacağını, Kazak-Kırgız bozkırları sınırlarına kaleler kuran Rusların bundan maksadlarının Buhara, Taşkent v.s. gibi şehirlerin müslümanlarını da ele geçirmek olduğunu ve Rusların hedefinin, Başkurtlarla Kazakların arasını açarak, bütün müslüman yurtlarını zaptetmek olduğunu anlatmaktadır.

BATIRŞAHA KARŞI GL. NEPLÜYEV : O günlerde Orenburg ülkesini Gl. İ. Neplüyev idare ediyordu. Batırşah kıyamını bastırmak ödevi de ona yükletilmişti ki, o, bu yolda askerî kuvvet, aldatmak, sahtecilik, satınalmak, lütuf ve gaddarlık gibi çarelerin hepsini kullanmış ve Batırşah'ın da tahmin ettiği gibi, Başkurtlarla Kazakların arasını pek ustalıkla açabilmiştir (207). Neplüyev, Orenburg ahundu İbrahim Abdürrahmanoğlu adına, Başkurt yurduna ve Kazak bozkırlarına uydurma beyannameler yayınıştı ki, bunlardan "Orenburg ahundu" asla haberdar değildi (208).

Batırşah, bu kıyamı büyük bir ihtiyat ve dikkat ile, gizlice hazırlamıştı. Ruslara karşı mücadele fikri, Başkurtlar arasında pek yaygın idiyse de, iki tarafın kuvvetleri arasında pek büyük fark vardı. 18. asrın ortalarında, artık Başkurtlukta pek çok kaleler kurulmuş ve silâhlı adamlar tarafından korunmakta olan imalâthaneler bulunmaktaydı. Batırşah kıyamı patlak verdiği sırada, Neplüyev'in emri altında 24.357 kişilik bir ordu vardı ki, bunun 13 alayı muntazam askerlerden teşekkül ediyordu (209). Bundan başka, Cayık ve Don Kazaklarından ve Stavrapol mürted (hıristiyanlığa dönmüş

(207) Gl. Neplüyev'in hâtıraları ("Russkiy Arkhiv" dergisi, yıl 1871; sayı 4). Bu bilgiler, Neplüyev'in hâtıralarından alındı. General. "Orenburg ahundu" demekle yetinip, isim zikretmiyor. Ben bu ismi "Russkiy Arkhiv" dergisinde, generalin hâtıralarını yayınlayan Maykov'un çizgi altındaki bir notundan aldım. O, böyle tahmin ediyor.

(208) Gl. Neplüyev'in hâtıraları, s. 669.

(209) V. Vitevskiy'nin aynı eseri: c. 5, s. 861.

olan) Kalmıklarından da biner, cem'an 3 bin kişi celbetmişti (210). Bir de 1755 senesi 20 Ağustosunda Senatoya başvurarak birkaç alay takviye istemişti. Bu isteğe göre Senato, Orenburg'a 3 dragun (atlı) alayı göndermeye karar vermişti ki, bu 2700 mızrak teşkil ediyordu (211). Bu suretle Neplüyev'in Başkurtlara karşı sürdüğü askerlerin sayısı 30 binden de eksik değildi. Neplüyev'in kendi sözlerine bakılırsa, (212) bir kısım Başkurtlar ile Tipterleri de kıyamcılara karşı ayaklandırmaya muvaffak olmuştur.

BAŞKURTLARIN YENİLMESİ : Batırşah, Kazan vilâyetindeki müslümanların da baş kaldırmasına ve Kazak-Kırgızların da yardımına güvenmişti. Fakat onun umutları gerçekleşmedi: Kazan şehri yöresi Rus askerleriyle dolduğundan, Kazanlılar ayaklanmaya cesaret edemediler ve Kırgızlar da Başkurtlara ehemmiyetli yardımda bulunamadılar. Çünkü "Kiçi cüz" (Küçük Orda)'ün Neplüyev'e sadık hanı ve aksakalları, bu gibi yardıma taraftar değildiler (213). Neplüyev'in iyi silâhlanmış olan askerleri, Başkurt ülkesine her yandan akın ederek, gelişi güzel, ne ele geçmişse, onunla silâhlanmış olan kıyamcı kümelerini mahvetmeye başladılar. Evvelce de Başkurtlar ile aralarında kimi iktisadî meselelerde tezadlar bulunan ve Neplüyev tarafından da her türlü iktisadî vaidlerle kışkırtılan Mişerlerle Tipterlerin bir kısmı, kıyamcıları araştırmak ve koğuşturmak hususunda Rus askerlerine yardım etmiştir. Bundan dolayı kıyamcılar zor bir duruma düştüler. Bir kısım kıyamcılar artık dayanamıyacaklarını görünce, Kazak-Kırgızlara sığınmak, kabilse, onlardan yardım alarak Ruslarla dövüşmeyi devam ettirmek düşüncesiyle geri Başkurtluğa dönmek için Cayık (Ural) ırmağına doğru çekildiler. Ancak Neplüyev, kıyamcıların Kazak bozkırlarına çekilmek ihtimalini göz önünde tuttuğundan, onların Cayık nehrini geçmelerine mâni olacak çareleri de düşünmüştü. Ve bu yüzden pek çok Başkurt, Ural nehri geçitlerinde Rus Kazaklariyle Kalmıklar tarafından yok edilmişlerdi (214). Bununla beraber, beş bin kadar Başkurt, Kırgızlara kavuşabilmiş idiyse de, bu kardeş halk, onları kucakla değil, bıçakla karşılamıştı.

---

(210) Gl. Neplüyev'in hâtıraları ("Russkiy Arkhiv" mecmuası, yıl 1871, sayı 1, s. 669).

(211) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. 5, s. 862.

(212) Gl. Neplüyev'in hâtıraları, s. 669-670.

(213) Gene orada, s. 667-668.

(214) Gl. Neplüyev'in hâtıraları, s. 670.

BATIRŞAH'IN SONU NE OLDU? Kıyamın başı Batırşah, bazı en yakın dostlariyle birlikte ormanlarda, dağlarda saklanmak suretiyle vakit geçiriyordu. Senato 1755 yılı Ekiminde çıkardığı bir fermanında, Batırşah'ı yakalayana 500 ruble mükâfat vadetti; ertesi senenin 6 Ağustosunda çıkan diğer bir fermanında ise, mükâfatı iki misline çıkardı. Aynı yılın 8 Ağustosunda "Usu Yolu"nda, Ufa şehrinden 150 çağırım uzakta Azik köyünden seksenlik Mişer starşina (aksakal) Süleyman Divayoğlu, Batırşah abız'ı yakalayıp Orenburg'a yolladı. Oradan, yurtsever abız, aynı yılın güzünde Petersburg'a "Taynaya kantseleria"ya (yani o zamanın "Çeka"sına) sevkedildi. Ancak yollarda hastalandığından, onu bir müddet Moskova'da alıkodular ve sorguya çektiler. Sorgu sırasında imperatoriçeden başka kimseye hiçbir söz söylemiyeceğini anlattı ise de, ona imparatoriçenin kendisini kabul edemiyeceğini ve "sırlar"ını imparatoriçeye yazı ile bildirmesini söylemişler. O zaman Batırşah, kapalı zarfın açılmadan imparatoriçeye teslim edileceğine dair Senato baş sekreteri Khruşçev'e yemin ettirdikten sonra bildiklerini yazıp vermiş ve sonra kendisi Moskova'dan Petersburg'a yollanmıştır. 1757 senesinde soruşturması tamam olduktan sonra, Şlisselburg kalesine kapatılmıştır ki, orada ellerine ve ayaklarına zencir vurulmuş halde ayrıca bir nöbetçi muhafazası altında tutulmuştur. Batırşah, orada tam beş yıl kalmış ve 1762 senesi 22 Temmuzunda, gûya kaçmak teşebbüsünde bulunurken yakalanmış ve o esnada, gûya, asla vurulmadan ve yaralanmadan düşüp ölüvermiştir. İşte, 1755 kıyamının kahramanının âkıbeti böyle olmuştur.

Karısı da tevkif olunarak, çocuklariyle birlikte "Ufa kançlariası"nın sıkı nezareti altında bulundurulmakta idiler. 1766 yılının Martında, Batırşah'ın karısı, el ve ayaklarına zencir vurulup, iki ufak kız çocuğu ile beraber Moskova'ya gönderilmişti. Ailenin ne olduğu belli değildir.

BAŞKURTLUK KIYAMLARI VE KAZANLILAR : Kazan şehri, Moskoflar tarafından 1552 yılında alınmış, Kazan müslümanları üzerinde Rusların yaptığı dini ve içtimai tazyikler, yalnız 1755 yılında bir parça hafifletilmişti. Bu iki olayın arasına tam iki asırlık bir zaman serilmiştir. Bunca uzun süren sıkıştırmalar ve baskılar esnasında pek çok Kazanlı Türk, Kama nehri ötesine, Başkurt ülkesine kaçmaya mecbur olmuşlardı. N. Firsov'a göre, Başkurt kıyamlarını tertip edenler, Kazanlı mülteciler (kaçaklar) olmuştur. O diyor ki: "Gerçekte Başkurt ülkesi, Rus hâkimiyetine boyun eğmek

istemiyen, eski muhammedî nizamların geri dönmesinden umudlarını kesmiyen Kazanlıların bir müstemlekesi haline gelmişti. Bu kaçaklar, kendileriyle beraber buraya şiddetli Rus düşmanlığı getirmişler, ormanlık ve dağlık ülkenin elverişli coğrafi şartlarına güvenerek, mücadeleyi tazelemişlerdi". Bu Rus müellifinin fikrine göre, Başkurt kıyamları rastgele, tesadüfî ve mahallî olaylar olmayıp, gerek Kama'nın beri, gerek öte tarafında bulunan ve Rus egemenliğinden memnun olmayan bütün unsurların müşterek işi olmuştur. Bunun üzerine o diyor ki: "Başkurtlukta yaşayan ahalinin, Kama nehrinin beri tarafındaki müslüman ve genelce gayri Rus ahali ile temaslarda ve münasebetlerde bulunması, hükûmeti ayrıca uğraştırıyordu. Rus hükûmetinin uygulamak istediği yeni nizamlardan memnun olmayan memurların kıyınçlarından (215) inliyen bu ahali, Kama'nın öte tarafına, yeni nizamlardan kurtulmak için bir sığınak gibi bakmaya alışmıştı. Genelce, Başkurtluktaki, Ruslara karşı ayaklanma ruhu Kama'nın beri tarafında yaşayan gayri Ruslar ve hele Tatarlar tarafından körüklenmiştir" (216).

İmdi, Türkleri mahvetmek politikasının tam iki asır boyunca devam ettirildiğini hatırlarsak, bunca mihnetlere katlanıp da varlığını koruyabilen bu Türk kütlelerinin metanetine hayran olmamak kabil midir?

---

(215) Kıyınç = zulüm.
(216) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da".

VIII

İKİNCİ KATERİNA GÜNLERİ

A

PUGAÇOV İSYANI VE TÜRKLER

İkinci Katerina günlerinde, 1773-1774 yıllarında patlak veren "Pugaçov isyanı"na, ben yalnız, ona şimalli Türklerin ve başka yerlilerin katışması bakımından temas edeceğim. N. Dubrovin isimli Rus müellifi yukarıda sözü geçen 1755 kıyamından uzun-uzadıya bahsettikten sonra diyor ki: "Ruslar, madenleri bol Başkurt topraklarını zaptetmekte ve oralarda imalâthaneler kurmakta devam ediyorlardı. Meselâ, bakır ve demir imalâthaneleri sahibi İvan Tverdişev, Başkurt Yolay'ın toprağını gasbederek, üzerine imalâthane kurmuştu ki, bu Başkurt, sonraları Pugaçov'un faal koldaşı olmuştur. Yerli ahali bu gibi yağmalara son derece düşman göziyle bakıyor, fakat açıktan-açığa karşı koyamadığından, iyi günleri bekliyor ve elverişli fırsatı kolluyordu" (217). N. Firsov ise, "Pugaçovşçina" (Pugaçov hareketi) adlı eserinde (218), Pugaçov isyanından bir müddet önce İdilboyu ve Ural bölgesi yerli ahalisinin durumuna dair şu sözleri yazmaktadır: "İdilboyunda da Tatarlar (Kazan Türkleri, A. T.), Çirmişler ve Çuvaşlar pek fena yaşıyorlardı. Bunu, onların meşhur "Katerina komisyonu"na (219) giden sayiavlarına verdikleri talimat göstermektedir. Onlar bu talimatta, makam ve rütbe sahibi olan kimselerin cebir ve zulümlerinden acı-acı şikâyet ediyorlardı. Yerli rençberlere açıktan-açığa zorbalık edenler, yalnız Rus emlâk sahip-

(217) "Pugaçov ve koldaşları", c. 1, s. 277.

(218) Petersburg, Wolf şirketi neşri.

(219) İmparatoriçe İkinci Katerina tarafından 1767 yılında toplanmış ve 1774 senesinde dağıtılmış olan "Yeni kanunlar tasarıları komisyonu"dur.

leri olmayıp, Rus rençperleri de onların izinden yürüyorlardı. Bu sonuncular (Rus rençperleri), yerli rençperlerin tarlalarını, çayırlıklarını ve ormanlarını zaptediyorlar ve bu gibi zorbalıklardan şikâyetler daima neticesiz kalıyordu. Bu gibi yağmalar sonucunda bazı "yasaklı" köylerinde, ahali büsbütün topraksız kalmış ve vergileri ödeyemez hale düşmüştü. Yerli ahalinin topraklarını gasbetme, yerli ahali arasında köy proletaryasının vücuda gelmesine de sebebiyet vermiştir ki, böyleleri geçinmek için köylerini bırakıp uzak yerlere

Asi Kazak sergerdesi Pugaçov yakalandıktan sonra kafeste

gitmeye mecbur oluyorlardı (220). Tabiidir ki, bu gibi bir hal, İdil ve Ural bölgesi gayri Ruslarını memnun edemezdi. Bundan dolayıdır ki, zadeler ve ağalar zorbalığından kurtarınayı müjdeleyen bir hareket, onlar tarafından adamakıllı desteklenmiştir. Gerçekten, Pugaçov zuhur edip de, çoktan beklenen "elverişli fırsat" baş gösterince, Başkurtlar "Don atamanı"nın (Pugaçov'un) ilk müttefikleri oluverdiklerinden (221), bütün Başkurtluk, kıyam aleviyle tutuşmuş idi. Bazı tarihçilerin fikrine göre, eğer Başkurtlar bunca ciddiyetle katışmış olmasalardı, "Pugaçov fitnesi" bu derece genişliyemezdi.

Pugaçov, Başkurtlara tam bağımsızlık vadetmiş ve Başkurt topraklarına yerleşmiş olan bütün Rusları oradan kovacağına dair söz vermişti (222). Sahte imparatorun (223) bu gibi çekici vaidleri ile kanatlanan Başkurtlar, mazlumların müşterek işi olan kıyamın, başarı ile neticelenmesinde olanca gayretleriyle çalışmışlardır. Kazanlı Türkler ve Kazan ülkesinin öteki gayri Rusları da "Pugaçov hareketi"ne büyük bir arzu ile katışmışlardı. 1774 yılının yazında Pugaçov, Kazan'a yaklaştığı sırada, Kazan ülkesindeki köylülerin katılması sayesinde, onun büyüdükçe büyüyen "ordusu" hatırı sayılır bir sayıya, yani 20 bine çıkmıştı (224).

BAŞKURT SALAVAT YOLAYOĞLU : "Pugaçov isyanı" günlerindeki Başkurt kıyam hareketini idare edenler, Yolay ağa ile onun oğlu Salavat-Batır olmuştur. Ancak oğul, babasından fazla yararlıklar göstermekle temayüz etmiş ve şöhret kazanmıştır. Bu tarihî sima hakkında, R. İgnatyev adlı bir Rus müellifinin ciddî irdeleme eseri olan mühim yazısından alarak, burada bir parça tarihî bilgiler vermek istiyoruz (225). İgnatyev'i dinliyelim :

— "Salavat Yolayoğlu, yalnız Pugaçov'un koldaşı olduğundan dolayı değil, Orenburg ülkesindeki Başkurtların ve diğer müslüman-

(220) N. Firsov: "Pugaçovşçina".

(221) Aleksiy Levşin: "Kırgız-Kazak ordaları ve kırlarını tasvir", c. 2, s. 259, Petersburg 1832.

(222) Aşağıda anılacak olan R. İgnatyev'in yazısı.

(223) Pugaçov kendisine imparatoriçe İkinci Katerina'nın boğulmuş olan kocası Üçüncü Petro süsünü vererek meydana atılmıştı.

(224) N. Dubrovin: "Pugaçov ve koldaşları", c. 3, s. 87.

(225) Bu yazı, Kazan üniversitesi yanındaki Arkeoloji Cemiyeti Haberleri dergisinin II. cildinde "Başkurt Salavat Yolayoğlu" başlığı altında çıkmıştır. İgnatyev bu konuya dair bilgileri Ufa vilâyet arşivinden almıştır.

ların kıyamında önayaklık ettiğinden dolayı da, 18. asrın belli-başlı şahsiyetlerinden sayılmalıdır. Başkurtlar, Salavat'ı bu güne kadar hatırlarında tutarlar: onun gücü, cesareti, kahramanlıkları hakkında pek çok hikâyeler ve şarkılar dillerde dolaşmaktadır. Başkurtların anlattıklarına göre, şarkıların çoğu hem irticalci (doğaç), hem şarkıcı olan Salavat'ın kendisi tarafından tertip edilmiştir. Pugaçov isyanının arifesinde Salavat henüz 20 yaşında idiyse de, o cesaretle, usta binicilikte ve silâh kullanmaktaki mehareti ve olağanüstü kuvvetiyle tanınmıştı. Babası Yolay, 1768 senesinde Şeytan Ködii ilcesinin ağalığına oy birliğiyle seçilmiş idi. Yolay, sadakat maskesi altında Rusluğa karşı son derece düşmanlık hissi besliyor ve öç almaya susamış olup, bu hissi oğlu Salavat'a da aşılıyordu. Pugaçov, Başkurtluk'ta faaliyete geçince, mahallî memurlar, Salavat'ı bir takım Başkurtlara baş tâyin ederek, bir kısım pugaçovcuları defetmek için Orenburg taraflarına göndermişlerdi. Ancak Salavat, pugaçovcularla karşı-karşıya gelince onlarla çarpışma yerine, kıyamcılara katılmış ve doğruca Orenburg yakınındaki Berdi köyündeki Pugaçov'un karargâhına gitmiştir. İgnatyev'in anlattığına göre, Pugaçov'la bu mülâkat sırasında Salavat, Don atmanının Başkurtluk ve Başkurtlar hakkındaki bütün tasavvurlarını öğrenmiştir.

Salavat derhal faaliyete geçmişti ki, 1774 senesinin Nisan ortalarında onun komutası altında iki binden ziyade savaşçı bulunuyordu. Ondan sonra o, ayrı-ayrı kıyamcı kümelerini kendi komutası altında birleştiriyor ve saftan çıkanların yerini yeni adamlarla dolduruyordu. O, birkaç defa meşhur general Mikhelson ile de çarpışmıştı. Kıyamcılar, Usu (Osa) kalesini zaptettikten sonra, Salavat adı bir müddet "Pugaçov kıyamı" tarihinden kayboluyor.

Pugaçov yakalandıktan sonra Salavat, Başkurtlukta yeniden ortaya çıkmış ve onun ismi, müstevlilere dehşet vermekte devam etmiştir. Lâkin nihayet, Rus alayları Salavat'ın müfrezelerini yenip kendisini saklanmaya mecbur ettiler.

1775 senesinde Pugaçov Moskova'da vücudu dörde bölünmek suretiyle (226) idam edildikten sonra, Salavat da yakalanıp, Kazan

(226) Bu "dörde bölme" ameliyesi, mahkûmun dört uzvunu dört ata bağlamak ve sonra atları kuvvetle sürmek suretiyle yapılıyordu. Bu cezalandırma (idam) şekli başlıca hükümdar katilleri hakkında Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da, İtalya'da ve Rusya'da tatbik ediliyordu. Meselâ, Fransa kralı IV. Henri'nin katili, mutaassıp katolik Ravaillac da bu suretle idam edilmişti.

şehrine "Sekretnaya kommissia'ya (Gizli komisyon'a) sevkedilmişti. Babası Yolay da oraya yollanmıştı. Baba ve oğul "Sekretnaya kommissia"da yalnız yedi gün alıkonmuşlar ve sonra Moskova'ya "Taynaya ekspeditsia"ya gönderilmişler. Orada uzun boylu sorguya çekildikten sonra soruşturmayı devam ettirmek için geri Orenburg'a çevirilmişler ve bir müddet sonra Ufa'ya nakledilmişler. Baba-oğul hakkında soruşturma tamam olduktan sonra, mahkeme kararını ilân etmiştir; bu karar gereğince, baba-oğul "malûm olan bütün cinayetleri için" cinayetin işlendiği yerlerde kamçı ile dövüleceklerdi. Kamçı darbelerinin sayısı aşağıdaki tarzda bölünmüştü: Yolay ağaya, Sim imalâthanesi yanında 40. Katav-İvanovskiy imalâthanesi yanında 45, Üst-Katav imalâthanesi yanında 45, Orlovka köyünde 45, cem'an 175 kamçı darbesi indirilecekti. Salavat ise, Sim imalâthanesi yanında 25, Yolay köyünde 25, Karasnoufim'de 25, Kungur'da 25, Usu ırmağı kıyısındaki Yildek köyü yanında 25, cem'an 125 kamçı darbesi yiyecekti. Son cezalandırma yerinden, demek, Yolay-ağa Orlovka köyünden, Salavat ise, Yildek köyünden, etlerine damga vurulup ve burun kanatları yarılıp, Ufa'ya gönderilecekler ve oradan da ebedî kürek cezasına katlanmak üzere, Baltık Denizi kıyısındaki Rugervik limanına sevkolunacaklardı. Yolay ile oğlu bu gaddarane kırbaç darbelerini kendilerine hiçbir türlü tıbbî yardım gösterilmeksizin yemişlerdi. 1777 senesinin Eylûlünde bu iki mahkûm Ufa vilâyet dairesine çağırılmışlardı. İşte, o sırada mahkûmların etlerine damga vurulmadığı ve burun kanatlarının da yarılmadığı görülmüştü. Bu işleri başarma ödevi kendisine tevdi edilen Tret'yakov adlı memur çağırılıp bunun sebebi sorulunca, memur damgaların, nedense, silindiğini, burun kanatlarındaki yarıkların bitiştiğini, çünkü damga demiri ile maşanın çok eskimiş olduğunu söylemişti. Derhal iki mahkûmun etlerine yeni damgalar bastılar ve burun kanatlarını da yeniden yardılar; Tret'yakov da memuriyetinden koğuldu.

B.

MÜSLÜMANLIKTA UZLAŞMA POLİTİKASI

Rusya'nın aslen Alman olan "aydın" imparatoriçesi İkinci Katerina hükümdarlığının ilk günlerinde dahi, şimalli müslüman Türk din kişilerinin, mabed ve medreselerinin hukukî durumunda hiçbir değişiklik husule gelmemişti; yani onlar eskisi gibi, henüz hiçbir huku-

ka malik değildiler. İkinci Katerina hükûmeti, 1768 senesinde mahud "Yeni dönmeler kontorası"nı kapatmış, Anna ve Elisabeth'in islâma karşı amansız takip politikasından vazgeçmiş idiyse de, müslümanların dinî ihtiyaçlarına pek o kadar ehemmiyet vermiş değildi. Bu kadın hükümdarın hükûmeti, müslümanlarla anlaşma ve uzlaşma politikasını ancak "Pugaçov kıyamı"ndan on sene sonra gütmeye başlamıştır. Geçmiş günlerin tecrübeleri ve hâdiseleri açıkça göstermiştir ki, güney-doğu Avrupa Türklerini tamamen ruslaştırmak yahut hıristiyanlaştırmak asla kabil olmıyacaktır. Onun için 18. asrın sonlarına doğru müslüman dünyasına karşı lâkayıd davranma politikasının faydasızlığı ve hattâ zararlılığı gün gibi ayan olmuştu. O zamanın katmerli siyasî-iktisadî halleri de bu alanda faal ve uzlaştırıcı politika gütmeye icbar ediyordu. Bu hallerin bazılarını şimdi anlatmaya başlayacağız :

I. KAZAK-KIRGIZ MESELESİ : Vaktiyle "Deli" Petro, baş dilmacı Aleksiy Tefkilev'e "Kazak-Kırgız Ordası sahrada yaşayan ve tabansız bir il ise de, bütün Asya ülkeleri ve illerinin kapısı ve anahtarıdır" diyerek, eğer Tefkilev bu Ordayı Rusya'ya boyun eğdirmeyi üstüne alırsa, bu yolda harcamak üzere, kendisine bir milyon ruble ödenek vereceğini anlatmıştı (227). İşte, bu "anahtar", ansızın Rusya'nın eline geçivermişti. Mesele şundan ibaret: "Kiçi cüz" (Küçük Orda) Kazaklarının hanı Bulgayır (Ebul-hayır), Cungarya Kalmıklarının çapullarından bizar olduğundan, Rus çarının himayesine sığınmaya mecbur olmuş, yani 1730 senesinde imparatoriçe Anna İon kızına başvurarak, kendi Ordasını Rus uyrukluğuna (228) kabul etmesini istemişti. Ancak Bulgayır bunun için iki türlü şart koşuyordu : 1 — Hanlık pâyesini Bulgayır evlâdına hasretmek ve 2 — Han için kara gün geldiğinde, Or ırmağı ağzına kurulacak olan kalede sığınak vermek. Kazak hanının bu ricası sevinçle kabul edildi ve onun isteği üzerine hanlık payesinin Bulgayır evlâdına hasredileceğine dair söz verildi ve hanın sıkışık hallerde sığınabileceği "Orskiy" kalesinin temeli atıldı. Ancak hanları tarafından Rus çariçesine satılmış olan "Kiçi cüz" Kazakları, bu Rus uyrukluğunu asla tanımak istemiyorlar ve hattâ Rusların "güney ülkeleri"ne doğru ilerlemelerine mâni olmaya çalışıyorlardı. Halbuki gerek alış-verişi geliştirmek, gerek siyasi tecessüsleri ilerletmek için Orta Asya ile münasebetler kurmak, 18. asrın son yarısındaki Rus politikasının yüksek amaçların-

(227) N. Popov: "V. N. Tatişçev ve zamanı" adlı eseri, s. 173.
(228) Tabiiyet, tebaalık.

dan birini teşkil ediyordu. Rus müellifi Aleksiy Lefşin bu münasebetle diyor ki: "1752 yılında, demek Elisabeth günlerinde, Rusya'nın Nurali (Bulgayır oğlu) ile münasebetlerinden maksad, asıl Kazak-Kırgız işleri olmayıp, Hive, Buhara, Taşkent memleketlerine ve onlar üzerinden Orta Asya'nın öteki kısımlarına, hattâ o zamanlarda her çeşit servetlerin kaynağı sayılan Hindistan'a kadar ticaret kervanları işletmek için yol açmak idi. Her ne kadar Hindistan, Kazak bozkırlarından pek uzaklarda idiyse de, bu stepleri ele geçirmekle o uzak ülkeye doğru ilk adım atılmış olacaktır. İşte bu yolda Kazak-Kırgız hanının yardımı Ruslar için pek lüzumlu idi" (229). "İkinci Katerina'nın güttüğü bu siyasetin başlıca gayesi, Türkistan'a ticaret kervanları işletmek ve Kırgız steplerini meskûn bir hale koymak olmuştur" (230). Ancak bu gibi çalışıp-çabalamalara rağmen, Türkistan ile alış-veriş münasebetleri 30 yıl müddetince pek az ilerlemişti. Bunun sebebi de Kazak steplerindeki "asayişsizlik" idi. Serkeş kır çocuklarını Rus hâkimiyetine silâh kuvvetiyle boyun eğdirmek ve Orenburg'dan Kongrat'a ve Hive'ye, oralardan da Orenburg'a giden Rus kervanlarına kılavuzluk etmeye zorlamak pek de kolay bir iş değildi. İşte bundan dolayıdır ki, İkinci Katerina hükûmeti 18. asrın 80. yıllarında Kazak-Kırgızlar arasına barış yoliyle sokulma (eski tabiriyle "hulûlü muslihane") çarelerini aramaya koyulmuştu.

1784 senesinde Orenburg ülkesi genel valiliğine, aslen Liflând İsveçlilerinden ve anlaşılan, uzağı gören bir kimse olan baron İglstrom tâyin edilmişti. Bu adamın uygun görmesi üzerine, İkinci Katerina hükûmeti 1785 yılından itibaren Kazak-Kırgız stepleri sınırlarında bulunan Rus şehir ve kalelerine, hazine hesabına camiler tesis etmeye girişmişti ki, aynı senede Orenburg ve Troyski şehirlerinde camiler açılmıştı. Bu camilerin açılma haberini alan Çariçe, baron İglstrom'a mezkûr yılın 14 Eylûlünde gönderdiği fermanında şu sözleri de yazmıştı : "6 Ağustos tarihli raporunuzdan, Troyski ve Orenburg kalelerinde kurulmuş olan camilerin açılması haberini öğrendikten sonra asla şüphe etmiyorum ki, bu gibi umumî mabedler sınırlarımız yöresinde yaşayan göçebe kavimleri de celbedecektir. Bu hal ise, onları ileride serkeşlikten vazgeçirmek için şiddetli tedbirlerden daha tesirli olacaktır" (231). Katerina, aynı yarlıkta genel

(229) "Kırgız-Kazak kırlarını ve ordalarını tasvir", c. 2, s. 200.
(230) Gene orada, s. 299.
(231) "Russkiy Arkhiv" dergisi. yıl 1886, kitap 3. sayı II (Kont İglstrom arşivi).

valisine, anılan şehirlerde "Kazan medreseleri tarzında Tatar medreseleri" tesis etmeyi, müslüman tacirlerin işlerine yarayacak olan kervansaraylar veya ticaret hanları kurmayı, "müslüman âdetlerine göre, nasıl münasip olacağını Tatarlardan öğrenerek" camilerin çevresine taş duvar çekmeyi de tavsiye etmektedir. Yeni camilerin, ahalinin gelip-gitmesi için kolaylıklı yerlere ve mümkün olduğu kadar büyük, hattâ beş bin kişi alacak derecede geniş inşa edilmesine ehemmiyet vermeyi emretmektedir. Çariçe, Kazak-Kırgız medreseleri için öğretmenleri Kazan Türklerinden getirmeyi teklif ediyor. İglstrom adına gönderdiği başka bir fermanında Çariçe "çeşitli Kırgız kabilelerine mollalar (hocalar) göndermek bizim işlerimiz için çok faydalı olur. Onun için siz Kazan Tatarlarından emniyetli mollaları celbedip oralara gönderin ve onlara Kırgızları bize karşı sadakatta bulundurmak hakkında talimat verin. Bu mollaları oralara gönderirken, onlara bir parça para da verebilirsiniz ve bize hizmet uğrunda üstlerine aldıkları görevlerini doğruluk ve özen ile başardıkları takdirde daha büyük mükâfatların da verilebileceğini vadedersiniz" demektedir.

Bütün bunlardan görüldüğü üzere, İkinci Katerina hükûmeti, din ve okuma-yazma hâmiliği maskesi altında molla ve muallimleri Rus hükûmeti menfaatine, propagandacılar ve siyasî ajanlar gibi kullanmak istemiştir. Bu molla ve muallimlerin, kendilerine Katerina ve İglstrom tarafından tevdi edilen ödevlerini ne derece ve nasıl başardıklarını bilmiyorsak da, şurası açık ve malûmdur ki, baron İglstrom, Kazak-Kırgız ili idare tarzını büsbütün değiştirmeye karar verip, Nurali hanı Ufa'ya sürmüş, Bulgayır han oğullariyle Sırım-batır arasında cereyan eden kavgaları olanca gayretiyle körüklemiş ve Kırgızları "tedip etmek" için iki-üç defa Rus askerleri sürmek zorunda kalmıştır.

2. RUSYA'NIN GÜNEY VE BATIDAKİ HEDEFLERİ: Bundan başka, o zamanki Rusya'nın güney ve batı yönünde pek mühim ve ciddî hedefleri vardı. İkinci Katerina Rusyası, Osmanlı devletiyle bir defa çarpışmış ve Küçük Kaynarca barış muahedesi gereğince, Kırımla Kuban'ın "bağımsızlığını" sağlamıştı. Lâkin yakın gelecekte Türkiye ile yeni bir çarpışmanın vuku bulacağını Rusya hükûmeti pek iyi biliyordu. Kırım'ın sözde bağımsızlığı, elbette onu Rusya'ya büsbütün ilhak etmenin bir önsözü olmaktan başka bir şey değildi. Gerçekten, Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Rusya, "bağımsız" Kırım'ın iç işlerine yüzsüzce burun sokmağa başlıyor ve

nihayet, 1783 senesinde tek taraflı bir kararla Kırım'ın Rusya imparatorluğuna katıldığını ilân ediyor.

Batı yönünde ise, Katerina Rusyası, Polonya işleriyle pek ziyade uğraşıyordu. Bilindiği üzere Katerina hükûmeti, sistematik bir şekilde Lehistan işlerine karışıyor ve bu ülkede entrika çevirmekle ve fesad karıştırmakla meşgul oluyordu. Tâ ki bu memleketi parçalamak işi sonuna erdirilsin ve bu parçalamada Rusya "arslan payı" kapsın!..

"Pugaçov fitnesi"nden iyi bir ders alan Katerina hükûmeti, güneyde ve batıda bu gibi önemli teşebbüsleri varken, tabiî, devletin doğu vilâyetlerinde huzur ve güvenin hüküm sürmesini arzu ederdi ve oralarda Rus imparatoriçesinin Vistül ve Karadeniz kıyılarına doğru büyük bir hızla yürüyen "zafer arabası"nın tekerleklerine değnek sokacak bir hâdisenin başgöstermesini asla istemezdi.

İşte, bu gibi mühim siyasî-iktisadî âmillerdir ki, İkinci Katerina hükûmetini, müslüman Türklere dinî işler alanında bir parça hoşgörürlük politikası tatbik etmeye zorlamıştır. Hakikatte, İkinci Katerina'nın müslümanlar hakkındaki politikası, ondan evvelki iki imparatoriçenin (Anna ile Elisabeth'in) politikasına benzemiyor idiyse de, tarihte yeri olan bir kavmi tatmin edecek mahiyette de değildi. Bunu aşağıda yazdıklarımızdan göreceğiz.

3. "ORENBURG MUHAMMEDÎ RUHANÎ MECLİSİ" : Rusyanın güney-doğusunda yaşayan müslüman Türklerden, Katerina hükûmetinin ne derece kuşkulandığı, imparatoriçenin baron İglstrom'a 1787 senesinin Eylûlünde, demek, ikinci Türk-Rus harbi başladıktan sonra yazdığı emirnamelerinde açıkça görülmektedir. Bu fermanların birinde (10 Eylûl tarihlisinde) şu sözler de vardır: "Tebaamızdan olup da, sizin idareniz altındaki vilâyetlerde yaşayan veya o bölgelerde göçüp konmakta olan halka karşı pek ihtiyatlıca muamele ediniz; sakın, onlara cebir ve tazyik yapılmasın; yapıldığı takdirde, onlara kanun gereğince haklarını aramaya müsaade edilsin!" (232). Aynı gün ile tarihlenmiş olan başka bir fermanda ise şu sözler yazılıdır: "Şunu da ilâve etmeliyiz ki, bu halk arasında, dindaşları yahut diğer kötü niyetli adamlar tarafından bizim için zararlı kışkırtmalar ve telkinler yapılmasın! Buna pek dikkat ediniz! Zararlı telkin ve propagandaları tâ iptidasında ve mümkün olduğu

---

(232) Kont İglstrom arşivi ("Russkiy Arkhiv" dergisi, yıl 1886, kitap 3, sayı 11.

kadar hafif çarelerle kesmelisiniz!" (233). 27 Eylûl tarihli başka bir buyrultuda Kafkasya valisine gönderilen bir fermanın sureti İglstrom'a da gönderildiği bildirilerek deniliyor ki: "Muhammedî şeriatı tutan halkı pek dikkatla gözetlemek ve onlar arasındaki herhangi bir harekete karşı tetikte bulunmak hakkında Kafkasya valisine gönderdiğimiz fermanın bir kopyasını size de gönderip, bunda yazılan talimat gereğince hareket etmeyi emrediyoruz" (234).

Katerina, müslümanlara olan "âtıfet"ini tamamlamak için, genel valisi olan baron İglstrom'un uygun görmesi üzerine, ikinci Türk-Rus harbinin tam kızıştığı günlerde, yani 1788 yılının 22 Eylûlünde "mollaları ve diğer müslüman ruhanilerini tâyin ve Rusya'da yaşayan müslüman ruhanî görev sahiplerini idare etmek için, Ufa şehrinde bir ruhanî meclis kurmak hakkında" İglstrom adına bir ferman çıkarmış ve aynı zamanda Rusya'daki bütün müslümanlar için müftü tâyin etmek hakkında Senato'ya da bir ferman vermiştir (235). Gerçekten, 1789 senesinde İglstrom, Ufa şehrinde rusça adı "Orenburgskoye magametanskoye Dukhovnoye Sobraniye" olan "Orenburg muhammedî ruhanî meclisi"ni açmıştır.

Bu islâm dinî kurumunu açarken, Katerina elbette kendisinin siyasî emellerini ön plânda tutmuştur. Bu, şundan da açıkça görülüyor ki, müslümanlar için açılmış olan bu dini kuruma bir başkan seçmeyi müslümanların kendilerine bırakmak şöyle dursun, hükûmet tarafından müftü tâyin edilirken, onların reyi bile alınmamış, hükûmetin kendisi Rusya'nın siyasî emellerine hizmet eden bir mollayı seçip, müslümanlar için müftü tâyin edivermiştir. Bu, Kargalı kasabası hocasının bizim görüşümüzden menfur olan "hizmetler" başardığı, Rus hazinesinden aylık aldığı ve bu "hizmetleri" vasıtasiyle rütbe ve pâye aradığı, Katerina'nın İglstrom'a yazdığı yarlıklarından anlaşılmaktadır. İmparatoriçe 1785'te 7 Nisan tarihiyle yazdığı bir emirnamesinde diyor ki : "Ufa namestniçestvo'su" (236) nda Kargalı

(233) Gene orada.

(234) Gene orada.

(235) İkinci Katerina'nın bu fermanları "Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuasının 12. cildinde 1671 ve 1672 rakamlarla dercolunmuştur.

(236) Vaktiyle, sonraları peyda olan Orenburg, Ufa, Samara ve Simbir illeri topten bir tek idâreye tabi idiler ki, idare merkezi kâh Ufa'da, kâh Orenburg'da bulunduğundan, aynı ülke bazan Orenburg ülkesi (Orenburgskiy kray) diye, bazan da "Ufa-Simbir namestniçestvosu" diye anılmaktadır. Katerina devrinde kurulan islâm dini meclisinin Ufa'da bulunduğu halde, "Orenburgskoye" diye adlanması işte bundan ileri gelmektedir.

(Said kasabası) ahundu Mehmed-Can Hüseyinoğlu'nu, ehliyetinden dolayı, uygun gördüğünüz tarzda, oralardaki sınır işlerinde ve dış ülkelere dair hizmetlerde kullanınız! Kendisine yıllık 150 ruble maaş verirsiniz" (237). 1786 senesi 9 Ağustosunda verilen yarlıkta ise, şöyle denilmektedir : "Maiyetinizde sınır işlerinde ve oralardaki başka hizmetlerde kullamlmak için tutulan Ahund Mehmet-Can Hüseyinoğlu'nun özenle iş görmesi hakkında şehadetinizden dolayı maaşını 300 rubleye çıkarmayı emrediyoruz" (238). Aynı senenin 2 Kasımında verilmiş olan yarlık ile, bu ahundun maaşına, daha 200 ruble zam yapılmış ve kendisine bir de "Orenburg ülkesinin birinci ahundu" unvanı verilmiştir (239).

Ufa'da dinî meclis açılınca, işte bu ahund, müslümanların dinî reisi tâyin edilmiştir. Bu adam müftü olduktan sonra dahi Rus hükûmetine siyasî ajanlık etmiş galiba. Kazanlı müverrih Şehabeddin Mercanî birçok hâdiseleri, zaman ve ahval icabı, yalnız imâ ile anmak âdeti üzere, birinci kısım "Müstefad-al-ahbar"ında, Kazak-Kırgız hanlarından bahsederken, bazı Kazakların Mehmed-Can müftünün nasihatları neticesinde Rusya uyrukluğuna girdiklerini bir-iki kelime ile zikredip geçmektedir. Bu müftünün 1797 senesinin Ağustosunda, demek imparator I. Pavel günlerinde, Kobda suyu kıyılarına giderek, İglstrom'un tertip ettiği plân gereğince, Kazak-Kırgız danışma meclisini açtığını ve "Kazakların gidişlerini ve hareketlerini gözetlemek için" bir müddet orada kaldığını da A. Lefşin yazmaktadır (240).

Dikkate değer bir haldir ki, Katerina hükûmeti Kazak-Kırgızlar için step sınırlarında camiler ve merdeseler açtırdığı halde, bu müslümanları Ufa dinî meclisi dairesinin dışında bırakmıştır. Hattâ sonraları "Kiçi Cüz" ile "Orta Cüz" (Sibirya) Kazaklarının muhtariyet idaresi büsbütün kaldırıldıktan, Cayık (Ural) ırmağının öte tarafı "dış"lıktan "iç"liğe döndükten sonra dahi Rus hükûmeti, Kazak-Kırgızlar için ne ayrı bir dinî idare kurmuş, ne de onları Orenburg dinî meclisine ilhak etmiştir. Çünkü öteki, hükûmet hesabına cami ve medreseler tesis etmeler, "Ruhanî meclis" kurmalar, hepsi yalnız henüz Rus boyunduruğu altına düşmemiş olan müslüman Türkleri avlamak gayesiyle alınan "siyasî tedbirler"den başka bir şey

---

(237) Kont İglstrom arşivi.

(238) Gene orada.

(239) Gene orada.

(240) "Kırgız-Kazak ordaları ve kırlarını tasvir" adlı eseri, c. 2, s. 319.

değildi. 18. asır çıkarken ise, artık bu gibi "tedbirler"e ihtiyaç kalmamıştı.

4. DEVLET OKULLARINDA TÜRK DİLİ : Müslüman Türkler arasına "barış yoliyle sokulmak" tedbirlerinden biri olmak üzere, Kazan'da 1758 yılında, demek, imparatoriçe Elisabeth zamanında, açılmış olan ilk (birinci) Rus gimnaziasında (klâsik lisesinde), 1768 yılının 12 Mayısında, yani okulun açılmasından 10 yıl sonra, İkinci Katerina tarafından çıkarılan bir fermanla "Tatarcadan rusçaya ve tersine tercümeler yapacak usta dilmaçların lüzumunu göz önünde tutarak", bir Türk dili sınıfı açılmıştı. Bu okulda Türk dili öğretmenliği uzun zaman irsî olarak Türk Halfaoğulları (Halfin'ler) ailesinde kalmıştır (241).

(241) Şöyle ki: İlk türkçe öğretmeni olarak Said Halfoğlu tâyin edilmiş, ondan sonra 1785 yılında bu görev, onun oğlu İshak Halfaoğlu'na geçmiş; 1812 senesinde ise, bu memuriyet İshak'ın oğlu İbrahim'e intikal etmiştir. Halfaoğulları bu ödevi görürken, talebeleri için bazı ders kitapları da yazmışlardır. 1812 yılında İbrahim Halfin, Kazan üniversitesinde Türk dili hocalığına da tâyin edilmiş ve 1823 yılında ise, üniversitenin Şark edebiyatı profesör muavinliğine seçilmiştir.

IX

II. KATERİNADAN SONRA

A.

19. ASRA GİRERKEN VE İLERİSİ

ŞARK KİTAPLARI BASILIYOR : Kazan I. gimnaziasında Şark dilleri öğretimi, Şark kitapları basınayı da icap ettirmiştir. Bir de 18. asrın sonlarına doğru Kazan Türkleri hükûmete başvurarak, islâm dinî-ahlâkî kitapları basmak için Kazan'da Arap harfleri kasalarını da içine alan bir basımevi açılmasını istemişlerdi (242). İşte, bu sebeplerden dolayı hükûmet, Petersburg'daki "Asya matbaası"nın iki tezgâhdan ibaret olan bir bölümünü Kazan'a gönderip, I. Kazan gimnaziası idaresine vermişti. Bu suretle Kazan'da Arap harfleriyle ilk matbaa 1801 senesinde, demek imparator I. Aleksandr zamanında açılmış oldu. Basımevinin lise idaresinde kaldığı 26 yıl içinde, Arap harfleriyle basılan kitapların çeşidi pek azdır.

1829 yılında ise, bu matbaa Kazan üniversitesine nakledilince yenilenmiş ve bütünlenmiştir. 1840 yılında Alman Lüdwig Schwez, hususî bir basımevi açmış; 1843 yılında ise, Türk Rahimcan Saidoğlu da bir matbaa kurmuştur. Bu zat 1843-1862 yıllarında 30 defadan ziyade Kur'an ve "Heftyek" (Kur'anın yedide bir kısmı) basmıştır. Bu hususî basımevlerinde Arap harfleriyle pek çok risaleler ve yapraklar tab'olunmuştur ki, bunların ucuz kâğıda basılmış olan kitapları, üniversite matbaasında basılan kitaplara nisbeten daha ucuz satıldığından, fakir ahalinin satınalması için daha elverişli olmuştur. Gene o sıralarda Kazan'da, Türklerden Çukin ve Yahyaoğulları'nın taşbasmahanesi de vardı ki, orada 1860 yılında bir Tecvid ve

(242) V. Vladimirov : "Kazan 1. gimnaziası hakkında tarihî yazı" c. 1, s. 71.

1861'de ise, Abdül-hakim Abdurreşidoğlu tarafından çizilmiş olan bir Avrupa ve Asya kıt'aları haritası da basılmıştır.

KİTAPLAR BASILMASININ NETİCELERİ : 18. asrın sonlarında islâm dini, Rus hükûmeti tarafından tanınıp, yukarıda gördüğümüz gibi, bir islâm dinî meclisi kurulmuş idiyse de, bu hal sadece Rus hükûmetinin islâm dinine ve müslüman din kişilerinin hükûmetle olan münasebetlerini bir dereceye kadar yoluna koymuştur. Yoksa yalnız bu yüzden oradaki Türk müslüman ülkelerinde islâmiyetin kuvvet bulmasına, okuma-yazma işlerinin genişlemesine, düzenlenmesine yol açılmış değildir. Eğer Ufa Ruhanî Meclisine mektepler, kurslar açmak, ders kitapları yazdırmak için hukuk ve ödenek verilmiş olsaydı, elbette mezkûr işlere de yol açılmış olurdu. Halbuki bu islâm kurumuna mektepler açmaya teşebbüs hakkı verilmek şöyle dursun, mevcud öğretim yurtlarına nezaret hakkı bile verilmemiştir. Bu islâm dinî kurumunun yetkileri Rusya imparatorluğu kanunları "svodu" (code)nun 11. cildinin 1. parça, 4. kitap, 2. kısımı, 2. faslının 1424. maddesinde gösterilmiştir. Orada, mekteplere nezaret denilen şeye telmih bile yoktur (243). Ruhanî meclise mahalle imamları namzedlerini imtihan etmek hakkı verildiği halde, bu Meclisin, bilgili ve ehliyetli hocalar yetiştirmek ve halk arasında okur-yazarları çoğaltmak teşebbüslerinde bulunma yetkisi ve hakkı yoktu. Zaten Meclisin bu gibi teşebbüslerde bulunduğu da malûm değildir. Yalnız hükûmetin görmemezlikten gelmesi sayesinde, yaşayan islâm mektep ve medreseleri, eskisi gibi, bilgisi kıt hocaların elinde kalmıştı ve yazma dinî kitaplar da pek azdı.

İşte, böyle bir zamanda Kazan'da islâm kitaplarının basılmaya başlaması tam zamanında olmuştur. Kazan'da Buraşoğlu idaresindeki matbaada basılan Kur'an, "Heftyek", "İman şartı" (İlm-i hal) ve başka kitaplar çabuk ve geniş mikyasta yayılmaya başlamış ve matbu kitaplara istek gün geçtikçe artmıştır. Bu artış, matbu kitapların yıllık istatistiklerinden açıkça görülmektedir. Basma kitaplar çoğalınca, mollalar epey canlanmış ve halk arasında okur-yazarların sayısı da artmaya başlamıştır. Bu münasebetle profesör Karl Fuks diyor ki: "Mollalar Kur'an öğretkilerini yalnız şehirlerde değil, en fakir köylerde dahi pek başarı ile dağıtıyorlar. Hemenhemen her bir mollanın evi bir mekteptir ki, orada Arap dili öğre-

(243) Halbuki Kırım "Dukhovnoye pravleniye"sine (Dinî idaresi'ne) mektep ve medreselere nezaret hakkı verilmiştir (Kanunlar mecmuasının aynı 11. c. in 1. parça. 1. bölümündeki 1384, 1388-1389. maddeler).

tiliyor, Kur'an ve Şeriat hükümleri anlatılıyor" (244). 1853'ten 1859 yılına kadar geçen 7 yıl içinde Kazan'da basılmış olan Kur'an, "Heftyek" ve "İman şartı"nın sayısını gösteren rakamlar, Akademi âzasından Dorn'u hayrete düşürmüş (245). Çünkü bu müddet içinde 82.300 nüsha Kur'an, 165.900 nüsha "Heftyek" ve 77.500 nüsha "İman şartı" basılıp dağılmıştır (246).

19. asrın ilk çeyreğinde Kazan müslüman Türklerinin fikir ve dirayet erbabını, İdilboyu müslümanları arasına dinî kitapları fazlaca yaymaya başka bir olay da sevketmiş deniliyor. Kazan'daki I. gimnazia matbaası hakkında Karl Fuks şu sözleri yazıyor: "Bible Cemiyetlerinin Rusya'daki faaliyeti zamanlarında ben "Asya matbaası"nda ayrıca göze çarpan çalışmanın şahidi oldum. O sıralarda Tatarlar kendi dinî kitaplarını, tıpkı bizim gibi, büyük bir gayretle neşrediyorlardı". Yukarıda birkaç defa adı anılan papas Y. Malov ise, şöyle yazmaktadır: "O zamanki haller, müslümanları bu kitap basmak işinde ayrıca ciddiyet ve özen ile çalışmaya sevkediyordu. Bilindiği üzere, 19. asrın ilk on yılında Rusya'da "Bible Cemiyetleri" kurulmuştu. Bu cemiyetlerin bazıları doğrudan doğruya müslümanlara ve diğer gayri Ruslara karşı misyonerlik hedeflerini göz önünde tutuyordu. Meselâ, 1815 yılı Eylûlünün 18'inde Astrahan'da da bir "Bible cemiyeti" kurulmuştu (247). Bu Astrahan Bible cemiyeti'ne benziyen bir "Bible cemiyeti" 1818 yılı 2 Ocağında Kazan'da da açılmıştı. İşte bu cemiyetler, hıristiyan dinî kitaplarını, "nurlandırmak" istedikleri kavimlerin dillerine çevirip, basıp dağıtmaya başlamışlardı. Bu Rus ve İngiliz "Bible cemiyetleri"nin faaliyetini müslümanlar elbette sezmeden kalamadılar; onlar, bu cemiyetlerin kimlere karşı faaliyette bulunduğunu pek iyi anlayıp, bu

---

(244) "Kazan Tatarları" adlı eseri, Kazan 1844, s. 23-24.

(245) "Bulletin de l'Academie imperiale des sciences de St. Petersbour"-daki yazısında.

(246) Prof. Karl Foiget'e göre, o günlerde Kazan'da basılan islâm dinî kitapları Türkistan şehirlerine kadar gitmiştir ("Kazan üniversitesi ilmî yazıları" dergisinin 1853'te çıkmış olan 2. kitabındaki "1842'den 1852'ye kadar olan 10 yıl içinde Kazan üniversitesinde Asya dilleri öğretiminin seyrine ve başarısına bir nazar" başlıklı makalesi.

(247) Dağıstan'da Derbend şehrinden hacı Kasım Kâzım-beğin oğlu olup, mükemmel medrese tahsili görmüş olan Mehmed-Ali mirza, Astrahan'da İskoçya Bible cemiyetinde çalışan misyonerler ile temasları neticesinde 1823 yılının yazında hıristiyanlığı kabul etmiş ve Aleksandr adını almıştı. Aleksandr Kâzım-Beğin, Kazan ve Petersburg üniversitelerinde Türk ve Fars dilleri hocalığı, tarihe ve dile dair eserleri erbabınca malûmdur.

düşman kuvveti defetmeye çalıştılar ve Bible cemiyetlerine nisbeten daha çok iş gördüler. "Asya matbaası"nda basılıp çıkan kitaplar yalnız müslümanlar tarafından okunmayıp, hıristiyanlığa geçmiş olan Tatarlar arasında da yayılarak, onların kalblerine eski dinlerine dönmek duygusunu aşıladı" (248).

YENİDEN İSLÂMA DÖNMEK HAREKETLERİ : Matbu islâm dini kitaplarının çoğalması ve islâm mahallelerinin yeniden örgütlenmesi, 19. asırda, vaktiyle zorla hıristiyanlığa döndürülen Türkler arasında kuvvetli, yeni bir hareket doğurmuştu ki, o da büyük bir ısrarla geri islâma dönmek hareketidir. Hıristiyanlığa döndürülmüş olan kardeşlerinden ayırmak amaciyle müslüman Türkleri başka yerlere nakletmek işi, 18. asrın sonlarına doğru hayli gevşemişti. Şöyle ki: Bir köyde hıristiyan Türklerin sayısı köy ahalisinin 10'da birinden fazla olmadığında, onlar da, müslüman Türkler de başka yerlere nakledilmiyorlardı. Malov'un fikrine göre, islâm dinî kitapları çoğalınca, müslümanlar hıristiyan kardeşlerini geri müslümanlığa çevirmek fikrine gelmişler ve 19. asrın başlarında bazı mollalar-abızlar "kireşin" denilen hıristiyan Türkleri islâma meylettirmeye başlamışlar. 1808 yılında bu faaliyeti gören hükûmet "kireşinleri" hıristiyanlıkta alıkoymak maksadiyle bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Meselâ, Nijni-Novgorod piskoposu İkinci Binyamin zamanında mollalara "kireşin"leri baştan çıkarmaya imkân verilmemesi hakkında hükûmetin bir emri çıkmıştı. Nijni vilâyetinde başlayan müslümanlığa dönme hareketi, bir müddet sonra Kazan ilinde de belirmiştir. Malov'un iddiasına göre, matbu islâm kitaplarının çoğalması müslümanlar arasında islâm propagandası arzusunu uyandırmış ve bunun neticesinde müslümanlığa "sapma" hareketi gün geçtikçe artmış ve genişlemiştir.

Hükûmet bu harekete karşı bir tedbir olmak üzere, yeniden islâma dönmek istiyenleri öğütlemek için muhtelif yerlere papaslar göndermeyi emretmişti. Bu arada Kazan piskoposu valilere başvurarak, öğütçü papaslara devlet memurları tarafından yardım edilmesini rica etmişti. 1827 senesinde ruhanî öğütçüler, "ispravnik" (kaymakam)lar, "dvoriankiy predvoditeller" (zadeler şefleri) ve polis komiserleri ile birlikte islâma dönmek arzusunda ve teşebbüsünde bulunan Türkleri öğütlemeye başlamışlardı. Her "prikhod"ta (mahallede) zorla kiliseye toplanılan ahaliyi bir taraftan "ruhanî

(248) "Pravoslavniy Sobesednik" dergisinin 1868 yılı Temmuz nüshası.

babalar" öğütlüyorlar, öte taraftan dünyevî ağalar tehdit ediyorlardı. O günlerde "mukreh" Türkler (yani zorla ortodoks addedilen müslümanlar) son derece metanetle mukavemet etmişler ve bu yüzden çok ağır mihnetlere katlanmışlar. Gerek devlet memurları, gerekse öğütçü papaslar, merkezden gelen emir gereğince, islâma dönmek teşebbüsünün rehberlerine pek ziyade dikkat eder, onları daima gözetlerler, onların köylerinde bulunmayanlarını başka yerlerden arattırırlar, ahali ile münasebetlerini kesmeye çalışırlar, ele geçen ve "suçu" isbat edilen rehberleri "ibretâmiz" cezalara çarptırırlardı.

Bir de rehberleri ve "dalâlet"te israr edenleri sıkı ve sürekli "öğüt" altında bulundurmak amaciyle uzak manastırlara götürüp aylarca ve yıllarca hapsederlerdi.

Vaktiyle zorla ortodoksluğa çevrilenlerin yeniden islâma dönmek hareketleri, bütün 19. asır boyunca şaşılacak derecede bir israrla devam etmiştir. Bu asrın ikinci yarısında islâma dönmek istiyenleri öğütleme işini idare edenler arasında, ora Türklerince adı ve işleri pek malûm olan müsteşrik profesör Nikola İlmenskiy ve bu eserimizde adı birkaç defa anılan muharrir papas Y. Malov da bulunuyordu. Bu sonuncusu 1866 yılının Eylûlünde Mamadış ilcesindeki Yılış köyüne "öğütleme" maksadiyle bizzat giderek bir ay kadar kalmış ve bu "öğütleme" işinin seyri hakkında mufassal günlük hâtıralar yazmıştır (249). Bu "öğütleme" işlerinde daima aynı usul uygulanmıştır. Daha son zamanların "öğütleme" faaliyetine dair madam Çeçerina aşağıdaki sözleri yazmaktadır: "Geri islâma dönmek istiyenler hakkında mahalle papası consistoire'a haber verir. Orası ise, işi inceledikten sonra şöyle bir karar çıkarır: 1) Mahallî polis merkezine ihbar etmek; 2) Hemen öğütlemeye girişmek. Şöyle ki: Polis merkezi bu haberi alır-almaz "stanovoy prisatv (bucak polis müdürü), "ispravnik" (kaymakam), vali muavini ve hattâ valinin kendisi harekete geçerler. Şahidlerin şehadetleri alınır, zabıtlar tutulur ve her çeşit işkenceler başlar; bazan bütün bunlar zindana atılmak ve uzak Sibirya'ya sürülmekle sona erer. Tabiatiyle bu gibi hallerde consistoire kararının ikinci (yani öğütlemeye dair) maddesini uygulamak kabil olmuyor" (250).

---

(249) Malov'un bu "Hâtıraları" Kazan Ruhanî Akademisi yayınlarından olan "Pravoslavnıy Sobesednik" dergisinin 1871 senesi Kasım ve Aralık ayları nüshalariyle 1872 yılı Ocak ve Mayıs ayları nüshalarında çıkmıştır.

(250) S. Çiçerina: "İdilboyu gayri Ruslarına dair yol hatıraları" adlı eseri, Petersburg 1905.

İşte, hükûmetin bu gibi şiddetli tedbirleri yüzünden "yeni dönmeler"in bir kısmı 19. asırda dahi müslümanlıklarını kanunîleştirememişler ve eskisi gibi, dıştan ortodoks ve içten müslüman oldukları halde 20. asra geçmişlerdir. Bu gibilerin bir kısmı 1905-1906 senelerinde kısa süren hürriyet günlerinde müslümanlığa dönebilmişlerdi. 1917 inkılâbından sonra ise, islâma dönmeyi isteyip de, dönemiyen "kireşin" artık kalmamış olsa gerektir. Ondan sonra dahi islâma dönmemiş olan ve kendilerini "kireşin" adiyle adlayan bir zümre Kazanlı Türkler ise, islâmdan pek uzaklaşmış bulunan yahut da hıristiyanlığa islâmdan değil de, şamanîlikten dönmüş olan "eski kireşinler" olsa gerektirler. Bugün Tatar ve Başkurt Sovyet cumhuriyetleri"nde yaşayan bu hıristiyan Türkler kendilerini Türkten ayrı bir ekalliyet saymaktaymış. Bunların, Kazanlı Türklerin bir zümresinden başka bir şey olmadıkları halde, kendilerini rusça "vaftizlenmiş" mânasına gelen "kreşçonıy" kelimesinden bozma "kireşin" adiyle tesmiye etmeleri, milliyette dinin de ne gibi büyük bir rol oynadığını göstermiyor mu? Bu hıristiyanların sayısı 1920 senelerinde ancak 200 binden ibaretti (251).

İslâm, bizim birçok millî manevî kıymetlerimizi unutturmuş ve ortadan kaldırmıştır. Bunlar içinde müslümanlık için zararsız, millî bakımdan çok değerli olanları da vardır. Kazan yurdunda cahil hocalar, tâ son zamanlara kadar Türklerin "Saban toyu", "cıyın" gibi millî halk bayramlarına boyuna hücum ediyorlar ve onları din ve şeriat adına yasak etmek istiyorlardı. Birçok millî havalarımız, nağmelerimiz, türkü ve şarkılarımız ve diğer millî folklor eserleri ve bazı güzel âdetlerimiz, geleneklerimiz ve göreneklerimiz, millî giyimlerimiz, cahil hocaların sakat dinî görüşlerine kurban olup gitmiştir. Bunları araştırmaya başlarsanız, yolsuz, ıssız bir çöle düşmüş adam gibi, sergerdan olup kalacaksınız. İşte bu sebeplerden dolayıdır ki, bazı tedkikçiler, İdilboyu Türklerinin millî hassalarını ve folklor eserlerini bu müslüman olmayan "kireşinler" arasında araştırmışlardır. Meselâ, Macar dilcisi Szentkatolnai Bâlint Gâlor'un "Kazani-tatâr neylvtanulmânyok" (Kazan tatarcası üzerine dil araştırmaları) adlı eserindeki halk edebiyatı materyalleri hep "kireşin"-ler arasından toplanmıştır (252).

---

(251) Alimcan Şeref: "Tatar-Başkurtlar ve Tatar cumhuriyeti" adlı risalesi, Kazan, 1920.

(252) Bâlint'in bu eseri şu 3 kısma ayrılmıştır: 1) Szövegek es forditâs (metinler ve tercümeleri), Budapeşte, 1875. 2) Kazani-tatâr szotâr (Kazan ta-

Bir de Kazanlı tarihçi Şehabeddin Mercanî 1. kısım "Müstefad-al-ahbar"ında (253) : "Kireşin denilen tatar taifesinin dili ve erkeklerinin giyimi, müslümanlarınki gibi olduğu halde, kadınlarının giyiminin müslüman kadınların giyimine benzememesi neden ileri geliyor acaba? Yoksa eski zamanlarda müslüman Türk kadınlarının da giyimi aynı biçimde olup, yavaş-yavaş değişerek, eski biçim yalnız kireşin kadınlarında kalmış mıdır?" diyerek, epey merak uyandırıcı bir meseleye temas edip geçmektedir. Ben ise, müslüman Kazak-Kırgızlar arasında işittiğim "Tiye birsin!" sözünün kireşinler arasında dahi kullanıldığını bir kitapta okuyup hayret etmiştim (254). Her halde İdilboyu Türkleri arasında folklor eserleri, eski akideler, âdetler, gelenekler ve görenekler üzerine irdelemeler yaparken, bu hıristiyan Türkleri (kireşinleri) de hatırdan çıkarmamak faydalı olacaktır.

B.

BU TÜRKLERDEN KALA-KALA NE KALDI?

KAZAN TÜRKLERİNİN DAĞILMASI : Yukarıda oldukça mufassal surette anlattığımız korkunç dinî tazyikler, siyasî takipler ve iktisadî yağmalar neticesinde Kazan Türklerinin birçokları atayurdunu terketmeye muztar kalmışlardır. Bundan dolayıdır ki, onlar Başkurt ülkesine, Ar kavmi ormanlıklarına, İdil nehrinin aşağı akımına, Ural Dağlığına ve ötesine, Batı Sibirya'ya, Kazak-Kırgız bozkırlarına ve daha sonraları Türkistan ve Yedisu ülkelerine yayıldıkça-yayılmışlardır. Kazan yurdunda uygulanan bu baskılar, sıkıştırmalar ve yağmalar yüzünden sadece müslüman Türkler değil, müslüman olmayan Çuvaş Türkleri, Fin kavimlerinden Çirmişler, Arlar ve Modvaların da bir bölüğü öz ocaklarından ayrılmaya mecbur olmuştur. Başkurtluğa sığınmış olan Kazanlı Türklerle, Ar ve Çirmişlerden o ülkede "Tipter" adlı yeni bir sınıf peyda olmuş-

---

tarcasının sözlüğü), Budapeşte, 1876. 3) Kazani-tatâr neylotan (Kazan tatarcasının grameri), Budapeşte, 1877. Bu eser Macar Ulûm Akademisi tarafından yayınlanmıştır.

(253) s. 31.

(254) Müslüman Kazak-Kırgızlarda bir ölüyü hatırlayıp bir şey yemeye veya içmeye başlarken, yiyeceği yahut içeceği ağıza yaklaştırırken "Tiye birsin!" diye dua etmek âdeti vardır. Bu âdetin "kireşinler"de de bulunduğunu meşhur misyoner Ostroumov "Tatarca-Rusça sözlük" adlı kitabında yazmıştır.

tur ki, bu, onların etnik olmayan müşterek ismidir. Ar (Votjak) ülkesine iltica etmiş olan Kazanlıların bir kısmı, zorla hıristiyanlığa döndürülmekten oralarda da kurtulamamıştır. Bugün Viatka ili Galazov ilçesinde yaşayan ve arca konuşan "bisrimen" denilen küçük bir topluluk oralarda cebren ortodoksluğa çevirilmiş olan kaçak Kazanlıların kalıntısı imiş. Hattâ "bisirmen" kelimesinin "basurman" sözünden ve bunun ise "müsülman" kelimesinden bozulmuş olduğu aşikârdır (255).

Arada (18. asırda), zamanımızdaki Amerika'ya ve Avustralya'ya göçmeler kabilinden belirli bir plâna göre, hattâ hükûmetle anlaşarak, yapılan göçmeler de olmuştur. Meselâ, bugünkü Orenburg Kargalısı (Said kasabası) nı kurmuş olan Said ağa Hayali'nin 1750 senesinde Kazan ülkesinden 200 aileyi göçürmesi, işte bu kabilden bir muhacerettir. Bu 200 aile imparatoriçe Elisabeth zamanında kendilerine geniş topraklar verilmek, askere alınmamak, dinlerine dokunulmamak gibi şartları hükûmete kabul ettirdikten sonra, ancak Orenburg yakınındaki Sakmar suyu kıyılarına göçmeye muvafakat etmiştir. Bu Türkleri oralara bu gibi elverişli şartları kabul ederek göçürmesinde hükûmetin de elbette bazı siyasî ve iktisadî emelleri vardı. Şöyle ki : Hükûmet bu Kazanlılarm oralarda iyi isti'marcı (kolonizatör) olacağını göz önünde tuttuğu gibi, Kazak-Kırgız bozkırları ve Türkistan ili ile alış-veriş işlerinde faydalı aracı olacaklarını da umut etmiştir. Gerçekten, iş hükûmetin umduğu gibi de olmuştur. O zamanki Kargalı (256) muhacirleri hakkında tarihçi Firsov şu sözleri yazıyor: "Bunlar buralara yeni ülkenin pek muhtaç bulunduğu çalışkanlık getirdiler. Rusya'nın, Orenburg üzerinden Türkistan ile ticaret muamelelerinde birinci derecede âmil oldular; onlar, pek ciddî surette alış-verişle uğraşmakla beraber, kendilerine verilen toprakları işlemek hususunda da büyük faaliyet gösteriyorlardı. Pamuk, pirinç yetiştirmek için bile tecrübelerde

(255) Bu hususta Rus muharrirlerinden Mikhcyev'in "Bisirmenler hakkında birkaç söz" başlıklı makalesine bakıla! (Kazan Üniversitesi arkeoloji cemiyeti haberleri", c. 17, kitap 1, s. 51-60).

(256) Büyük Rus ihtilâlinden önce 10 bin kadar nüfusa malik olan bu kasabanın sâkinleri kâmilen Türklerdi. Kasabaya Rusları kabul etmezlerdi, onun için kasabada eczane ve hastahane de açılamıyordu. Kasaba, Orenburg'un şimalinde Sakmar nehri yakasında, mezkûr şehirden 18 km. kadar mesafede bulunmaktadır. Kasabanın bir yanı Kargalı adlı çayın kıyılarına dayandığından, Türkler kasabayı Kargalı diye adlarlar. Rus ve Avrupa haritalarında ise, "Saitov posad" (Said kasabası) adıyle geçer.

bulunmuşlardı: ahalisinin çalışkanlığı sayesinde bu yeni Tatar yurdu zenginleşti" (257). 1796 yılında Kargalı'yı ziyaret eden seyyah Pallas, bu kasabayı överek anıyor ve ahalisinin zenginliğini söylüyor; oradaki evlerin hepsinin taş temel üzerine kurulmuş olduğunu, evlerin her birinde ikişer veya daha fazla odalar bulunduğunu kaydediyor (258).

Ancak Kargalı muhacirlerinin bolluk ve refah içinde yaşamalarına mukabil, onların İdilboyundaki (asıl Kazan ilindeki) kardeşleri, hep zaruret ve sefalet içinde sürünüyorlardı; bunu Kazan ülkesinde yaşayan ahalinin, Pugaçov kıyamından evvelki acıklı durumları açıkça göstermektedir. Atayurdunda fakirlik ve ihtiyaç arttıkça, Türklerin merkezden muhitlere doğru taşması ve yayılması da artıyor ve genişliyordu. Pugaçov kıyamı bastırıldığı sıralarda da, pek çok halk her tarafa kaçıp gitmişti ki, bu gibi kaçakların, tekrar öz memleketlerine dönmeleri seyrek oluyordu.

İkinci Katerina günlerinde, yukarıda söylendiği üzere, Kazak bozkırları sınırlarındaki yeni kalelerde camiler tesis olunup, Kazaklar da bu kale-şehirlere alışmaya başlayınca, askerî maksadlarla kurulmuş olan kaleler, asayişli alım-satım yerlerine dönünce, pek çok Kazanlı talih arayıp, bu yeni şehirlere göçüp giderlerdi. Sonraları Rusya tarafından yeni-yeni Türk-islâm yurtlarının zaptolunması, kendi atayurtlarında bunalmakta ve boğulmakta olan Kazanlılara ticaret ve zanaat için geniş imkânlar açmış ve bu elverişli imkânlar, onları boyuna çekip durmuştur. İşte, bu gibi mecburî ve ihtiyarî muhaceretler, Kazanlıların güney-doğu Avrupa'nın ve kuzey-batı Asya'nın bütün enginliğine dağılmalarını mucip olmuştur. Oralardaki yeni şehirlerde ticaret ile uğraşan Kazanlılardan başka, Ural dağlarının ötesinde, Kazak-Kırgız bozkırlarında, Sibirya'nın ücra köşelerinde ve Yedisu ülkesinde köylü hayatı süren ve çiftçilikle geçinen göçmen Kazan Türkleri de yok değildir.

İşte, bu sebeplerden dolayı, asıl Kazan yurdunda Türk unsuru hayliden-hayliye eksilmiş ve seyreklesmiştir.

Ancak, iş sadece bu coğrafî dağılmakla kalmayıp, yurdun içtimaî işleri de çözülmüş ve iktisadî güçleri de gevşemiş idi. Yukarıda yazılanlardan anlaşıldığı üzere, tâ 18. asrın sonlarına kadar İdil bölgesinde asayiş de yerleşmiş değildi. Rus memurlariyle papaslarının

(257) "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 850.

(258) Pallas: "Rusya imparatorluğunun çeşitli eyaletlerinde seyahat", c. 1, s. 615 (Petersburg ulûm akademisi neşriyatından).

dine ve dinî kurumlara amansız taarruzlarından doğan karışıklıklardan başka, Moskova'nın kötü idaresi neticesinde bütün memlekette hesapsız haydut ve eşkiya türemişti ki, bunların en çok bulunduğu yer de İdil bölgesi idi (259). Bunların çapul ve yağmalarından halk bizar olmuştu. Birbiri ardınca vukua gelen ve yukarıda görüldüğü üzere, Orta İdil bölgesi ile sıkı bağlantısı bulunan Başkurt kıyamları ve iki yıl süren "Pugaçov fitnesi", bütün 18. asır boyunca İdil ve Ural bölgesinin asayişini alt-üst etmiştir. Asayiş bulunmayan bir yerde halkın refahını ve rahatını mucip olacak işlerin işlenemiyeceği de pek tabiîdir. Bilindiği üzere, 18. asrın Rus hükümdarları (kadın ve erkek) boyuna harbe sokuluyorlardı. Bu harpler yüzünden de halk kırılıyor, iktisadî işler çığırından çıkıyor ve nüfus sayısı eksiliyordu. Üstelik, müslümanlar "iman yasağı" yahut "müslüman kalma haracı" ödemekle de mükellef idiler. Ahali toprağını işliyemiyor, çift süremiyor, ağır vergiler ödeye-ödeye, angaryalara koşa-koşa büsbütün perişan oluyordu. Halk fakir düşmüş, dağılmış, miskinleşmiş ve umudsuzlanmış idi. Biricik keçisinin, vergi için satılmak ihtimalinden korkup titriyen, hayat ağırlığı yüzünden öz yurdundan bezen bir halkın okuma-yazma işlerini düşünmesi, mektep-medrese beslemesi, yazma kitapları çoğaltması kabil midir? İşte, bundan dolayıdır ki, bu halk, manevî karanlığa dalmış, uzun zamanlar maddî ve ruhî yoksulluk içinde kıvranmış ve hattâ mazisini (tarihini) de unutmaya başlamış idi.

Şunu da hatırlatalım ki, İdil nehri ile Hazar denizi kavşağı ve Cayık (Ural) ırmağı kıyıları Rusların eline geçince, şimalli müslüman Türkler öteki islâm ülkelerinden büsbütün kesilmişlerdi; ora müslüman kavimleriyle temaslarda bulunamıyor, onlardan din ve ilim kuvveti ve yardımı alamıyor, onlara tasalarını ve kaygılarını bildiremiyordu. İslâm müelliflerinin iyi ve değerli kitapları bu memleketlere gelemiyor, geçmiş zamanlarda gelmiş olanları ise, Rus barbarlığı ve papas zorbalığı yüzünden mahvolmuş idi. Bundan dolayı hocaların (mollaların) elinde iyi, doğru-dürüst dinî kitaplar bulunmuyordu: mollalar dini bilgileri gereği gibi kavramak için gereken arapçayı bilmiyorlardı ve bu dili, o devirde, o memlekette öğrenmenin imkânı da yoktu. Genelce, mollaların (hocaların) bilgisi kıt, fikir dairesi çok dar idi. Lâkin onlarda sağlam iman vardı; kendileri cesûr, metîn ve sebatlı insanlardı. Bir de kendilerinde epeyce irşad

---

(259) N. Firsov: "Şimal-i şarki Rusya gayri Ruslarının Moskof devletindeki vaziyeti", s. 256-257.

kabiliyeti bulunduğu anlaşılmaktadır. Hülâsa, o devirde şimalli Türkler, Rus çiti ile kuşatılmış bir halde dinini ve dünyasını korumak ve kurtarmak işinde yalnız kendi güçleriyle kalmış ve kendi yağında kendi kavrulmaya mahkûm olmuştur. Bu suretle, bu kavim kendisinin, yalnız kendisinin medeni ve vicdanî kuvvetleriyle dehşetli Rus baskısına, amansız papas misyoner savletlerine karşı iki yüz yıl savaşmak zorunda kalmıştır. O, bu amansız savaş neticesinde büsbütün mahvolmamış idiyse de, 19. asra son derece yorgun ve bitkin bir halde girmiştir.

TÜRKİSTAN SEFERLERİ : 18. asrın sonlarına doğru Rus hükûmetinin müslüman Türkler hakkındaki siyaseti bir parça iyiliğe doğru değişince, bu Türkler iki asır süren yıkıcı ve kör politikanın kendilerini soktuğu çıkmazdan kurtulmanın çarelerini (bir Ergenekon) aramaya başlamışlardı. Tam o sıralarda İdil ve Ural bölgesiyle Türkistan arasında ticaret kervanları da sık-sık işliyordu.

Orenburg, Orsk, Troysk kale-şehirlerine göçen ve hattâ Kazan şehrinin kendisinde yaşayan Türkler, 19. asrın ilk çeyreğinde, bu Türkistan ile ticari münasebetlerde canlı ve verimli faaliyet göstermişlerdi. İşte, Türkistan'a alış-veriş maksadiyle gidip-gelen Kazanlı tacirler, ikide-birde Kazan ülkesinin genç talebelerini tahsil için Buhara'ya götürüyorlardı. O devirde Buhara'da gerçek ilim ve maarifin parladığını iddia edemeyiz. Böyle olmakla beraber, orada bir yığın büyük medreseler ve birçok müderris kadroları ve, perişan bir halde ise de, epeyce zengin kütüphaneler bulunuyordu. O günlerde siyasi ve iktisadi haller öyle bir durumda idi ki, Kazanlı Türkler için manevî ve ruhanî susaklığını teskin etmenin tek bir yolu kalmıştı. O da Türkistan'a başvurmak yolu idi. Anlaşılan, Kazanlı "Şagirdler"in tahsil için Buhara'ya seyahatleri 18. asrın son yarısının ortalarında, İkinci Katerina devrinde, "Pugaçov fitnesi"nin yatışmasından sonra başlamış; demek, bu seyahat ve seferlerin başlaması için bütün Türkistan'ın Ruslar tarafından zaptedilmesi de, Buhara'nın Rusya'ya ilhak edilmesi de lâzım olmamıştır. Hemen-hemen Buhara'nın Moskoflar tarafından zaptedilmesinden yüz yıl önce (260), Kazanlı talebenin Buhara ülkesine tahsil için seferleri başlamış ve bütün 19. asır boyunca devam etmiştir.

---

(260) "Pugaçov isyanı" 1775'te bastırılmış, Buhara emirliği ise, 1868'de Rusya'nın vasali olmuştur.

İKTİSADÎ VE KÜLTÜREL KALKINMA DEVRİ : Bu suretle, 18. asrın sonlariyle 19. asrın başlarını ve ilerisini Kazan Türkleri için bir iktisadî ve fikrî kalkınma devri addedebiliriz. Çünkü bu devirde şimalli Türkler arasında epey faal tacirler meydana geliyor ve bunlar Rus tacirleriyle yarışmaya başlıyorlar. Kazak-Kırgız stepleri ve Türkistan ile olan ticarî muamelelerde Kazanlı Türkler, dil ve yol bildiklerinden, gayet mühim roller oynamışlardır. Daha 18. asırda Kazan şehrinde Türklerin birçok sabun, mum ve deri imalâthaneleri, kıtat (nankin) denilen kumaş ve şayak fabrikaları vardı. Kazan etrafındaki büyük köylerde ve Başkurt ülkesinde dahi bu gibi imalâthaneler açılmıştı. Aynı asırda Kazan Türkleri arasında oldukça büyük sermaye sahiplerinin (kapitalistlerin) bulunduğu anlaşılmaktadır. Öbür yandan Buhara'da senelerce kalıp, "ikmal-i nüsah" eden (tahsillerini bitiren) Kazanlı gençler, kendi memleketlerine dönüyorlardı. Bunların ilim ve fazıl ile sivrilenleri, öteki zengin tacirler arasında birer "mécène" buluyorlar ve medreseler açıp talebe toplamaya ve Buhara usuliyle ders okutmaya başlıyorlardı. Kazan ve Ural bölgesinde 19. asır boyunca bu gibi medreseler çoğaldıkça çoğalmıştır. Kazan, Orenburg, Troysk, Kargalı gibi mühim şehir ve kasabalarda birçok medreseler açıldığı gibi, Kışkar, Meçkere, Satış, İsterlibaş, Tımtık, Çakmak, Karan Çelşili gibi büyük köylerdeki medreselerin şöhreti de öteki şehir ve kasabalardaki medreselerin şöhretinden aşağı olmamıştır. İşte bu hal, İdil ve Ural bölgesinde pek önemli bir yenilik, yenileniş ve hattâ bir çeşit fikrî kalkınma olmuştur. Çünkü eski "Şurut-as-Salah", "Üstüvanî", "Fevz-alnecat", "Tuhfet-Almulûk" ve benzerleri dairesinden yukarı çıkamayan bilgisi kıt hocalar yerine, bu devirde artık "Kelâm" ve mantık okumuş, "hikmet" mütalâa etmiş, bilmem ne gibi ince "meseleler"in kılını kırk yarmış, birtakım maneviyat ve maveraiât üzerine zihin yormuş ve birçok nazariye ve faraziyeleri o yana-bu yana çekmekle uğraşmış ve onları şu veya bu şekilde çözmek teşebbüslerinde bulunmuş, hülâsa Buhara "skolostiği"nin bütün incelikleriyle kafa patlatmış, "dağ gibi kocaman sarıklı, deniz gibi engin dâvalı" (261), bilgili ve kuvvetli "damolla"lar çoğalmıştır. Nice-nice yerlerdeki medreselerde yüzlerce genç, senelerce bilgi tahsil etmekle uğraşırlar, Buhara'dan gelmiş olan müderrislerin rahle-i tedrisine devam ederler, yalnız kendi aralarında değil, hocaları ile de münazara ve

---

(261) Buhara'da tahsil ettikten sonra Kazan iline dönen bazı "damolla"lar hakkında Şehabeddin Mercani'nin sözüdür (Mukaddimetu-Vefiyetül-Eslâf).

münakaşalara tutuşurlar, her nevi şerhleri, haşiyeleri, hamişleri ve "minhuat"u incelemekle, karşılaştırmakla meşgul olurlar ve uzun kış gecelerinde zayıf mum ışığında kitap mütalâa ederlerdi. Sadece bir şehir veya kasaba içinde bir medreseden ötekisine değil, başka şehir ve kasabalardaki medreselere de küme-küme toplanıp münazaraya giderlerdi.

Bu gibi bir hal "Bulgar" devrinde olmuş mudur? Zannediyoruz; müstakil Kazan devrinde var mıydı? Elbette. Kazan yıkıldıktan sonra 17. ve 18. asırlarda? Kat'iyen! Şu halde böylece skolostik alanda da olsa, geniş bilgili müderrislerin çoğalması, hesapsız medreselerin açılması ve bu medreselerde binlerce Türk gencinin toplanarak, bir şeyler öğrenmekle uğraşması, Kazan yurdunda o güne kadar görülmeyen bir yenilik, yenileniş ve bir çeşit fikrî kalkınma değil de nedir? Doğrusuuu söylemek icap ederse, bu medreseler sayesinde Kazan Türk cemiyeti tanınmıyacak derecede değişmiş ve canlanmıştır: İdilboyunda sönmekte olan islâm "medeniyeti", bu medreseler sayesinde dirilmiş, halkta okuma-yazma bilenler çoğalmaya başlamış ve "ulema" sınıfı, yani zamanına göre bir aydınlar zümresi vücuda gelmiştir.

Doğrudur ki, 19. asırda Kazan'da Rusların Avrupa tipindeki bir üniversitesi bulunduğu halde, Türklerin yalnız Buhara örneği medreseleri vardı. Rus talebesi, Garbın asrî müsbet ilimlerini öğreniyorlar, bizimkiler ise, skolastik ve metafizik ile uğraşıyorlardı. Bu fark elbette bizim lehimize değildi. Ancak, bir yandan, o devirde hemen-hemen bütün islâm dünyasının fikir hayatı aşağı-yukarı aynı seviyede idi; öte yandan, hâkim milletin 19. asırdaki fikir hayatına nisbeten bizim bu geriliğimiz, maddî ve manevî sefalet içinde süründüğümüz 17. ve kısmen 18. asırdaki durumumuza nisbetle büyük bir ilerleyiş ve yükseliş sayılmalıdır. Bir de, bu Buhara örneği medreseler devri, ileride bahis konusu olacak "Usul-ü cedid devri" denilen bir devir için de bir çeşit giriş olmuş ve bu devrin âdetâ bütün cemiyet adamları (eğitimciler, edipler, gazeteciler ve başkaları), bu medreselerden yetişen kimseler arasından çıkmışlardır.

Bu medreselerin oldukça zengin tarihi vardır ki, bu tarihin bol malzemeleri Ş. Mercani'nin 2. kısım Müstefad-al-ahbar'mda verilmiştir. Kadı Rizaeddin Bin Fahreddin'in "Âsâr" serileri ise, Mercani'nin eserinin kıymetli bir tamamlayıcısıdır. Bundan başka muharrir ve muallim Cemal Velidi'nin rusça "İdil Tatarlarının kültür ve

edebiyat tarihine kuşbakışı" (262) adlı eseriyle Aziz Ubeydullah ve Ali Rahim'in ortaklaşa yazdıkları "Tatar edebiyatı tarihi" adlı eserlerinde ve Abdurrahman Sadi'nin gene "Tatar edebiyatı tarihi" isimli bir cildlik kitabında buna dair bilgiler vardır (263).

Müverrih Rizaeddin Bin Fahreddin

(262) Bu eserin rusça adı, "Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı voljskikh tatar"dır ve 1923 yılında Sovyet Devlet neşriyatı arasında çıkmıştır.

(263) Kazan Türk edebiyatı tarihine dair bu eserler hep Sovyet devrinde, henüz Lâtin ve Rus alfabesine geçilmeden önce Arap harfleriyle basılmışlardır.

X

YENİ DEVİR

a) KÜLTÜR SEVİYESİ : 19. asrın ilk yarısında, artık şehir ve kasabalarda bir çeşit Türk bourgeosie'si vücuda gelmiş, Buhara tipinde olsa da, medreseler çoğalarak, fikir hayatı da canlanmıştı. Köylü Türkler de hiç olmazsa, dinî takiplerden, şiddetli iktisadi baskılardan kurtulmuşlardı. İktisadi darlık ve siyasî sıkıntı var idiyse de, gerçekte bunlar o zamanki Rusya'nın devlet rejiminden doğan ve bütün Rusyalılar için umumî olan hallerdi.

Ancak, yukarıda da görüldüğü üzere, Türkler bilgi ve fikir edinmek amaciyle nazarlarını Garba değil de, Şarka doğru çevirmişlerdi. Bu hal, islâm an'anesinin bir devamından ibaret olmakla beraber, İdil ve Ural bölgeleri, Garp dünyasından çok uzaktı ve arada pek kalın bir Rus duvarı vardı; bundan dolayı orasıyla temasa gelmek âdeta imkânsızdı. Garbın bilimini ve fikirlerini şimalli Türkler yalnız Rusların aracılığiyle alabilirlerdi. Lâkin, yukarıda anlattığımız sebeplerden dolayı, bu Türkler Ruslardan o kadar yılınışlardı ki, Rustan gelen her şeye şüphe ve kuşku göziyle bakıyorlardı. Onun içindir ki, çocuklarım Rus asrî mekteplerine göndermek şöyle dursun, Rus aileleriyle görüşmekten, şehir ve kasabaların Rus mahallelerinde oturmaktan, Avrupa biçimi elbise giymekten, şapka taşımaktan, evlerde açık baş oturmaktan, erkekleri saç ve bıyık uzatmaktan ve hattâ Rus dilini öğrenmekten sakınırlardı. Çokluk, şehirlerde müslüman Türklerin mahalleleri ayrı olup, camiler ve medreseler de orada bulunuyordu. Onun için tüccar ve esnaf rusça pek kötü konuşurdu. Rus yazısını kimi gençler yalnız "adres yazabilecek kadar" öğrenirlerdi. Tacirler daha ziyade "kelepuş" (süslü takke) "kalfak" (kadın fesi), mest, çedik, pabuç gibi "asyâr" mal larla alış-veriş ederlerdi. Türkistan'da ve diğer islâm ülkelerinde olduğu gibi, çarşaf ve peçe yok idiyse de, kaç-göç vardı; ancak "harem dairesi" diye bir şey bulunmazdı. Hülâsa, şimalli müslüman Türkler, tâ 19. asrın ortalarına kadar ve hattâ ondan sonra da bir

müddet Rus âlemi içinde kendi başlarına ayrı bir "şarklı" kavim olarak yaşamakta devam ediyorlardı. Bu devirde Ruslar da, hükûmet de bunu böylece kabul etmişti: Rus hükûmeti, islâm ibadethanelerine, Şark tipindeki medreselere pek ilişmiyordu ve ondan evvelki Rus hükûmetleri gibi, müslüman Türkleri eski usûllerle "nurlandırma" teşebbüslerinde bulunmuyor idiyse de, asrî usullerle aydınlatmak zahmetine de pek katlanmıyordu. Hattâ denilebilir ki, onların bu şekilde aydınlanmalarını istemiyordu da. Bu, Nikola İlminskiy gibi, misyoner müsteşrik ve aynı zamanda politikacı dilcilerin sözlerinden de anlaşılmaktadır. Buhara tipindeki Kazan medreselerinden müslüman Türkler için hiçbir hayır gelmiyeceğini gereği gibi kavramış olan İlminskiy, şimalli Türklerin karanlık ve geri durumda devam etmeleri için eski medreselerine bağlı kalmalarının matlup olduğunu, Rus asrî mekteplerinde okumanın ise, bilâkis onların fikirlerinin ve gözlerinin açılmasına yardım edeceğini söylemektedir ki, bu iddiasını isbat etmek için bir-iki misâl de getirmektedir.

Birinci misal : Kazan'da koyu Buhara örneği "Kölboyu" medresesinde yıllarca "islâmî" bilgiler öğrenip "ikmal-i nüsah" eden (264) Gerey Ahmeroğlu, yukarıda adı mükerreren anılmış olan misyoner papas Y. Malov ile sohbetleri neticesinde ortodoksluğa geçerek, müslüman-Türk topluluğundan ayrılmıştı. İkinci misâl: Buna karşılık Rusya'nın göbeğindeki Penza şehrinde, Rus asrî gimnaziasında (lisesinde) okumuş olan Musa Akyiğitzade'nin Türk millî duygusu uyanmış ve bu yüzden Rus okulunu bitirir-bitirmez İstanbul'a göçmüş ve orada Türklüğe ve islâma hizmet etmeye başlamıştı (265). Gerçekten, bu medreselerde insana bir hayat görüşü edinmeye yardım eden humanitaire ilimlerden eser yoktu; mektep görmüş bir Türk çocuğunun az-çok ırkî menşeini, kavmî (etnik) aslını, öz kavminin geçmişini (mazisini) öğrenmeye hizmet edecek olan Türk tarihine ve öteki Türk kavimlerine dair hiçbir türlü malûmat verilmezdi; hiçbir lisan, hattâ iyi bir hoca olabilmek için zarurî olan Arap dili bile, adamakıllı okutulmazdı; Türk dilinin bir ders olarak okutulması bahis mevzuu bile olamazdı; yukarıda bazı müsbet ta-

---

(264) Bir medresede okunmakta olan dinî bilgi dallarını okuyup bitirme işine Türkiye'de "ikmal-i nüsah" (veya "tekmil-i nüsah"), Türkistan'da ise, "hatm-i kütüb" derlerdi.

(265) Rusça "N. İlminskiy mektupları, sayı 98. s. 309 (Bu mektuplar İlminskiy tarafından Rusya Mukaddes Sinod'unda dünyevî hükûmet temsilcisi olan Pobedonostsev'e yazılmıştır. Sonraları bunlar kitap kılığında çıkmıştır).

raflarını anlattığımız bu medreselerde, hakikatte, talebe bu dünyada insanca yaşamak gayesiyle, bilgi edinmek için uğraşınayıp, hiçbir türlü maksad ve gaye gözetmeksizin, zamanı ve modası geçmiş olan ve orta çağlardan kalma birtakım saçmasapan şeylerle kafa patlatıyorlardı.

Kuzeyli Türkler, o devirde Rus diline ehemmiyet vermediklerinden ve asrî Rus mekteplerine gitmediklerinden, onlar arasında asrî mânasiyle aydınlar yok denilecek derecede azdı. Rus gimnazialarında okuduktan sonra Rus yüksek mekteplerinde tahsil edip, hukukçu, tabip, mühendis v.s. çıkan tek-tük Türk uzmanlar, başlıca eski zaman kişizadelerinin kalıntıları olan "mirzalar" sınıfına mensup kimseler olurlar, geniş Türk kütlesinden uzak kalırlar, milletdaşlarının cemiyet işleriyle pek ilgilenmezler, çokluk Ruslarla düşüp-kalkarlar, aile içinde rusça konuşurlar, Türk halkı da onları pek aramaz, onlarla fazla temasta bulunmaz ve onlara, nasılsa yolunu şaşırıp, kendi topluluğundan ayrılmış ve yabancı topluluğun içine karışmış olan zavallı sapkınlar diye bakardı.

b) KAZAN ÜNİVERSİTESİ : 1804 senesinde, demek 1. Aleksandr zamanında, Kazan'da bir Rus üniversitesi açılmıştı ki, bu, Rusya'da Moskova üniversitesinden sonra, zaman itibariyle ikinci üniversite idi. Bu hal, o zamanki Rus hükûmetinin, İdil ve Ural bölgesine ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermesi bakımından da dikkatleri çekecek mahiyettedir. Rus kaynaklarından anlaşıldığına göre, o sıralarda Kazan maarif bölgesi, Rusya'nın doğu illerinin ihtiyaçlarına göre, daha doğrusu, yukarıda temas ettiğimiz "müslümanlarla anlaşma ve uzlaşma" politikasının icaplarına uygun bir surette düzenlenmişti ki, Kazan üniversitesi de bu bölgelerin yerli ahalisiyle buralara yeni gelip yerleşen yabancılar, yani Ruslar arasında bir "bağ" ödevini görecekti.

Üniversite, başta küçük ölçüde yukarıda anılan I. Kazan lisesi binasında açılmıştı; ilk profesörlerin çoğu yabancılardı, daha doğrusu Almanlardandı. Bunlar arasından Bartels, Fuks ve Ch. Fraehn sivrilmişlerdir. "Yeni politika"nın icaplarından olmak üzere, 1836 yılında Orenburg müslümanları arasından yirmi tane gencin Kazan'a getirilip, tıp bilimlerinin öğretilmesine karar verilmişti. O sıralarda Kazan üniversitesinde şark dilleri öğretimi de kuvvetlendirilmişti. Bir de üniversiteye bağlı bir arkeoloji, tarih ve etnografya derneği de vardı ki, bunun bazı üyeleri Bulgar-Kazan'ın mazisi, eski

eserleri, etnoloji-etnografyası ile de meşgul oluyorlardı; N. Firsov, Şpilevskiy, Berezin, Katanov v.s. bu cümledendirler.

Tam 19. asrın başlarında açılan Kazan üniversitesinin bu memlekette ilim, kültür ve fikir alanında oynadığı rol her halde küçük olmamıştır. Üniversitenin tıp,hukuk, riyaziyat, tarih-filoloji fakülteleri olmak üzere, dört tane fakültesi vardı; başta burada bir şark dilleri kürsüsü de bulunuyordu. Azerî Türklerinden Derbendli hacı Kasım oğlu Mehmetali Kâzımbek, 1823 senesinde hıristiyanlığı kabul edip, Aleksandr adını aldıktan sonra, bu Kazan üniversitesinde Türk ve Fars dilleri okutmuş ve onun ortodoksluğa geçen kardeşi Abdüssettar da burada türkçe öğretmenliği yapmıştır. Kazanlı İbrahim Halfeoğlu (Halfin) 1812 yılında bu üniversiteye türkçe muallimliğine tâyin edilmiş ve ertesi yıl şark edebiyatı "adyunktlığı" (asistanlığı)na seçilmiş ve şimdi adı zikredilen Alman Fraehn ile işbirliği yapmıştır. İ. Halfin talebelerine bir ders kitabı olmak üzere, 1819 yılında "Ahval-i Cengiz-han ve Aksak-Timir" adlı bir eser de bastırmıştır. Bir de 20. asrın başlarında bu üniversitede Sibiryalı Sagay Türklerinden Katanov adlı bir Türk lehçeleri profesörü vardı ki, hıristiyandı ve ruslaşmıştı; fakat tipçe Altaylı idi (266).

19. asrın ortalarına kadar, üniversite muhitindeki ilim ve fikir hareketleri bu sahada Buhara zihniyeti ile yaşayan Kazan müslüman Türkleri arasına pek sokulmamıştır; üniversitede Türk çocuklarından pek az kişi okumuştur ki, onların da çoğu asıl Kazanlılardan değildi. Kazan üniversitesinin yüz yıllık hayatında, Türklerden toputopu 9-10 tabip, 3-4 tane hukukçu ve dilci çıkmıştır ve bunların da müslüman Türk içtimaî hayatında, şu veya bu türlü rol oynamış oldukları iddia edilemez.

Bununla beraber, 19. asrın son yarısında, yani üniversitenin kuruluşundan yarım asır sonra, üniversite muhitindeki ilmî ve medenî çalışmalar ve fikir hareketleri Bulak kanalının ötesinde "asyâvî" hayat yaşamakta olan Kazan Türkleri arasında da hafif tertip bazı yankılar uyandırmadan kalamazdı. Bu yankıların bir neticesi olarak, tam "Bulakötesi" muhitinde yetişen ve Buhara örneği medreselerde

(266) Birinci Cihan Harbinin arifesinde, Katanov'un kütüphanesi Türkiye Hükümeti tarafından satınalınmıştı ki, bu kütüphane İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinin temelini teşkil etmişti. O günlerde İstanbul'da maarif müdürü olan Nail Bey isimli bir zatla, aslen bizim yerdeşlerimizden olan rahmetli Ömer Teregol'un bu kütüphaneyi satınalma ödeviyle Kazan'a geldiklerini hatırlıyorum.

okumuş olan bazı kimseler Rus dilini öğrenmeye, çeşitli mevzulara dair rusça eserler okumaya, "Bulak"ın müslüman mahallesi tarafından bakılınca ötesindeki fikir hareketleriyle, ilmî ve medenî kaynaşmalarla ilgilenmeye başlamışlardır ki, zihniyet değişmesinde bunun büyük rolü ve tesiri olacaktı. Bu gibi kimselerin en ziyade sivrilmiş ve tanınmış olanı KAYYUM NASİRÎ'dir. Onun için, bu muharrir ve düşünür hakkında bir parça bilgi vermek faydasız olmıyacaktır.

c) YENİ DEVRİN ÖNCÜLERİNDEN BİRİ : Kazan Türklerinin fikir ve kültür hayatındaki "Yeni devir"in öncillerinden biri, şüphesiz, muharrir ve inceleyici Kayyum Nasirî'dir. Bu zat, Kazan şehrinden 60 km. kadar mesafede bulunan Yugarı Şırdan köyünden Abdunnasir adlı bir hocanın oğlu olup, 1824 senesinde doğmuştur. İlk tahsilini köyde yaptıktan sonra, 17-18 yaşlarında Kazan'a gelerek, 5. mahalledeki "Ak Mescid" yanındaki medresede okumaya başlamış ve 1855 yılında bu medreseden mezun olmuştur. Kayyum efendi, daha medresede iken, gizlice rusça okumaya başlamış (çünkü o devirde medrese talebeleri için rusça okumak ayıp sayılıyordu) ; sonraları bazı Rus okullarında türkçe öğretmenliği görevi almış ve aşağı-yukarı 15 yıl süren bu öğretmenlik zamanında rusçasını ilerletmeye ve asrî bilgilerini genişletmeye çalışmış; türlü "dünyevî" ilimler üzerine hususî dersler almış, bilgili kimselerle faydalı temaslarda bulunmuş ve hattâ "sâmi" (tescil edilmiyen talebe) sıfatiyle üniversiteye de devam etmiştir. 1872 senesinde Kazan'da, Türklerden ilk mekteplere rusça öğretmenleri yetiştirmek maksadiyle "Rus-Tatar öğretmen mektebi" ("Russko-tatarskaya uçitelskaya şkola") açılmıştı ki, bu okulun, sonraları tanınmış türkolog olan müdürü Wilhelm Radloff, ertesi sene K. Nasirî'yi bu mektep yanındaki tatbikat ilk okuluna rusça öğretmeni (uçitel) olarak almıştır. Anlaşılan, Nasirî 3-4 sene sonra bu memuriyetinden ayrılmış ve bir müddet bir ilk mektepte Rus dili öğretmenliği yaptıktan sonra, bir daha hiçbir türlü memuriyet almamış, Türk çocuklarına rusça hususî dersler vermek, dilekçe (arize) ler yazmak ve mahkemelere verilecek olan belgeleri türkçeden rusçaya çevirmek gibi işlerle geçinmiştir. Bunlar Nasirî'nin geçim için uğraşmaya mecbur olduğu işlerdir. Tabiîdir ki, onun şöhreti ve tarihe mal oluşu, bu işlerden ileri gelmemiştir. Nasirî'ye şimal Türk tarihinde önemli bir mevki kazandıran iş, onun muharrirlik ve araştırıcılık faaliyeti olmuştur. O, Rus bilim ve fikir muhitleriyle temas neticesinde, yeni zihniyet, yeni düşünüş, yeni hayat görüşü ve yeni usuller edinmişti ki, bunlarla mücehhez olarak

Kazan türkçesiyle eserler yazmaya, "kalendarlar" (salnameler) neşretmeye başlanmıştı. Halbuki şimalli Türkler arasında türkçe (hele Kazan türkçesiyle) kitap yazmak yep-yeni bir işti; böyle bir işe girişmek âdetâ ayıp ve "bid'at" sayılıyordu. Böyle bir müellifin, bir muharririn milletdaşları tarafından herhangi bir teşvik görmek veya takdir bulmak ihtimali yoktu; "uram" (sokak) diliyle yazılan bir eser için naşir bulmak da gayet güç ve hattâ imkânsızdı. Bütün bunlara rağmen K. Nasirî, şaşılacak bir gayretle türkçe eserler yazmaya başlamış ve son demlerine kadar büyük bir sebat ve metanetle bu yolda devam etmiştir. Nasirî adetâ bir yazı "tiryakisi", tahrir mübtelâsı olmuştu; yazı yazmayı bir vicdanî borç ve bir mission gibi sayardı; eserlerini kendi yazar, kendi parasiyle neşrederdi. Okuyan, takdir eden var mıdır, kitaplar satılıyor mu? O, bunlara asla ehemmiyet vermezdi; yazardı, boyuna, durmadan, dinlenmeden, usanmadan, üşenmeden yazardı; çünkü onu "Allah yazmak için yaratmıştı" (267).

Nasirî, ilkin dinî mahiyette bir risale yazmış idiyse de, onun ilk defa basılan eseri bu olmayıp, Ruslara türkçeyi öğretmek maksadiyle yazılan "Nahiv kitabı"dır ki, bu eser 1860 senesinde neşrolunmuştur. 1902 yılında öldüğü anlara kadar yazmak ile meşgul olduğundan, muharrir 40 yıldan fazla yazı yazmak ve kitap çıkarmak ile uğraşmış demektir.

Nasirî ne yazıyordu ve neler neşrediyordu? O, yalnız belirli bir konu üzerinde yazı yazan uzman bir muharrir değildi. O, hem müellifti, hem mütercimdi. Yalnız rusçadan değil, arapçadan, Osmanlı türkçesinden de eserler tercüme ederdi (Kazan türkçesine çevirirdi). Bu tercümelerin bazılarının, yalnız halkı türkçe okumaya alıştırmak gayesiyle yapılmış olduğu da besbellidir ve Nasirî'nin orijinalitesi burada değildir.

Nasirî bir yandan üniversite muhitindeki bilim ve düşünce sahibi kimseler ile görüştüğü gibi, öte yandan, Türkleri ruslaştırmak peşinde koşan misyoner papaslar ile de temaslarda bulunmuştur. İşte, bu temasların tesiriyle "milliyet", onun ruhunda hem bir his, hem bir fikir olarak belirmiş ve gittikçe kuvvetlenmiştir. O, kendisinin mensup olduğu Kazan Türklerinin sadece bir "müslüman" olmayıp, bir "millet" de olduğu kanaatına varmıştır. Bu milletin, kaideleri, özlükleri ve incelikleri bulunan bir dili vardı; bu halkın, bir halk ede-

---

(267) Tırnaklar içine aldığımız cümle K. Nasirî'nin kendi sözüdür ("Kayyum Nasirî mecmuası", s. 76, Kazan 1922).

biyatı, efsaneleri, inanışları, yani folkloru vardı. Bir de bu Türk kavminin, artık dünyanın gidişlerinden, yeni hayat bilgilerinden ve asri fikirlerden haberdar olması gerekiyordu ve nihayet bu kavim, devletin resmî dilini öğrenmeliydi; beraberinde yaşadığı Rus kavmini de tanımalıydı; memleket hallerinden ve devletin kanunlarından habersiz yaşamamalıydı ve kendi öz diliyle yazılan şeyleri okumaya da alışmalıydı. Nasiri, bu dâvaları bir gazeteci, bir püblisist gibi, makaleler yazarak ifade ve münakaşa etmiş değildir; fakat daha iyisini yapmıştır: şimdi sayılan dâvalara, milletini doğrudan-doğruya ulaştıracak vasıtaları vermeye çalışmıştır; Kazan türkçesinin gramerini yazmış, imlâ ve inşa kaide ve usullerini tesbit etmekle uğraşmış, sözlüğünü yazmış ve bunları yazarken türkçe kökten bir yığın terimler ortaya atmıştır; büyük bir gayretle, Kazan Türk folkloru eserlerini toplamış ve neşrettirmiştir; Türkler için rusçanın gramerini ve sözlüğünü yazıp yayınlamıştır; Rus tarihine dair dahi küçük bir eser neşretmiş, riyaziyat, tabiiyat, tarih, coğrafya, anatomi, fizyoloji, eğitim, sağlık bilgisi, nebatat bilimi (botanik), hattâ, aşçılık san'atı üzerine eserler yazmıştır.

Nasirî Türk dünyasının en çok yazı yazan ve yazdıklarını bastırıp yayınlamaya muvaffak olan bir muharrirdir. Yalnız matbu eserlerinin sayısı 40'tan fazla olup, (salnameleri de dahil) bunların sahife sayısı 4 bine çıkmaktadır.

Nasirî'nin dil hakkındaki fikirlerine ve hizmetlerine şöyle bir temas edelim. O, "Tatar dili" dediği Kazan türkçesinin bağımsız bir dil olduğunu iddia ederek, eserlerini hep bu diyelek ile yazmaya özeniyorsa da, gene Osmanlı ve Çağatay kitap dillerinin tesirinden kurtulamamıştır ve Türk yazı dilinin Arap ve Fars dillerinin yardımına muhtaç olduğunu kabul etmiştir. Onun, Kazan Türk lehçesine dair düşüncesini, dili için de bir örnek olmak üzere, aşağıda aynen naklediyoruz :

"Zamanımızda Tatar tili digen tilimiz asıl Çağatay tilining bir şubesi bulup, fi-nefsihi kavaidi ve usulü muntazam bir tildir. Çağatay tiline küp hususta mufigraktır. Lâkin elfaz ve müfredat cihetinden vüs'atı yukluk sebepli Arap ve Farisî tillerinden istiare ve iktibas kılınıp, müstekil, kâmil bir tildir. İmdi tilimizge itina kılıp, yakhşı teftiş itip karasak, malûmdur ki, tilimizde bulgan edebiyat, eş'ar ve makalât gayet mevzûn ve müsecca tasnif kılınadır. Arap ve Farisî elfazının ianesi ilân belâgatta ve ifade-i mânada gayri tillerden kim tügül, belki bazı hususta hasiyeti kübrek bulgan urunlar

hem bardır, hususan fiil babında. Lâkin şul kadarısı bardır ki, bir de kuzgalmayınça uturup kalmıştır" (268). "Kavid-i kitabet" adlı eserinde de şu sözleri yazmaktadır: "Üz tilinğdegi elfazını tikşirmey turup, gayri tilden süz istiare kılmak hataga hamil kılınadır; halı ifade-i şifahiyede, halı ifade-i tahririyede bulsun mundan saklanmak tiyiş" (269).

Bu sözlere göre, Nasirî'nin Kazan türkçesi hakkındaki fikrini şöyle hülâsa etmek mümkündür: 1) Kazan türkçesi Çağatay dilinin bir dalıdır ve bu dile pek çok hususlarda uymaktadır, 2) Bununla beraber, kendinin muntazam kaideleri ve usûlleri vardır, 3) Kelime bakımından pek zengin olmadığından, Arap ve Fars dillerinin yardımına muhtaç bir durumdadır, 4) Eksik yerleri, bu dillerden sözler ve tâbirler alarak doldurulunca Kazan türkçesi başka dillerden hiç de aşağı değildir; hattâ bazı hususlarda, hele fiil babında, onlara nisbeten daha üstündür, 5) Başka dillerden ancak "tatarca"nın kendisinde bulunmayan sözler iğreti alınmalıdır.

"Tatarca" dediği Kazan Türk diyeleği hakkında K. Nasirî böyle düşünmüş; ancak bunda muhakeme sakatlığı âşikârdır. Bir kere "tatarca"dan murad halk konuşma dili ise, bu, "çağatayca"nın bir dalı olamaz; çünkü "çağatayca" bir konuşma dili olmayıp, bir sun'î yazı (kitap) dilidir; bir halk konuşma dili, elbette bir kitap dilinin dalı olamaz. Nasirî'nin "tatarca"dan bir yazı (kitap) dilini kasdettiğini sanmıyoruz.

3. maddeye gelince, bir dil için mutlak olarak "fakir"dir veya "zengin"dir diye hükmetmek doğru değildir. Bir kavmin dili, medeniyet seviyesi ile orantılı olur. Medeniyetçe ve kültürce geri olan kavmin dili de geridir ve fakirdir; medeniyette ve kültürce yükseldikçe ve ilerledikçe dili de ilerler ve zenginleşir. Şöyle ki: Kültür

---

(268) "Fevâkihül-culesâ" adlı eseri, s. 593-594. Yani: Zamanımızda tatar dili denilen dilimiz aslen Çağatay dilinin bir dalı olup, haddi zatında kaideleri ve usûlleri muntazam bir dildir. İmdi dilimizi özenle tetkik edersek, anlaşılır ki, dilimizde edebiyat, şiirler ve nesirler gayet ölçülü ve secili olarak yazılabilmektedir. Arap ve Fars dillerinin yardımiyle de olsa, dilimiz belâgatta ve mâna anlatmakta başka dillerden aşağı değildir, belki bazı hususlarda daha üstündür, hele fiil babında... Şu da var ki, dilimiz hiç kımıldanmadan oturup kalmıştır.

(269) Yani: Kendi dilindeki sözleri araştırmadan, başka dilden söz almak, ister konuşmada, ister yazıda, yanlış bir iş sayılmaktadır.

كتابخانه ... زاده

ilerledikçe, yeni anlamlar çoğalır ve bunları ifade etmek için yeni kelimelere ihtiyaç hasıl olur. İşte, bu yeni kelimeleri yabancı dillerden almak, yani hazıra konmak mümkün olduğu gibi, onları öz dilin köklerinden yapmak, yeni kelimeler (néologisme) yaratmak da

Kayyum Nasirî

kabildir. Birinci yol tutulduğunda dile, hele yazı diline, yabancı kelimeler dolar; ikinci çareye baş vurulduğunda ise, dil, hele edebî dil, öz dilden yapılan yeni kelimelerle zenginleşir. Zaten "ıstılah" yahut "terim" mahiyetinde olan kelimelerin hiçbiri semadan inmiş şeyler

olmayıp, "kul yapısı" olan sözlerdir. Nitekim Nasirî, kendisi de yazdığı gramer, matematik ve coğrafya kitaplarında türkçe köklerden yeni terimler yapmak tecrübesine teşebbüs etmiştir. Eğer Nasirî bu hususta daha fazla hizmet etmiş olsaydı, yaratmak istediği Kazan yazı dili için arapça ile farsçadan yardım aramaya da pek muhtaç olmazdı.

Her ne ise, K. Nasirî'nin dil alanındaki hizmetleri ve gayretleri küçümsenemez. Kazan türkçesine mahsus iki cild "Lehce-i tatarî" si meydandadır. Ancak Nasirî'nin bu sözlüğünde Kazan türkçesinden pek fazla malzeme verilmiş değildir. Bu, Ahmed Vefik Paşa'nın "Lehce-i osmani"si örnek edilerek, acele yazılmış bir esere benziyor ve buna, bir Kazan Türk lehçesi sözlüğü olmaktan ziyade, tasarlanmış bir Kazan kitap dili lûgatı denilebilir.

Nasirî, Kazan türkçesinin gramerine dair "Enmuzec" adlı bir eser yazmış ve "kavaid-i kitabet" isimli eserinde imlâ ve inşa kaideleri vermeye çalışmıştır.

Şunu da belirtelim ki, K. Nasirî yazdığı çeşitli eserlerinde "tatarca" dediği Kazan türkçesini kullanmaya özenmiş ise de, muharrir Cemal Velidî'nin de kaydettiği gibi, gerek sözlük yönünden, gerekse üslûp bakımından çağatayca ile osmanlıcanın tesirinden kurtulamamıştır. Prof. Saadet Çağatay, Nasirî'nin bu tutumunu, onun müfrit "Tatarcı" olmadığının, genel türkçe ulu yolundan bir yana sapmadığının bir delili olarak müsbet karşılamaktadır (Fakülte dergisindeki etüdünde). Bizce bu iki yazı dilinin tesirinden kurtulamayışı tabiî görülmelidir. Ortaya bir "sade dil" dâvası atılmıştı ama, bu dil henüz işlenmemiş, belirli bir biçim almamıştı. Onun için bu dâvayı anlatmak, yaymak ve savunmak için o zamanki aydınların anladığı bir dille konuşmak vardı. Bu dil ise çağatayca, osmanlıca ve yerli karışımı olan o devirdeki "Türkî" adını taşıyan (gerçekte ise "türkçe" olmayan) bir dildi. Bundan dolayı Nasirî de dâvasını anlatırken işte bu dili kullanmıştır. Onun için kendisini kınamak doğru olmaz düşüncesindeyim.

Türkçenin farsçadan üstün olduğunu isbat etmeye çalışan Ali-Şir Nevaî ile, çağataycaya karşı isyan eden Abul-Gazi Bahadir-Han hakkında da aynı düşünceyi söylemek doğru olur. Gerçekten, birincisinin Muhakemetül-Lûgateyn adlı kitabı hiç de sade türkçe ile yazılmadığı gibi, "Beş yaşındaki çocuğun anlayabileceği iddia edilen "Şecere-i Türk"ün dili de şu beğenilmeyen çağataycadan pek uzaklara gitmiş değildir.

Aslında bu üç müelliften hiçbiri, dört başı mamur yeni, sade bir yazı dili örneği ortaya koymamışlardır. Ama onların bu baptaki en önemli hizmetleri, yazı dili hususunda yanlış yolda yüründüğünü ve halk diline doğru gitmenin gerektiğini hatırlatmaları ve bu işte önayak olarak yeni bir çığır açmaları olmuştur. Bu çığırı genişleterek bir ulu yol haline getirmek uğrunda çalışmak ise, dâvayı benimseyen yeni kuşak dilcileriyle edip ve yazarlarının ödevi olacaktı.

Nasirî'nin sönmez bir gayret ve gevşemez bir özenle topladığı Kazan Türk folkloru ürünleri "Kırk Bakça", büyük "Fevâkihül-culesâ" adlı eserleriyle "Kazan Kalindarı" adındaki salnamelerinde bulunmaktadır. Bunlardan yalnız "Fevâkihül-culesâ"da 28 tabışmak (bilmece), 118 cır (mani ve türkü), "selâmname", "Çay beytî", "Onğmagan kilin" (beceriksiz gelin) başlıklı üç manzume ve 315 makal (atalarsözü) vardır.

Nasiri'nin Türk folkloru alanında çalışmaları ve incelemeleri, elbette üniversite ilim ve fikir muhitinde de yankılar uyandırmadan kalamazdı. Gerçekten, Nasirî bu çalışmalarından dolayı üniversite yanındaki "arkeoloji, tarih ve etnografya cemîyeti" üyeliğine kabul edilmiş ve bu cemiyetin mecmuasında, onun derlediği bazı Kazan Türk halk edebiyatı örnekleri neşrolunmuştur. Şöyle ki: Bu mecmuanın 1889 senesinde çıkan 15. cildinde, Nasirî'nin profesör Katanov'a vermiş olduğu "Kazan beyti", "Nikolay beyti", "Şah-Ali beyti" başlıklı üç "tarihî" manzume yayınlanmıştı. Bir de aynı mecmuanın 1896 yılında çıkan 13. cildinde Nasirî'nin derlediği 243 atalarsözü, 145 mani ve şarkı basılmıştı. Gene bu mecmuanın 1900 senesinde intişar eden 16. cildinde, Nasirî'nin verdiği onbir tane Kazan Türk masalı dercolunmuştu ki, orada Pliakov adlı bir Rus folkloristi bunları başka kavimlerin masallariyle karşılaştırmaktadır.

1880 senesinde "Rus Coğrafya Cemiyeti" mecmuasının etnografya bölümünde (cild 6, s. 241-270) Nasirî'nin "Rus diliyle yazılmış olan ve Kazan Tatarlarının sünnî-islâm tesiri haricinde teşekkül eden halk inanışları ve âyinleri" başlığını taşıyan önemli bir eseri neşrolunmuştur ki, eski Türk akidelerini araştıranlar için oldukça mühim bir malzeme teşkil etmektedir.

Yukarıda da anıldığı üzere, Nesirî salnamecilikle de uğraşmıştır ki, 1871 den 1897 senesine kadar (üç yıl müstesna) "Kazan kalindarı" adiyle salnameler çıkarmıştır. Bu salnameler, her yıl tekrar edilen mutad takvim malûmatından başka, çeşitli edebî, tarihî

ve içtimaî yazıları da içine alarak, bir nevi alınanak yahut dergi mahiyetini alıyordu. Nasirî bu salnamelerinde bazı millî tarihî rivayetleri ve şarkıları neşretmekle, 18. asırla 19. asrın başlarına ait millî tarih materyalleri vererek az-çok tarihe de hizmet etmiştir. Her alanda kalem oynatmış olan bu muharrir, geniş halk kütlelerini okumaya alıştırmak ve hayat bilgilerini halk arasına yaymak yolunda da, tıpkı Türkiyeli Ahmed Mithat efendi gibi, çok büyük hizmetlerde bulunmuştur. K. Nasirî aynı zamanda bir eğitimcidir; kendisi bizzat hocalık etmiş, birçok mektep kitapları yazmış, eğitim ve öğretim hakkında bazı düşünce ve kanaatlar ileri sürmüştür.

Kazan Türklerinin fikir ve kültür tarihindeki yeni devrin öncülerinden olan bu muharrir, 1902 yılında Kazan şehrinde ölmüştür.

Nasirî bu alanda önde gelen, aşırı ve devamlı çalışkan bir yazar olmakla beraber aynı devirde kaleme sarılıp kimi telif ve tercüme eserler çıkaran başka bazı kimseler de yok değildir. Bu arada kalendarlar (salnameler) yayımlayan molla Şahap Rahmetullah (Rahmetullin)'ı, tercümelerle uğraşan Fatih Halidî'yi, Abdülallâh Feyizhan'ı, Abdürrahman İlyasî'yi anmak yerinde olur. Bunlardan Feyizhan, Tatar tilige ilm-i sarf (1887) adlı küçük bir gramer yazdığı gibi, Rusya Türklerinin içtimaî ve iktisadî hallerine değinen Muharrikül-Efkâr (Fikirler dürtüsü) adlı bir kitap da yayımlamıştır (1893). İlyasî ise, Kazan yurdunda ilk defa Biçare kız adlı 4 perdelik bir dram yazmıştır. Bu yazarın antipode'ı olan F. Halidî ise, Redd-i biçare kız adlı bir tiyatro eseri yayımlamıştır.

ç) KÖHNE BUHARA'DAN YENİ FİKİRLER: K. Nasirî, Kazan'da Rus bilim ve düşünce adamlariyle görüşüp-konuşmalar neticesinde, asrî fikir cereyanlariyle ve yeni ilmî usûllerle âşinalık peyda etmişken, tam 19. asrın ortasında (1849 yılında) bir molla, Buhara'dan Kazan'a dinî islahatçı ve millî tarihçi sıfatiyle dönüyor ve bu ülkeye yeni ruh, yeni fikirler getiriyor. Bu molla, Şehabeddin Mercanî, Buhara'da okuyan başka Kazanlı mollalara benzemiyordu; çünkü o, bu şehrin medreselerinde okutulması mutad olan dersleri dinlemek ve sayısı pek mahdud olan kelâm ve mantık kitaplarını okumak ile yetinmeyip, islâmî bilimleri asıl kaynaklarından öğrenmenin yolunu bulmuş, Buhara medreselerinde okutulmayan ve ora müderrislerince unutulmuş olan "dünyevî" bilim şubeleriyle de meşgul olmuş ve ayrıca tarih bilimine de önem vermiştir. Ancak Mercanî'nin din ve diniyat hakkındaki görüşünün düzelmesine ve tarihle uğraşmaya başlamasına, Buhara'dan ziyade iki sene Semerkand'-

da kalması âmil olmuştur; çünkü o, bu şehirde bir din âlimi ve mütefekkir olan kadı Abu-Said'in faydalı derslerine devam etmiş ve onun kütüphanesindeki kıymetli ve aslî kitapları mütalâa etmiş ve bunun neticesinde tarihî ve dinî araştırmaların doğru yolunu ve metodolojisini bulmuştur.

Mercanî, Buhara'ya 1838 senesinin 12 Aralığında varmıştı. 1849 senesinde ise, birçok mühim yazma kitaplar ve bohça bohça bilgi notları ile yüklü olarak Kazan'a dönmüştür. Onun döndüğü sıralarda Kazan Türk cemiyeti hayliden-hayliye değişmiş bulunuyordu; dinî medreseler türemiş, "Şâgird"ler çoğalmış, ortaya atılan meselelerle ilgilenen, meydana çıkan eserleri okuyan ve onu şu veya

Şehabeddin Mercani

bu şekilde takdir edebilen bir zümre vücuda gelmiş bulunuyordu. Mercanî, Buhara'dan dönüp işe başladığı zaman, Kazan Türk muhiti 17. ve kısmen 18. asırlardaki gibi, karanlık olsaydı, medreseler, müderrisler ve "şâgirtler" bulunmasaydı, Mercanî'nin arapça yazı-

lan eserlerine asla zemin bulunmazdı ve o kitaplar bu memlekette o derece gürültü-patırtı koparmazdı. Çünkü anlayıcısı ve ilgilenicisi bulunmayan bir fikir hiçbir zaman gürültüye sebep olmaz. Her halde o günlerde Kazan ilinde az-çok fikir hareketleri vardı. Mercanî ise, bazı dini ve içtimaî düşünceleriyle bu hareketlere yenî bir yön vermiş ve o zamana kadar hüküm süren yanlış nazarları düzeltmiştir. Tabiîdir ki, bütün bunlar medrese talebesi arasında uyanmayı ve düşünmeyi mucip olmuştur. Mercanî'nin arapça yazılmış olan dinî kitaplarının ora Türk fikir hareketlerindeki ehemmiyeti, işte bu noktadadır.

Buhara'dan yeni fikirler getiren Mercanî, Kazan'da yalnız bazı dinî meseleler üzerine pek ciddî ve önemli eserler yazmakla kalmayıp, büyük bir özenle millî tarih meseleleri ile de uğraşmaya başlamıştır. Türk Karahanîler sülâlesine dair arapça yazılmış olan "Gurfetu-l Havakin, li-urfetil-Khavakin" adlı eseri Kazan'da 1864 senesinde basılmış, 1877 yılında ise, Bulgar ve Kazan tarihine dair "Gilâlet al-zaman ve tarihi Bulgar ve Kazan" adlı türkçe küçük bir risalesi çıkmıştır. Bu sonuncu eser Rus bilim âleminin de dikkat nazarını çektiğinden, sonraları, meşhur dilci W. Radloff tarafından hülâsaten rusçaya tercüme edilmiş ve mütercimi bu hülâsayı 1877'de Kazan'da toplanmış olan IV. arkeoloji kongresinde okumuştur. Radloff'un bu tercümesi, türkçe aslı ile birlikte "IV. arkeoloji kongresi emekleri"nin I. cildinde yayınlanmıştır.

Mercanî'nin asıl önemli tarihî eseri olan "Müstefadul-akhbar fi ahvali Kazan ve Bulgar"ın Kazan ve Ural Türkleri arasında millî tarih sevgisinin uyanmasında büyük rolü ve tesiri olmuştur. Bu sözümüzü bir parça izah edelim. Gaddar Rus hükûmetinin iki asır devam eden mezalimine uğramış olan ve Rus barbarlığı yüzünden pek de bol olmayan tarihî yazma eserlerini kaybeden şimalli Türkler, 19. asrın ortalarına doğru geçmişlerini unutmaya başlamışlardı. Gerçi halk öz dilini unutmamıştı; İdil Bulgarlarına ve bağımsız Kazan devrine dair derme-çatma rivayetleri ve hikâyeleri hatırlıyordu; ancak şanlı îstiklâl devri ve dedelerinin kahramanlıkları hakkında gerçek tarihî bilgilerden, aydın mollalar bile haberdar değildiler. Mercanî'nin "Müstefadul-ahbar"ının I. kısmı işte, böyle bir zamanda meydana gelmişti (270). Müellif, eserinin bu kısmında İdil Bul-

(270) Bu kısım ilk defa Kazan'da 1885'te, ikinci defa ise 1897'de basılmıştır.

garlarının, bağımsızlık devri Kazanlılarının tarihinden bahsediyor, Orta Asya ve Altın Orda Cengizli sülâleleri hakkında tarihî bilgiler veriyor (271). Kitabın ikinci kısmı ise, Kazanlıların Rus boyunduruğu altındaki tarihine dair materyalleri ihtiva etmektedir. Biz bu kısımda belli-başlı imam ve müderrislerin ve diğer maruf Kazanlıların biografyalarını okuyoruz ve İdilboyundaki 19. asrın Türk medreselerinin tarihine ait malzeme buluyoruz (272).

Mercanî, bu eserinin I. kısmında İdil Bulgarlarının Türk ırkına mensup olduğunu büyük bir vukuf ve kudret ile isbat etmekte (273), Bulgarlar ile Hazarların (Khazar) aynı kavim olduklarını iddia eylemekte (274), "Bu Kıpçak ve Hazar'ın Türk olmağında asla şüphe yok" dediği (275) gibi, "Bu Kıpçak ve Hazarlar şimdiki halk olmaz ise, o gibi kuvvetli ve şecaatlı ve çok halk nereye gitmiş de bitmiş?" demektedir (276). Yani müverrih Mercanî, bugünkü İdilboyu Türklerinin tarihte bazan "Bulgar", bazan "Kıpçak (Koman), bazan "Khazar" (Hazar) tâbir edilen kavmin kalıntısından başka bir şey olmadığını ileri sürmektedir. "Faslün fi mulûk-at-Tatar ve verudihim ilâ hazihi-l-Diyar" başlıklı bölümde, bu diyar halkına "Tatar" adının takılmasının, bazı Türkistan Türklerine "Özbek" adının takılması gibi mânasız ve asılsız bir şey olduğuna telmih etmektedir (277).

Köhne Buhara'dan yeni fikirler getiren müverrih ve mütefekkir Şehabeddin Mercanî, 1889 senesi (Rumî takvime göre) 18 Nisanında 72 yaşında iken Kazan'da ölmüştür.

---

(271) Rahmetli Necip Asım Bey 1914 senesinde İstanbul'da basılmış olan "Türk tarihi" adlı eserinde, çizgi altında Mercanî'nin eserinin bu kısmındaki İdil Bulgarlarına ve Hazar Türklerine dair bilgilerin hemen hepsini (Kitabın 65. sahifesini) aynen aktarmıştır.

(272) "Müstefadul-ahbar"ın ikinci kısmı müellifin ölümünden sonra 1900'de neşrolunmuştu.

(273) "Müstefadul-ahbar", I. kısım, s. 10-33.

(274) Gene orada, s. 52.

(275) Gene orada, s. 18.

(276) Gene orada, s. 17.

(277) Gene orada, s. 96.

XI

YENİ EDEBİYAT

GERİYE BİR BAKIŞ : İdilboyunda eski zamanlarda, diyelim, İdil Bulgarları devrinde, geniş ("yazılı şeyler") mânasiyle edebiyat var mıydı? Bu soruya birdenbire menfi cevap veremiyorsak da, şimdiye kadar kimi mezar taşlarında pek kısa ve büyük şeyler ifade etmiyen kitabelerden başka, Bulgar devrinden kalma yazılı bir eser bulunmuş değildir.

Bağımsız Kazan devrinde, bazı yazılı şeylerin bulunduğunu gösteren ipuçlarına, işbu eserin Kazan hanlığından bahseden kısmında temas etmiştik. Ancak bu devirden de "edebiyat" denilecek kadar önemli şeyler kalmamıştır. Bulunan şeyler çok ehemmiyetsiz vakayiname parçalariyle, gene yukarıda anılan Sahip-Giray-han yarlığından ibarettir.

Rus istilâsından sonra 17., 18. ve 19. asırlarda İdil ve Ural Türkleri arasında "edebiyat" denilebilecek yazılı şeyler olmuş mudur? Kazan Türklerinin edebiyat tarihine dair ciddî incelemelerde bulunan iki Kazanlı müellif (278) bu üç asır içinde Kazan Türkleri arasında yayılmış olan birtakım eserler saymışlardır ki, bunlar arasında yalnız üç tanesinin azçok ehemmiyeti vardır. Anılan iki müellifin "Tatar edebiyatı tarihi" adlı eserinde "Eski edebiyat" başlığı altında zikredilen ve gereği gibi tahlil ve tenkid edilen bu üç eser şunlardır: 1) Hisamüddin Müslimi'nin "Tevarih-i bulgariye"si, 2) Meşhur Reşidüdin'in "Cami-it-tevarih" isimli eserinden de faydalanmak suretiyle Kasim şehrinde Celâyirli Kadir-Ali biy tarafından Moskof çarı ve Tatar asıllı Boris Godunov'a ithaf edilerek kaleme alınmış olan; kitabın adı şimdi anılan iki Kazanlı müelliflerce de, Rus müellif Berezin'in Şark tarihçileri kütüphanesi adlı eserin-

(278) U. Aziz (Aziz Ubeydullah) ve A. Rahim.

de de açıklanmayan bir eserdir (279), 3) İşbu eserde (Kazan hanlığından bahsederken) anılan ve 1819'da İbrahim Halfin tarafından neşrolunan Ahval-i Çingiz-han ve Aksak Timir adlı eser (280).

Tarihî karakter taşıyan bu üç eserin, ikincisinden başkasının tarihî kıymeti hiç derecesinde olup, her üçünün lisanî değerleri elbette inkâr edilemez.

Bundan başka, 18. ve 19. asırlarda İdilboyunda ilkin elyazması kılığında yayılıp da, 19. asrın iptidasında Kazan'da Arap harfleri kasalarını da içine alan bir matbaa açılınca basılıp yayınlanan birtakım dinî-tasavvufi mahiyette olan kitaplar ve risaleler vardır ki, bunların, hakikatte dinî bakımdan da az-çok değerleri yoktur. Bu gibi "edebiyat" eserlerine bakılınca, İdilboyu Türkleri arasında tâ 18. asrın sonlarına kadar fikir hareketlerinin, yok derecesinde gevşek olduğu ve bu yüzden, şu veya bu fikir cereyanının ifadesi demek olan edebiyatın da bulunmadığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere, bu devirdeki yazılı şeylerin çoğu, belki de tamamı, yarımyamalak "tarihî edebiyat" veya ciddilikten mahrum "dinî edebiyat" eserleridir. Bedîi edebiyat (dar mânasiyle edebiyat-belles lettres) namma ise, yalnız 18. ve 19. asırlarda yaşayan kimi nâzım-şair hocaların manzumelerini zikredebiliriz. Bu kabil şair hocaların eserlerinden, mezkûr iki edebiyat tarihçisinin eserinde "eski şairler" başlığı altında bahsedilmektedir (281). Bu nazımların çoğu mersiye, medhiye, kaside, münacât mahiyetinde şeyler olup, içlerinde bazı gazeliyat ve hattâ erotique (aşkî) parçalar vardır. Bütün bu "eski edebiyat"ın mensur ve manzum eserlerinde kullanılan dil, hiç de orijinal bir dil olmayıp, çağatayca, osmanlıca kitap dilleriyle, bir parça Kazan halk konuşma dilinden alınan sözlerden kurulan bir çeşit karışık, ağır, parça bohçası gibi bir dildi. Bu çapraşık yazı dili, 19. asrın son yarısında kaleme davranan Ş. Mercanî'de bile devam etmekle beraber, bu müellifin yazılarında Kazan Türk lehçesi malzemesinin epey artmış olduğu görülmektedir. Bununla beraber, Kazan Türklerinin yeni edebiyatı ve o edebiyatın yeni lisanı, şüphesiz K. Nasirî'den itibaren başlamıştır, dersek, yanlış bir fikir söylemiş olmayız. Vâkıa, Nasirî de Çağatay ve Osmanlı sun'î edebî dillerinin tesirinden tamamiyle kurtulmuş değildir; ancak bundan böy-

(279) "Tatar edebiyatı tarihi", c. I, bölük 3, s. 1-46, Kazan 1924.

(280) İki Kazanlı müellif, bu eserin Cami-it-Tevarih'in tercümesi olduğunu yazmakla hataya düşmüşler ve benim de zihnimi karıştırmuşlardı.

(281) Aynı eser: c. 1, bölük 3, s. 133-181.

le yazı dilinin, Kazan Türk lehçesi temeline kurulmasının gerektiği dâvasını bütün ciddiyetiyle o ileri sürmüştür. Nasirî'nin yeni yazı dili hakkındaki düşüncelerini ve bu gibi bir dil yaratma yolundaki çalışmalarını yukarıda kısaca anlattık. Kuzeyli Türklerin iki müceddidinden biri olan Ş. Mercanî tarihî eserler telif etmiş, ötekisi, yani K. Nasirî, daha fazla dile dair eserler yazmıştır. Onların ardınca Kazan ülkesinde dar mânasiyle edebî eserler de belirmeye başlamıştır. Diyelim, daha bu iki müceddid hayatta iken, 1885 se-

Musa Akyiğitzade

nesinde, Penza Rus gimnaziasında (lisesinde) okumuş olan Musa Akyiğitzade'nin "Hisamüddin molla" adlı yeni zamana uygun bir hikâyesi basılıp çıkmıştı. Bu hikâye, dil hususunda yenilik getirmedi ise de, yeni zaman hikâyeleri tarzında yazılmasiyle Kazan Türk edebiyatında yeni bir çığır (genre) açmış bulunuyordu. Muharrir bu hikâyesinde, Kazan Türk içtimaî hayatından alarak, edebiyat sahnesine yeni kişiler çıkarmaktadır ki, bunlar, o zamanki Türk cemiyetinde hüküm süren usûllerden hoşlanmadıklarını söylüyorlar, halkın bilgi ve görgü seviyesini yükseltmek, ve içtimaî hayata bir dereceye kadar hürriyet ruhu sokmak arzusunu izhar ediyorlar. Bunda aşk da var, sevgili, güzel kızı kaçırmak da var... Bütün bu ma-

ceraların kahramanı bir genç molladır ki, hikâyenin adı da onun adından alınmıştır.

Akyiğitzade, bu hikâyesinden başka hikâye ve roman kılığında hiçbir şey yazmamış idiyse de, onun izinde yürüyen başka edip ve muharrirler meydana gelmiştir. Şöyle ki: Akyiğitzade'nin hikâyesinin çıkmasından iki yıl sonra, 1887'de, Zahir Bigi adlı bir muharririn "güzel kız Hadiçe" adlı bir hikâyesi basılıp çıkmıştı. Bir müddet sonra aynı muharririn, konusu Kazan Türk is adamlarının ve medrese talebesinin hayatından alınmış olan "Günâh-ı kebair" isimli hikâyesi yayınlanmıştı. Z. Bigi, eserleri için konuları, şu veya bu sebepten sanık sıfatiyle mahkemelerde sürünen kimselerin hayatından alıyor. Bu Kazanlı muharririn eserlerini tahlil eden müsteşrik Nikolay Aşmarin diyor ki: "Galiba bu müellif, Gaboriau (Emi-

Zahir Bigi

le) gibi Fransız muharrirlerinin eserleriyle âşinalık peyda etmiş ve bu gibi eserler onun icad kuvvesine bir parça tesir eylemiştir" (282). Z. Bigi'nin "Mürted", "Katile" adlı eserleri de vardır (283). Bu muharrir, Akyiğitzade'nin diliyle kıyas kabul etmez derecede Kazan konuşma lehçesine yakın bir dil ile yazmıştır.

GENİŞLEYEN YENİ ÇIĞIR : Akyiğitzade ile Z. Bigi'den sonra, 20. asrın eşiğinde hikâyeci muharrir olmak hevesiyle kaleme sarılan iki genç göze çarpmaktadır ki, ikisi de yukarıda anılan "Uçitelskaya şkola" (Öğretmen okulu)nda okuyup, rusçalarını ilerletmiş ve fikirlerini yükseltmişlerdir. Bunlar Sadrî Maksudî ile Ayaz İshakî'dir. Bunlardan birincisi Kazan Türk tüccarının hayatından alıp yazdığı "Maişet" adlı uzunca hikâyesini, daha anılan Öğretmen okulunda tahsilde iken 1900 yılında neşrettirmişti (S. Maksudî bu okulu 1901 yılında bitirmiştir). Müellif, kendisi bunun "saf Kazan lehçesiyle yazılan milli hikâyelerin tarihen birincisi olduğunu" söylemekte ve hikâyenin 1914 yılında çıkan ikinci basımının önsözünde şunları da yazmaktadır: "Maişet, realist bir yolda yazılmış ise de, aslında belirli bir fikri yaymak ve okuyucularda emel uyandırmak düşüncesiyle yazılan bir eserdir. Bir genç muharririn milleti arasında yaymak istediği emelleri neden ibaret olabilir? Bunu ayrıca yazmaya lüzum yoktur. Bu, hikâyeyi okuyan herkesce anlaşılacaktır. Hikâyenin kahramanı Fatih, küçük oğlu Raşid'in âlim, dindar, hamiyetli, varlıklı ve milli bir adam olup, sözü, işi ve malı ile millete ve dine faydalı bir kişi olmasını Tanrıdan dilemektedir; işte, 19 yaşındaki genç bir muharririn milleti efradı arasında yaymak istediği emelleri ve idealleri işte, bundan ibarettir. Bu ideal, "Maişet" muharririne bugün de büyük bir idealdir". S. Maksudî bu hikâyesinden başka bir edebî eser yazmamıştır (284).

---

(282) N. Aşmarin: "Kazan Tatarlarının edebî faaliyeti hakkında görüşler" adlı eser, s. 35. Moskova 1901, "Lazarovskiy Institut" yayınlarından.

(283) Z. Bigi 1870 senesinde doğmuş ve Kazan'da Kölboyu medreses'inde okumuştur ve Cenubi Rusya'da Rastov şehrinde imam iken 1902 yılında ölmüştür. Maruf din bilgini Musa Carullah Bigi'nin öz kardeşidir. Zahir Bigi'nin Türkistan'a seyahat taslağı sonraları kardeşi Musa Bigi tarafından ikmal edilerek ve birçok yeni bilgiler katılarak, güzel bir kitap kalıbına dökülmüş ve 1908'de "Mavera-i Nehre seyahat" adiyle Kazan'da yayınlanmıştır.

(284) Fransız müelliflerinden baron Carra de Vaux, Paris'te 1924 senesinde neşredilmiş olan "Les penseurs de l'islam" adlı eserinde Sardî Maksudî'nin gençliğinde birkaç tane hikâye (nouvelle) yazdığını ve bunlardan birinin "çok karılı hayat" (la vie polygame) adını taşıdığını yazmış ise de, bu, hakikata uygun değildir.

Buna mukabil onun, "Taallümde saadet" adlı gayet zayıf bir hikâyecik ile yazı meydanına atılan okul arkadaşı Ayaz İshakî, devamlı ve verimli bir hikâyeler ve tiyatro eserleri muharriri olmuştur. Bu muharririn, birincisine nisbeten daha realist, daha düzgün olan ikinci hikâyesi "Kelepüşçi kız" 1900 senesinde, demek "Maişet" ile aynı yılda basılmıştı. Onun ilk tiyatro eseri olan "Üç hatun blen turmuş" (üç karı ile yaşayış) da, aynı sene intişar etmişti. "Bay oğlu" isimli üçüncü hikâyesi ise, 1903 senesinde basıldıktan sonra, bu muharririn hikâyeleri ve tiyatro eserleri biribirini takip ediyordu. Artık 20. asra girmiş bulunuyoruz; İshakî o sıralarda bir yandan hikâyeler ve tiyatro eserleri yazmakla beraber, yukarıda bahsettiğimiz "Usul-ü cedid" mekeplerinde öğretmenlik etmek ve bu "cedid" hareketinin yayılmasına hizmet etmek ile de meşgul oluyordu. İshakî ilk eserlerinde saf bir didacticien ve sentimentalist idiyse de, anlaşılan, Rus realist muharrirlerini okuya-okuya (o günlerde İshakî başka bir lisan bilmezdi) mukadder yolunu bulmuş ve son eserlerinde sahici bir realist yazar olmuştur: Muharrir, saf Kazan lehçesiyle yazar ve konularını da Kazan Türk tüccarı, medrese softaları, hocalar ve köylüler hayatından alırdı. İshakî aslında bir hoca oğlu olduğundan ve "medrese" terbiyesi gördüğünden, "Şâgirt-

Ayaz İshakî

ler" (medrese talebeleri) ve "hazretler" (mollalar-hocalar) hayatını, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini çok iyi bilirdi. Onun için bunları tasvir hususunda onun eşi bulunmaz. Bir medrese talebesinin günlük defteri tarzında yazılmış olan "Turmuş mu bu?" (yaşamak mıdır bu?) adlı eserinde "Şâgirdler"in pek uzun süren tahsil hayatının mânasızlığını, gayesizliğini ve beyhudeliğini pek ustaca tasvir ediyor. "Molla babay" romanında muharrir, Kazan ülkesi dinî medreselerinin tarihini roman tarzında yazmaya başlamış idiyse de, bu işin hakkından gelememiş veya son zamanların baş döndürücü olayları, bunu sonuna erdirmeye mâni olmuştur. "Bay oğlu" (zengin çocuğu), "Kelepüşçi (takkeci) kız" isimli hikâyelerinde, "Dilenci kız" adlı romanında, "Üç karı ile yaşayış" isimli tiyatro eserinde muharrir, Kazanlı "baylar"ın (zengin tüccarın), kötü ahlâkını ortaya koyuyor, düşkün ve sefillerin acıklı hallerini tasvir ediyor. Sonraları yazdığı tiyatro eserlerinde, sahneye çıkardığı kişiler vasıtasiyle de eskimiş ve modası geçmiş olan içtimaî kuruluşları ve zamana uymayan âdet ve ahlâkı amansızca kırbaçlıyor (285).

20. asra girerken, yeni zamana uygun hikâyeler yazan muharrirler yalnız Kazan şehrinde değil, öteki şehirlerde, diyelim, Orenburg'da ve Ufa'da da peyda olmuştu. Tahsilini İstanbul'da yapmış olan Fatih Kerimî'nin "Cihangir mahdum" adlı küçük hikâyesi 1900 senesinde, Ufa İslâm Ruhanî Meclisi üyelerinden olan Rizaeddin bin Fahreddin'in ("Gafvil bin Abdullah" müstear ismiyle yazdığı) "Selime" isimli uzun hikâyesi daha 1899'da yayınlanmıştı. F. Kerimî birinci hikâyesinde, "usul-ü cedid" mekteplerini ve yeni öğretim usûllerini desteklemek ve eski usûlleri çürütmek maksadiyle olacaktır ki, eski köy "mektepleri"nde (falaka mekteplerinde) eğitim ve öğretim usûllerinin fenalığını ve hiçbir işe yaramadığını, bir köy imamının oğlu (mahdumu) olan Cihangir adlı çocuğun şahsında bütün çıplaklığiyle açığa vurmaktadır. Bu hususta Kerimî'nin tersim ettiği manzara hem güldürücü, hem ağlatıcıdır. Rizaeddin efendinin "Selime" hikâyesi ise, terbiyeci ve didaktik gayeler güderek kaleme alınmış olan bir seyahat hikâyesidir ve zamanında merakla ve alâka ile okunan eserlerden biri olmuştur.

---

(285) A. İshakî'nin "aldım-birdim (verdim)", "muallim", "muallime", "Züliha" adlı dramları, "Cemiyet", "kıyamet" unvanlı komedileri de vardır. "Züliha" 1925 yılında İshakî'nin muvakkaten "Türk Yurdu" mecmuasını idare ettiği sırada bu mecmuada parça-parça neşredilmiye başlanmış idiyse de, dramın özü, Ankara edebiyat mahfillerince beğenilmediğinden neşri durdurulmuştu.

Artık 1905 Rus ihtilâlinin arifesindeyiz. O sıralarda Kazan nefis edebiyatı gerçek gelişme yoluna girmiş bulunuyor. A. İshakî'nin, 1903 senesinde "Bay oğlu" hikâyesi, aynı sene "İki aşk" piyesi, 1904 yılında "İki yüz yıldan sonra inkıraz" adlı fantezisi, 1903 senesinde Rizaeddin efendinin "Esma" isimli ikinci uzun hikâyesi, aynı sene Fatih Kerimî'nin "Şâgird ile ıstudent" (medrese talebesi ile üniversite talebesi) adlı hikâyesi, 1902'de Ali-Asgar Kemal'in "Üç bedbaht" isimli 3 perdelik tiyatro eseri neşrolundukları gibi, en fazla "usul-ü kadim"cilerle "usul-ü cedid"çilerin kavgalarını tasvir eden Zakir Hadi'nin de kimi hikâyeleri 1905 ihtilâlinden önce çıkmıştı.

20. yüzyılın ilk yıllarında, Kazan Türkleri arasında yalnız nefis edebiyat değil, edebiyatın öteki dalları da gelişmeğe başlamıştı; diyelim, şimdi adı anılan Rizaeddin efendi, İdilboyu ve Ural Türklerinin tarihine ait topladığı malzemeleri "Asâr" (İzler) adı altında daha 1900 senesinde neşretmeye başlamış ve 1904 senesine kadar bu kıymetli eserin 8 fasikülü intişar etmiş bulunuyordu. Bu müellifin "Meşhur hatunlar" isimli kalınca ve mühimce bir eseri de 1905 ihtilâlinden önce yayınlanmıştı galiba.

Kazan Türk YENİ EDEBİYATI da asıl 1905 ihtilâlinin doğurduğu imkânlar sonucunda gereği gibi gelişmeye ve genişlemeye başlamıştı. Bu, birinci Rus ihtilâlinden, 1917 büyük ihtilâline kadar geçen 10 yıl içinde, Rusya'da Türk siyasî neşriyatı büyük buhran geçirmiş idiyse de, bunun dışında geniş mânasiyle EDEBİYAT göze çarpacak derecede canlanmış ve ilerlemişti. Alalım güzel edebiyatı...

19. asrın sonlarına doğru kaleme sarılan Fatih Kerimî, Ayaz İshakî, Ali-Asgar Kemal gibi tanınmış muharrirler, 1905 ihtilâlinden sonra da hikâyeler ve tiyatro eserleri yazmakta devam ettiği gibi, bu devirde Fatih Emirhan, Alimcan İbrahim (ov), Şerif Kemal, Kerim Tinçura, M. Ali v.s. gibi genç hikâyeciler: Abdullah Tukay, Mecid Gafurî, Derdmend (Zakir Rami), Necip Dumavî, Said Sünçeley, Bn. İffet, Aziz Okmasî, S. Babiç, Naki İsenbet v.s. gibi yeni şairler de çıkmıştı. Bu edip ve şairlerin edebî kudretlerinin derecesini tartmakla, konularını, dil ve üslûplarını tahlil ve tenkid etmekle uğraşacak değiliz. Burada yalnız bunlardan bazıları hakkında bir-iki söz söylemek ve kimi eserlerini saymak ile yetineceğiz.

Meselâ, Kazan imamlarından Zarif hocanın oğlu olan FATİH EMİRHAN (286) 1907 yılında Kazan'da "El-İslah" gazetesini çı-

---

(286) Zarif mollanın babası, demek, edibin dedesi molla Hüseyin Emirhan "Tevârih-i Bulgariye" adlı bir tarihi eser yazmış ve 1883 yılında Kazan'da neşrettirmiştir.

Fatih Emirhan

karmaya başlayan islâhatçı, terakkiperver ve yenilik taraflısı, medrese talebesinin ileri gelenlerinden olup, bu gazeteyi çeviren de o olmuştur. Hikâyeciliğe bu gazetede neşrettiği "Arefe kiç tüşümde" (Arife gecesi rüyamda) adlı küçük bir fantaziasi ile başlamıştı. F. Emirhan odlu bir milliyetçi, köhne Şark usûllerinin amansız düşmanı, Garp medeniyetinin ve onun doğurduğu yeni usul ve sistemlerin âşıkıdır. Onun için, "Kadirli minutlar" (dakikalar), "Tanıştık", "Hayat", "Ortalıkta" gibi hikâyelerinde; "Yeşler" (Gençler), "Tigizsizler" (eşit olmayanlar) gibi piyeslerinde yeni ve modern hayata susamış olan Türk gençliğini ülküleştirmiştir (idealize etmiştir). Muharrir aynı zamanda yaman bir hicivcidir. Hicivleri kimi vakit sarcasme'a kaçar ve bu yüzden pek dokunaklı bir şekil alırdı. Onun hiciv ve alaylarına, çokluk, eski kafalı, cahil ve mutaassıp hocalar ve onları tutan bezirgânlar hedef olurdu (287).

Metîn ve oynak bir üslûpla yazan F. Emirhan, denilebilir ki, yeni Kazan edebî dilinin işlenmesinde, zenginleşmesinde ve düzgünleşmesinde önemli rol oynayan bir ediptir.

Faal medenî hayata yeni atılan bütün milletlerde olduğu gibi, adam kıtlığından dolayı, F. Emirhan daha "El-İslâh" devrinde, hem siyasî makaleler yazar, hem edebî tenkidlerle uğraşır, hem alaylı fıkralar karalar, hem de küçük hikâyelerini neşrederdi. O, elbette, gerçekten siyasî bir muharrir değildi (288). 1908 yılında "El-İslâh" gazetesi kapandıktan sonra, tâ 1912 senesinde çıkmaya başlayan "Kuyaş" gazetesinin başyazarlık ödevini üzerine aldığı güne kadar o, siyasî yazılar yazmaktan vazgeçip, yalnız edebî eserler yazmakla meşgul olmuştur. "Kuyaş"ta ise, siyasî makaleler de yazardı. F. Emirhan 1906 yılının son aylarından başlayıp, 1907 senesine kadar, Moskova'da Zahid Şamil tarafından çıkarılan "Terbiyet-ül-Etfal" adlı çocuk dergisinin yazı müdürlüğünü yaptığı sıralarda, her iki bacağı felce uğramış ve ondan sonra zavallı muharrir bir daha kendi ayaklariyle yürüyebilecek duruma gelememiştir. Buna rağmen o, keskin zekâsını, sağ duyusunu, ekseriya isabetli düşünme kabiliyetini ve hattâ etrafındakilere ferahlık veren neşesini ve şenliğini as-

---

(287) "Taşmuhammed" müstear adiyle yazdığı hicvî eserlerinden "Fethullah hazret", "Öğütlemeye geldi", "Abdullah aşkı", "Salihcan kari (hafız)", "Semiullah-abzi" adlı eserlerini gösterebiliriz.

(288) A. Sa'di'nin sözlerine bakılırsa, F. Emirhan "El-İslah"ta 1907 yılının 24 Aralığından sonra, artık hiçbir siyasî makale yazmamıştır ("Tatar edebiyatı tarihi", s. 251. Kazan 1926).

la yitirmemişti. Âdeta bütün değerli edebî eserlerini bu meflûc olduğu yıllar içinde yazmıştır. Bolşevik devriminden sonra da ve iç savaşlar sırasında da ateşin milliyetçi ve antibolşevik F. Emirhan, Kazan'dan ayrılıp bir tarafa gitmemişti. Ancak bolşevik edebiyat tarihçilerinin yazdıklarından anlaşıldığına göre, muharrir, beğenmediği rejime intibak edememiş ve eski F. Emirhan olarak kalmıştır. Bununla beraber (belki hastalığı sayesinde) Sovyet devrinde mev'ud eceliyle ölen nadir muhalif muharrirlerden biri olmuştur. (Ölümü 1926).

Ufa ilinde bir köy imamının oğlu olan Alimcan İbrahim (ov)'a gelince, onun "Bir talebenin medreseden koğulması" adlı ilk hikâyesi 1907 yılında gene "El-İslah" gazetesinde yayınlanmıştı. Demek, bu "Keloğlan"ı matbuat dünyasına ilk defa çıkaran Fatih Emirhan olmuştur. Anlaşılan, "El-İslah"ın genç baş muharriri, daha o zaman keskin zekâsiyle bu gençte bir istidad nüvesi sezmiş bulunuyordu. Gerçekten bu genç, sonraları çok düzgün bir üslûp ile pek çok ve oldukça değerli eserler yazan bir edip olmuştur. Türk köylülerinin hayat mücadelelerini, iş ve çalışma tarzını, eski zamanlara ait bazı yaşama levhalarını, babalarla çocuklar arasında cereyan eden görüş ve fikir çarpışmalarını tasvir eden birtakım küçük hikâyelerinden başka, bu muharririn Kazan türkçesiyle yazılan ilk kalın roman olmak üzere, "Yeş yürekler" (Genç kalpler) adlı bir romanı da çıkmıştı (1912). 1914 yılında basılmaya başlayıp da sansür tarafından durdurulmuş olan "Bizning künler" (Bizim günler) isimli büyük romanı ise, 1919 yılında, demek Sovyet devrinde basılmıştır (289).

A. İbrahim bu devirde, yani iki ihtilâl arasında geçen yıllarda, çeşitli gazete ve mecmualarda edebî tenkidler de yazardı ve 1913 senesinde Said Ramî, Derdmend ve A. Tukay hakkında "Tatar şairleri" adlı bir edebî tenkid eseri de yayınlanmıştı. Muharrir bununla da yetinmeyip, mektep kitapları da yazmıştır (290).

Alimcan İbrahim(ov), gerek 1905 ihtilâli günlerinde (ki o zaman çok gençti), gerekse iki ihtilâl arasında geçen öteki senelerde, asla

---

(289) İki ihtilâl arasındaki yıllar içinde çıkan küçük hikâyelerinden şunları sayabiliriz: "Yeşler hayatından bir levha; Yüz yıl evvel; Dingizde; Kart yalçı (ihtiyar işçi); Karak molla (hırsız hoca); Yazbaşı; Otu süngen cehennem (ateşi sönmüş cehennem); Süyü (sevmek) - saadet; Tabiat balaları (çocukları); Kütüçüler (çobanlar).

(290) Tatar sarfı, Tatar nahvi, Tatar imlâsı, Yeni edebiyat (seçme edebi parçalar), Edebiyat kanunları isimli eserleri bu cümledendir.

politika ile uğraşmamışken (291). 1917 ihtilâli patlak verince, kolları, paçaları sıvayıp politikacılığa dalmış (zaten o sıralarda Rusya'da kim politikacı olmamıştı ki...), hattâ ihtilâlci sosyalistler (S. R.'ler) partisine yazılmış, gün geçtikçe sollaşan Rus ihtilâliyle birlikte, o da sollaştıkça sollaşmış, Bolşevik devriminden sonra Sovyet rejimini benimsemiş ve 1920 yılının Şubatında resmen Komünist Partisine girmiştir. Onun bu politikacılık faaliyetine, belki ilerde 1917 ihtilâli faslında daha mufassalca temas ederiz. Burada yalnız şunu söyliyelim ki, bu muharrir Sovyet devrinde de, hele iç harpte "Aklar"ın tepelenmesinden sonra, hikâyeler yazmaya devam etmiş veya eskiden yazılıp da, o zaman yayınlanmasına imkân bulunamayan kimi eserlerini bastırmıştır (292). Ancak bunların çoğu, meşhur Rus edibi Maksim Gorki'nin Sovyet devrinde yazdığı eserleri gibi, edebî-bediî eserler olmaktan ziyade, hikâye yahut roman kılığına bürünen, fakat rejimi desteklemek veya rejime yaranmak gayesini güden "siyasî" şeylerdir.

Şerif Kemal, Mişer ağzının özlüklerini de içine alan, kendine has bir çeşit "modern" üslûp ile işçiler, hele maden ocakları ve balıkçı "promıslaları" işçileri hayatından alıp birkaç tane hikâye yazmıştır; onun bu kabil kısa hikâyeleri, tam benim de yazarları arasında bulunduğum sıralarda, bir "bourgois" gazetesi olan Orenburglu "Vakıt" gazetesinde basılmaya başlamıştı. Bu muharrir de, Sovyet devrinde dahi yazmaya devam edenlerdendir.

Kerim Tinçura, aslında Kazan'ın "Seyyar trup"una mensûp değerli bir aktördür ve aynı zamanda Kazanlı "Anğ" dergisinde küçük hikâyeler yazmak suretiyle kaleme de sarılmıştır. Sonraları Kazan Türkleri küçük bourgeois, esnaf ve bazan da Türk köylüleri hayatından alarak, güzel piyesler de yazmış ve bunlar Kazan sahnelerinde sevilerek seyredilmiştir (293).

---

(291) A. İbrahim(ov) 1913 yılında cenubî Rusya şehirlerinden meşhur Kiyef'te bir gar gazinocusu olan Türk ailesinde hususi muallim bulunduğu sırada, tesadüfen bazı Türk üniversite talebesi ile birlikte tevkif olunup, bir buçuk ay kadar cezaevinde kalmıştı. 1922 yılında Kazan'da bastırdığı "Tatar ıstudentleri hareketi tarihinden" adlı küçük risalesinde muharrir, bu vak'ayı önemli bir ihtilâlci faaliyeti gibi göstermeğe özenmiştir.

(292) Eskiden yazılıp da, bu devirde basılan eserlerinden "Bizninğ künler" adlı romanını ve "Kazak kızı" isimli mühim uzun hikâyesini ve yeniden yazılanlardan "Almaçuwar", "Kızıl çiçekler" ve "Ademler" adlı hikâyelerini ve "Yeni kişiler" adlı piyesini zikredebiliriz.

(293) Tinçura'nın tiyatro eserlerinden bazıları. Şumlu adım, Sunğgu selâm, "Birinçi çiçekler" (bunlar dramdırlar), Cilkuwar (fırıldakçı), Saklan-şartla-

TEZ PARLAYAN BİR ŞAİR : 1905 ihtilâliyle birlikte meydana atılan Kazan Türk şairlerine gelince, en tez parlayanı, az zaman içinde geniş halk kütleleri arasında dahi ünü yayılmış olanı ve nisbeten en çok şiir yazanı ABDULLAH TUKAY olmuştur. Tukay "Kazan ardı"ndaki bir köyde 1886 yılında doğmuş olduğundan, Birinci Rus ihtilâli patlak verdiği sırada henüz 19 yaşında olup, Kazan'dan çok uzaklarda, Kazak bozkırları sınırındaki Uralsk (Cayık kalası)

Abdullah Tukay

kasabasında bulunuyordu. Abdullah'ı, Cayık-Kalası'na 1895 yılında, demek 9 yaşında küçük bir çocuk iken, götürmüşlerdi. Halasının kocası Aliasgar Osmanoğlu, onu, belki "adres yazabilecek kadar rusça öğrensin" diye, "Medrese yanındaki rusça sınıfları" denilen ilk mek-

---

masın (sakın-patlamasın). Nazlı kiyew (güveyi), Yusuf-Züleyha... Artist-muharrir. Sovyet devrinde de çalışarak, birtakım hikâyeler ve piyesler yazmıştır.

tebe vermiş ve ondan sonra oranın en iyi medresesi olan molla Mutiullah Tuhfatullahoğlu medresesine koymuştu. A. Tukay bu medresede 9-10 yıl kadar kalmış ve o devirde Rusya Türkleri arasındaki Buhara tipi medreselerde öğretilen bütün "bilim"leri öğrenmişti. O senelerde kendisiyle temasta bulunan bazı kimselerin anlattıklarına göre, Tukay medresede iken osmanlıca ve çağatayca manzum eserleri okumayı severmiş. Anlaşılan, bunun ve diğer kimi âmillerin tesiri altında Abdullah'ın kendisinde de manzum söz söylemek ve şiir yazmak hevesi uyanmıştır. Öte yandan, bazı rusça eserleri, "Tercüman", "Şark-ı Rus" gibi gazeteleri ve eline geçen kimi Beyrut ve Mısır gazetelerini okuması, fikrinin açılmasına ve dünyanın gidişinden haberdar olmasına hizmet etmiştir, ve bu suretle Birinci Rus ihtilâlini hafif de olsa, bir parça asrî bilgi hamulesiyle karşılamıştır.

Molla Mutiullah'ın Mısır'da tahsil gören oğlu Kâmil efendi, 1902 yılında memleketine dönmüş ve Nil kıyılarından bazı yeni "esinti"ler getirmiştir. Bu Kâmil efendi, hem hacı, hem hâfız, hem şarkıcı, hem "meşhur" olmayı seven ve antuziast bir kişi idi. Bu kişinin anlattığına göre, Tukay ara-sıra onun evine gidiyor ve hâfız efendinin söylediği türkçe ve arapça şarkıları kulağı kirişte olarak dinliyormuş. Her halde Abdullah'ın bu hem "cedidçi", hem "şarkıcı" olan kişiden bazı "asrî" fikirler ve "şiiri" nesneler kapmış olması pek muhtemeldir.

Derken, Birinci Rus ihtilâli gelmiş-çatmış ve bizim antuziast Kâmil efendi de hemen meydana atılmış ve "Fikir" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Eniştesinin ölümü yüzünden ortada kalan Tukay, geçinmek amaciyle başta "Fikir" basımevine harf dizici sıfatiyle girmiş ve ayda 5 ruble aylık almaya başlamış ve sonraları musahhih olunca aylığı 10 rubleye çıkmıştır. Tukay, basın dünyasına ilk defa Rus şairi Koltsov'tan tercüme ettiği "Mujik uykusu" başlıklı manzume ile çıkmıştı. Bu, saf Kazan türkçesiyle ve hece vezniyle (6+6) yazılmış olan bir manzume idi ve "Fikir" gazetesinde basılmıştı. 1906 yılının Ocak ayında Kâmil efendi "El-Asrul-Cedid" isimli bir mecmua da çıkarmaya başlayınca, Tukay bu dergide başka neviden şiirler yazmaya girişmişti. Mecmuanın hemen her sayısında genç şairin bir manzumesi çıkıyordu. Şair bu şiirlerini, nedense, "Mujik uykusu" diliyle yazmayıp, osmanlıca veya osmanlıcaya çalan bir türkçe ile yazıyor ve aruz vezinlerini kullanıyordu (294). Bu vezinler

(294) Tukay'ın "El-Asrul-Cedid"te çıkan bazı şiirleri şunlardır: Allah aşkına; Ey kalem!; Şair ve hatif; İftirak sonunda; Aşk bu ya!; Müridler kabristanın-

mollaların, medrese talebesinin (Şâgirdlerin) ve hattâ halk kütlelerinin alıştığı Muhammediye, Mevlûd kitabı, "Kesikbaş", Sebatul-acizin, Bakırganî, Ahirzaman kitabı, Mecmaul-edep vezinleri olup, dili de halkın öteden beri işide ve dinleye geldiği bir çeşit kitap dili olduğundan, konuları "günün meseleleri" bulunduğundan (kî şair bu nazımlariyle cahil hocaları, tufeylî şeyhleri tezyif ve eski usûl ve görenekleri tenkid ediyordu), yeni manzumeler derhal okurların dikkatini çekmiş, herkes tarafından sevilerek okunmuş ve nâzım'ı da çarçabuk geniş bir ün kazanmıştır. Gene Kâmil Mutiî tarafından 1906 yılının güzünde çıkarılmaya başlanan "Oklar" isimli mizalı gazetesinde Tukay'ın hicvî manzumeleri de görülmeye başlamıştı.

Bunca şöhret kazanmış ve tanınmış olan bir genç şair elbette 'Cayıkkalası' gibi ucra ve dar bir muhitte kalamazdı. Onun için şair 1907 senesinde Kazan'a taşınmış ve 1913 yılının 15 nisanına değin, yani öldüğü güne kadar, orada kalmıştır. Gerçekten, A. Tukay, Kazan'da daha geniş ve daha elverişli bir muhite düşmüştü : bir kere o günlerde Kazan'da "Yulduz" ve "Beyanul-Hak" gazeteleri çıkıyordu (O sırada Kâmil Mutiî neşriyatı artık sönmüş bulunuyordu) ; Tukay Kazan'a geldikten sonra yenilik ve ilerleme taraflısı olan genç talebe tarafından "El-İslah" ve Kazan Türk zenginleri tarafından ise, "Ahbar" gazetesi çıkarılmaya başlamıştı. Genç şairin bunlardan birincisine intisap etmesi tabiî idi. Ancak talebe gazetesi az para ile ve haftada yalnız bir defa çıktığından, şair sadece bu gazetede şiirler yazmakla geçinemezdi. Bundan dolayı o, "Kitap" adlı bir yayın kurumunda ayda 25 ruble maaş ile bir görev almaya mecbur olmuştu. 1908 yılında Kazan'da çıkmaya başlayan "Yeşin" (Şimşek) adlı mizalı gazetesinde de Tukay, hicvî şürlerini ve alaylı fıkralarını yazıyordu. Bir müddet sonra "El-İslah" da, "Yeşin" de kapanınca, Tukay "meydan"sız kalmış idiyse de, anlaşılan, kimi nâşirlerin teşvikiyle çocuklar için birtakım şiirler yaz-

---

dan bir avaz, Derdmend değil miyim?, Japonya'yı müslüman edecek ulema nerede?, Suru kurtlarga (Tufaylilere), Kimi sevmeli?, Muharririne, Mahveder isen, Biraderane nasihat, Hurî kızına, Güz. Millet, Kendi-kendime, Sevgilimin kabir taşına, Edebiyat akşamı tertip eden gençlere... Bu şiirlerin hemen hepsi aruz vezinleriyle, yani 4 mefâilün ("Bakırganî" vezni), veya 3 fâilâtun bir fâilün (Mecmaul-edep vezni), yahut 2 mefâilün, bir feûlün (Muhammediye, Sebatul-acizin vezni), veya 2 fâilâtun bir fâilün (Muhammediye, Mevlûd, Kesikbaş vezni) ile yazılmıştır. Prof. Fuad Köprülü bunun farkına varmışken ("Abdullah Tokayef" başlıklı makalesi, "Türk Yurdu" mecmuası, yıl 1329, sayı 16), Abdurrahman Sadi yanılarak, bunların hepsini hece vezni sayınıştır ("Tatar edebiyatı tarihi", s. 223, Kazan 1926).

maya başlamıştı ki, "Su anası", "Altın eteç" (horoz) başlıklı manzumeleriyle "Balalar kõngli" denilen risalede çıkan şiirleri bu cümledendir.

1910 yılında "Yeşin" yerine "Yalt-Yult" adlı mizalı gazetesi çıkmaya başlayınca Tukay, iğneli fıkralariyle mizahî şiirlerini bu gazeteye vermeye başlamıştı. Öte yandan, o sıralarda Orenburg'da çıkan ağırbaşlı "Vakıt" gazetesiyle "Şura" mecmuasında da kimi vakit şâirin çok ciddî ve özlü bazı şiirleri de basılıyordu. O günlerde şairin bu devirde yazdığı ciddî ve mizahî manzumeleri arka-sıra küçük şiir mecmuaları kılığında da yayınlanmaya başlamıştı. Gerçekten bu devir, şairin en verimli bir devri olmuştur. O, çeşitli "günün meseleleri"ne dair hicvî ve iğneli fıkralar ve şiirler kaleme alıyor, mektepler için rusçadan küçük hikâyeler (fable'ler) tercüme ediyor ve çocuk manzumeleri yazıyor, türlü-türlü konular üzerine ciddî ve oldukça derin mânalı şiirler yaratıyordu. Tukay, o yıllarda (1908-1911) artık yalnız geniş Rusya'nın bütün genişliğine dağılmış olan İdilboyu Türkleri arasında büyük şöhret ve nam kazanmakla kalmayıp, Kırım, Kafkas, Türkistan ve hattâ Türkiye Türklerince de tanınmış bulunuyordu (295).

Tukay Kazan'da artık 'Cayık' devrinde olduğu gibi, Osmanlı yazı diline çalan lisanla yazmayıp, yeni işlenmekte olan Kazan edebî türkçesiyle yazmaya özeniyor ve bu yeni "edebî" dilin işlenmesinde kendisi de emek harcıyordu.

Tukay gerçekten, 1905 ihtilâli günlerinde edebiyat meydanına atılan bütün diğer Kazan Türk şairlerini gölgede bırakmıştı ve bu cihetten yükseldikçe-yükseliyordu. Ancak o günlerdeki Kazan "Piçen bazarı"nın yeni muhitinin (296) şairin hususî hayatına ve sıhhatına pek fena tesir ettiği de şüphesizdir. Bunu bir parça açıklayalım: 1907 yılında Rusya'da kaytaklık (irtica) başlamıştı; işte, o sıralarda gerek Ruslar, gerekse Türkler arasında birçok gevşek ka-

(295) 1913 senesi 15 Nisanında Tukay'ın ölümünden sonra, İstanbul'da rahmetli millî şair Mehmet Emin Beyin idaresi altında çıkan "Türk Yurdu" mecmuasının 16 Mayıs 1329 tarihli 16. sayısı "Şimal Türklerinin şairi Abdullah Tukayev'in ruhuna ithaf" olunmuştur ki, bu sayıda Türk edebiyatı tarihi müderrisi Fuad Köprülü'nün şair Tukay'a dair 16 sahifelik bir yazısı ve Numan Bayburî adlı birisinin bir şiiri basılmıştı.

(296) "Yeni muhit" diyoruz; çünkü burasının bir de "eski muhiti" vardı ki, A. Tukay bu "muhiti", "Yeni kesikbaş" ("Piçen Bazarı") adlı manzumesinde alaylı bir şekilde tasvir etmiştir.

rakterli gençler umutsuzluğa ve kötümserliğe kapılmışlar ve içki ile avunmaya başlamışlardı. Böyleleri Kazan'ın "Piçen Bazarı" yeni muhitindeki Türk gençleri arasında da epey vardı. Çocukken meşhur "Bedevam" kitabının tavsiyesine uyarak, sarhoş Sıddık ağanın selâmını bile almayan Abdullah, Kazan'da meşhur şair olduktan sonra, "dünyanın üstüne yukarıdan tükürerek", işret meclislerinde "lâf ile dünyaya nizamat veren" (297) Türk gençleri zümresine katılmıştı. Halbuki onun nahif vücudu ve sakat ciğeri, az mikdarda alkol almaya bile tahammül edecek durumda değildi. İşte, bundan dolayıdır ki, nam ve şöhret bakımından gittikçe yükselen şair, sıhhati ve bünye durumu bakımından gün geçtikçe alçalıyor ve felâkete doğru gidiyordu. "Piçen Bazarı"nın pis otellerinde yaşayış ve sıhhatinin çığırından çıkması, elbette, onun kitap okumasına, bilgisini arttırmasına ve genişletmesine de engel oluyordu. O, artık yalnız 'Cayık' medresesinden aldığı ve bazı Rus edebiyatından kaptığı bilgi hamulesiyle iş görüyordu. Onun için, şiir alanında pek yükselemiyor ve az-çok önemli şeyler yaratamıyordu; çürük ciğerini verem basilleri amansızca kemirirken, o, sıhhatine asla ehemmiyet vermiyor, gereken "rejim"e riayet etmiyor ve hekimlerin tavsiyelerine kulak asmıyordu ve birtakım şiirlerinden de anlaşıldığı üzere, dervişâne bir tevekkülle fâni hayatının sonunu bekliyordu. Şu halde, Sovyet muharriri Alimcan Nimetî: "Tatar burjuvazisi ile uyuşamayan bazı kimseler şahsî hayatlarına dalarak, ümitsizliğe düşmüşler ve içkiye verilmişlerdi; Tukay'ı da bu gibi kimselerden saymalıyız" (298) derken; A. Sadî ise: "Başka şairlerimiz gibi, Tukay da cahilliğinden ve bilgisizliğinden çok zarar görmüştür" (*) dediği zaman, bir gerçeği ifade etmişlerdir, denilebilir.

Tukay, Kazan devrinde Cayık devrinde kullandığı dilden vaz geçmiş idiyse de, aruz vezninden vaz geçememiştir ki, bu son devirde dahi, şiirlerinin yüzde 99'unu eski aruz vezinleriyle yazmış, yalnız pek az kısmını Kazan halk şarkıları ("uzun cırlar" ve Takmaklar-mâniler) ölçüsüyle, yani hece vezniyle, söylemiştir.

Cayık devrindeki şiirlerinde Tukay, bütün dünya islâmlarını düşünüyor ve umum islâmlar için müşterek olan kusurlara, geriliğe ve cehalete saldırıyordu. 1907 yılından başlayarak, Tukay daha zi-

---

(297) Tâbir Ziya Paşa'nındır ("Anlar ki, lâf ile verir dünyaya nizamat, Bin türlü tesebbüp bulunur hanelerinde" Terkib-i bend).

(298) "Edebiyat meydanında" adlı eseri, s. 101, Kazan 1925.

(*) "Tatar edebiyatı tarihi", s. 224, Kazan 1926.

yade dar mânasiyle milliyetçilik yoluna giriyor. Şiirlerinde başlıca, kendisinin mensup olduğu "Tatar" (Kazan Türkü) kavmine hitap ediyor, onun ilerlemesini, yükselmesini arzuluyordu (299). Ancak Tukay, milliyetçi olmakla beraber sosyalistliğe yatkın bir halkçı (demokrat) dır; o, şişkin göbekli, kalın enseli "bayları" (zenginleri) sevmez, ve Prof. Fuad Köprülü'nün sandığı gibi, "ihtiyacını çok çektiği için" (300) değil de, sermaye (kapital) düşmanı olduğundan dolayı, "Altın"a lânet okumuştur (301). Tukay, birinci devir şiirlerinde câmileri pazar haline koyarak, din satıp, bakkallık" eden sarıklıları yerin dibine batırdığı gibi, 1908 yılında ve daha sonraları yazdığı kimi şiirlerinde sahte milliyetçilere, "baylar"a (zenginlere) satılan gençlere de amansızca hücum ediyor ve onları da yerin dibine batırıyordu (302).

A. Tukay'ın şiirlerini kaba taslak şu şekilde sınıflandırabiliriz:

a) 'Cayık' devrinde osmanlıcaya veya eski çağataycaya çalan bir dil ile, eskileri ve eskiliği tenkid ve tezyif yollu yazılan nazımlar,

b) Kazan devrinde "yeni edebî" Kazan türkçesiyle yazılan hiciv, nefret ve protesto şiirleri ("Piçen bazarı - Yeni kesikbaş", "Usul-ü kadimci", Tutsa meskewler yakanğ", "Bizni urinsız yamanlıylar", "üylenü, tügil süylenü" v.s. gibi),

c) Gene bu devirde, aynı lisanla çeşitli içtimaî-millî konular üzerine yazılan ciddî şiirler,

ç) Şimal Türk halk masalları ve efsanelerinden alınıp yazılan manzumeler ("Şureli" ve "Su anası" gibi),

d) Çocuklar ve mektepler için yazdığı orijinal ve tercüme şiirler,

e) Pek az mikdarda sevgi-muhabbet ifade eden şiirlerle tabiat tasvirine ait şiirler,

f) Hayatının sonlarına doğru söylediği ve çoğu ruhî tasaları ve bu fâni hayattan bezginliği açığa vuran lirik şiirler...

Çocukluğunun, ana-baba sevgisinden ve şefkatinden, sıcak aile yuvasından mahrumluk içinde geçmesine ve gençliğinde de büyük

---

(299) Tiliym bulırga min insan-ı âli + tiliy küinglim taâli bittevâli. Küngil birlen tiliym bahtın Tatarnıng + kürirge şanlılık vaktın Tatarnıng...

(300) "Türk Yurdu"ndaki aynı yazısında, s. 511.

(301) "Altınga karşı" şiiri.

(302) Milletçiler, Yeşler (gençler), Üzülgen ümid (kesilmiş umut) şiirlerinde olduğu gibi.

mahrumiyetlere ve sefalete katlanmasına, bünyece zayıf ve hastalıklı olmasına rağmen, Tukay yaradılıştan şen, neşeli ve bir şair-muharririn dediği gibi, "çocuk tabiatlı" bir insandı. Alaycı olmakla beraber, nahif vücudunun derinliklerinde kudsî duygular ve yüce insani gayeler besliyen, içli, samimî ve ilsever bir Türk ozanı idi. Doğru, Tukay élégie'ye benziyen şiirler yazmıştır; ancak onun bu kabil şiirlerinde dahi göze çarpan bir umutsuzluk ve kötümserlik görülmez; kötümserlik olsa da bu, yalnız kendisinin şahsî hayatına ait olup, milletinin yazgısına (303) ve geleceğine ait değildir.

Şair, kendi halkının içtimaî ve medenî hayatiyle ve hattâ bu hayatın günlük olayları (phenomenleri) ile de ilgilenir ve bunların çoğu vakti-zamanında ya gülünç bir edâ, veya ciddî bir ifade ile onun şiirlerinde yankılanırdı. O, bir şair arkadaşına yazdığı mektubunda: "Ben senin gibi, salt bir şair değilim; ben hem politikacı, hem cemiyetci, hem fikriyatçı bir şairim; benim kulaklarım çok şeyler işitiyor, gözlerim çok şeyler görüyor" demektedir. Prof. Fuad Köprülü: "Onun şiirlerinde baştan-aşağı cidal, kavga, hareket ve hayat vardır" dediği zaman (304) hiç de yanılmamıştır. Ancak bu tenkidçi "müfrit hassasiyetten, yaratıcı muhayyileden mahrum A. Tukayef'in şiirlerinde mevzular mutlaka amelî bir faydayı hâizdir; kalbin samimî ve gayesiz heyecanları, tabiatın güzellikleri onun eserlerinde hiçbir yer bulamamıştır" (305) demekle yanılmıştır. Görülüyor ki, sayın münekkid o zaman, Tukay'ın son devir şiirlerinin tamamını henüz görmemiş veya onları gereği gibi incelemek fırsatını bulamamıştır. Yoksa, meselâ şairin 1910-1911-1912 yıllarında yazdığı ve şair Fethî Burnaş'ın "Üzülgen ümid" (kesilmiş umut) veya "Son zarlar" başlığı altında toplamış olduğu lirik (içten gelen) ve garezsiz söylenen şiirlerde ne gibi "amelî fayda" bulunabilir? (306). Tukay'ın bu şiirlerinde, Köprülü'nün iddiasına aykırı olarak, tas-tamam "kalbin samimî ve gayesiz heyecanları" ifade edilmektedir.

"Tabiat güzellikleri"ne gelince, gerçekten bu gibi "güzellikleri" pek az müşahede etmiş olan şairin, tabiat tasvirlerine ait şiirleri az

(303) Mukadderat, alınyazısı.

(304) "Türk Yurdu"ndaki aynı yazısında, s. 510.

(305) Aynı yazısında, s. 512.

(306) "A. Tukay şiirleri". Kazan 1926, s. 180-188 (Bu kabil şiirlerden bazıları: Kesilmiş ümid, Telehhüf, Kiçki tilek (gece dileği), Sagınır vakıtlar (özlenecek zamanlar), Kıt'a, Düşmanlar, Vaksınmim (küçülmüyorum).

ise de, "Tabiat'ın güzellikleri onun eserlerinde hiçbir yer bulamamıştır" diye kesip-atmak da doğru değildir. Tukay'ın tabiat tasvirine aid şiirlerinden "Buran" (tipi), Kütmegende (beklemezken), Tugan cirime (öz ilime) başlıklı şiirlerinden başka, "Şüreli"deki orman tasvirini de gösterebiliriz.

Köprülü'nün Tukay çin "yaratıcı muhayyileden, müfrit hassasiyetten mahrum" demesine mukabil, edebiyat tarihçisi A. Sadî, Tukay'ın tahayyülâtı zengin, hissi ve fikri gibi oynaktır; o, çabuk sezen ve ince duygulu bir şairdir" demektedir (307).

Tukay'ın şiirlerinden örnekler :

Cayık devrine aid şiirlerden :

Şiire çok ettim heves kalbim ile canımla ben
Çünkü ettim iftirak canımla, cananımla ben.

O güzel aşkında eş'âr söylemeği halisen,
Kendime munis edindim kalb-i giryammla ben.

Oldu yar, agyara yar, hem oldu kalbim taru-mar,
İşte yazdım şiirimi gözden akan kanımla ben.

Başka birisi daha :

Bakma hiç kes hatırına, milletin derdine bak
Bed-dua, yavuz-duaya her zaman asma kulak!

Ey kalem, senden gelir hep bahtımız, ikbalimiz,
Beklenir dört göz ile lütfunda istikbalimiz.

Geçmesin karangılıkta mahımız, hem salimiz,
Gafiliz biz, cahiliz, vay halimiz, vay halimiz!

Her taraf müslimleri bir-bir ederler âh u vah!
Ne sebeple geldi bizge böyle bir baht-ı siyah?!

Eyle yardım bizge her dem, ey kalem kıl merhamet!
Refolunsun, cümle hasret, fakru hakru, meskenet.

---

(307) "Tatar edebiyatı tarihi", Kazan 1926, s. 222.

Kazan devrine ait şiirlerden :

1

BULMASA (olmasa).

Kim bilir kadringni, canım, dertli küngil bulmasa
Naz iter kimlerge gül, karşında bulbul bulmasa?

Suretingning ing çını, bil, şairning künglindedir!
Küzgülerden çın tüsüngni kürmising ul bulmasa!

Birmedi Leylâ kibi mahbubege dünya baha
Ul bulay bir kızgına-karşında Mecnun bulmasa.

Hiç kiliştirmim sining tüslü güzellik şahına,
İçmasanı bir millî şa'ir de kilip kul bulmasa (*)

2

TUGAN AWUL (Doğduğum köy)

Taw başına salıngandır bizning awul
Bir çişme bar, yakın bizning awulga ul.
Awlumıznıng yemin, suwı temin bilem
Şungar küre süyem canım, tenim bilen.

İsten çıkmi munda minim kürgenlerim
Şatlık bilen uynap gumür sürgenlerim,
Abi bilen birgeleşip kara cirni
Suka bilen yırtıp, yırtıp yürgenlerim.

Bu dünyada belki küp-küp işler kürim,
Bilgisizdir kaya taşlar bu takdirim,
Kaya barsam, kayda tursam, nişlesem de,
Hatırımdan menggi çıkmas tugan cirim (**).

(*) Sözler: Küngil: gönül; iter: eder; bulbul: bülbül; ing: en; çın: hakikî, gerçek; küzgü: ayna; tüs: renk; birmek: vermek; kiliştirmek: yakıştırmak; kilmek: gelmek; içmasaın: hiçolmazsa.

(**) Sözler: taw: dağ; çişme: pınar; bar: var; yem: güzellik; tem: lezzet, tad; şungar küre: şuna göre; süymek: sevmek; is: hatır, hafıza; abi: ağabey; cir: yer, toprak; birgeleşip: hep beraber; suka: saban; yürmek: yürümek, gezmek: küp: çok; bilgisiz: belirsiz; taşlamak: atmak; kaya: nereye; kayda: nerede; tugan: öz; nişlemek: ne yapmak; menggi: ebediyen, hiçbir zaman.

3

BİR ŞEYHİN MÜNACATI

Ey Huday, malum singa tik yakhşılıkta kasdımız:
Zikrimizdir kazı, kuzu, yeşkine kız, kaz, kımız.
Yukını söyliler "cedid"ler: çından ehl-i insafla biz
Maktibız iç Tengrimizni, işte, bu biş "kaf"la biz.

Yani :

Tanrı, malûmdur sana salt iyilikte fikrimiz:
Kazı, kuzu, bir taze kız, kaz, kımızdır zikrimiz.
Ragmine züppelerin, muttasıfız insafla biz
Öğüyoruz Tanrımızı işte bu beş "kaf"la biz (308).

Tukay, 1917 Şubat-Mart Rus ihtilâli günlerine ermeyip, hele koca Rusya'yı alt-üst eden, bütün millî gelenekleri tarumar eyleyen ve bütün millî kurumları silip-süpüren "Ekim İhtilâli" facialarını görmeyip ve kendisi için bunun doğurabileceği acıklı imtihanlara çarpmaktan da kurtulup, 1913 yılının 15 Nisanında Kazan'da özel Klâçkin sağlık yurdunda bu fâni hayata gözlerîni kapamıştır.

SAİD RAMİ ve DERDMEND : İki Rus ihtilâli arasında meydana çıkan Kazan Türk şairlerinden daha iki tanesini anmakla güzel edebiyat faslını kapatalım. Bunlardan biri, tahsilini Orenburg'da "Hüseyniye medresesi"nde yapmış, 1905 ihtilâlinin ilk yıllarında Kazan'da sosyalistlik taslayan Ayaz İshakî-Fuad Tuktar zümresine katılmış, "Tangçılar" arasında çalışmış olan muallim SAİD RAMİ'dir. Şiirleri, bu ihtilâl yatıştırıldıktan sonra şiddetli irtica günlerinde belirmiş, ancak "Tanrılar"a, "Sema"ya, "kırallar"a ve kanunlara karşı isyan ifade eden bazı manzumlerden başka önemli bir

(308) Bu nazımdaki beş "kaf"lıdan "kazı" sucuk demektir; ötekileri malûm... Tarihçi Zeki Velidi Togan, "Şeybak-hanın şiirleri" başlıklı bir yazısında, bu beş "kaflı"ya dair beyitin ilkönce 15-16. asır Türkistan Türk hanlarından Şaybak-han tarafından söylendiğini ve Tukay'ın bu buluşu ondan alarak, Kazan türkçesine çevirdiğini yazmaktadır. Şaybak-hanın söylediği şekil şudur:

Kazı ve kaz, kuzu ve kız, kımız kerek
Ey merdüman-ı Heri, barçası simiz kerek!

(Yani: Ey Hiratlılar, bunların hepsi semiz, yağlı olmak gerek); "Yeni Türkistan" mecmuası, sayı 1, s. 22, İstanbul 5 Haziran 1927.

şey verememiştir. Ancak S. Rami'nin malûm gevşek karakterine ve sölpük iradesine asla uymadığından, bu isyan ifade eden sözlerin de samimî olması pek şüphelidir. S. Rami, iki ihtilâl arasında pek az şiir söylemiş ve Tukay gibi, "yeni Kazan edebî dili"nin işlenmesine de hizmet edememiştir. Çünkü bu şairin karihası kısır olduğu gibi, lisanı da züğürt ve pürüzlüdür. Anlaşılan bu adam, Kazan Türk folklorundan ve halk edebiyatından Tukay kadar bile haberli olmamış, Osmanlı ve Çağatay edebiyatı ile asla uğraşmamış veya pek az ve üstünkörü meşgul olmuştur. Bu şair gayet katı bir üslûp ile yazdığı şiirlerinde anarşist ve taşkın gözükmektedir. Belki de şiirlerinin bu gibi bir karakter taşıdığı için olacaktır ki, edebiyat tenkidçisi - muharrir Alimcan İbrahim(ov) onu şairlikte, hem Tukay'dan, hem kendisinden aşağıda bahsedeceğimiz Derdmend'den üstün saymaktadır (309).

S. Rami'nin bu isyan, taşkınlık ve savaşkanlık ifade eden manzumeleri, şairliğinin birinci devrine, belki de complexe d'inferieurité (kendisini aşağı görme duygusu) illetine musap olduğu devre aittir. Sonraları "Anğ" dergisinde çıkan şiirlerinde ise, artık öteki taşkın, ve isyankâr S. Rami ortadan kalkmış, tekrar "din"e, "Allah"a sığınan, yani, bize kalırsa, asıl, sahici gevşek ve dönek S. Rami ortaya çıkmış bulunuyordu. S. Rami hem aruz vezniyle, hem Kazan halk şarkıları ölçüsü ile yazmıştır.

Birinci devir şiirlerinden örnekler :

Min dimin min, min didiysem, minğa bir zur küç kire
Allahlar, şahlar, kanunlar, bulalar bir çöpkine (310).
Masayına sin, rabbım, kudretinğe, tartıp alıp ni bar behtimni
Kilir bir kün watar, kül itermin, Arşı, Kürsü, Semanğ, tehtinğni! (311)

---

(309) "Tatar şairleri" (Said Rami, Derdmend, Tukay), Orenburg, 1913.

(310) Buradaki kafiyesizliğe dikkat edilsin! Mânası: Ben, dedim mi bana büyük bir kuvvet geliyor; o zaman tanrılar, kırallar, kanunlar nazarımda bir çöpe dönüyorlar (failâtun, failâtun, fâilâtun, fâilün).

(311) Rabbim, bütün bahtımı elimden alarak, kudretinle böbürlenme; bir gün gelir, ben de arş'ını, kürsü'nü, sema'nı ve tahtını kırar ve kül ederim. (Bu şiirdeki başıre bakın! Arapçada arş, kürsü, taht hepsi aynı mânaya gelen sözlerdir).

İkinci devir şiirlerinden :

Ey ilâhım, tut sözingni, öz sözüng "İnni karib"
Emringe sem'an, taaten, müstecipmin min garip.
Müstecipmin hem tilegim koşması yok, bik basit
Aldagı beyrem kününg bir şad körürge it nasip! ("Ang" 1916)

Şair Derdmend (Zakir Rami)

S. Rami'nin 1917 ihtilâlinden sonra provakator'luğu (tahrikâtçılık-curnalcılık) meydana çıktığı ve hattâ Alimcan İbrahim(ov) gibi dostları tarafından, onun bu "hainliği" mükerreren basında ilân edildiği halde, o, nasılsa, Sovyet devrinde de sağ kalmış, rejime intıbak etmiş ve hattâ 1933 yılında komünist türkçe gazetelerde bazı manzum şeyler yazmış ve, anlaşılan, ondan sonra ölümü de gecikmemiştir.

"Derdmend" iğreti adiyle yazan şair, aslında altın madeni sanayicilerinden olup, 1906 senesinden tâ 1917 ihtilâline kadar Orenburg'da çıkan "Vakıt" gazetesiyle "Şûra" mecmuasının nâşirlerin-

den biri olan Zakir Rami'dir (ötekisi Şakir Rami'dir); eskiden de edebiyatla ve "kendisi için" şiir yazmakla uğraştığı anlaşılan bu kişinin de şiirleri, matbuatta 1905 ihtilâli yıllarında çıkmaya başlamıştı. Bu, "günün meseleleri" ile uğraşmayan ve şiirlerinden "amelî bir fayda" gözetmiyen, ve düşüncelerine ve hayallerine beşerî ve umumi felsefî mânalar vermeye özenen, romantik-kötümser, lirik bir şairdir. O, genel insanlık diriminin dalgalı akışını ve cihanın bir "meçhûl"e doğru gidişini müşahede ederek, düşüncelere dalmakta ve bu düşüncelerden doğan duygularını tasvirane bir şekilde şiirlerinde yankılandırmaktadır. Derdmend, mâna bakımından mütefekkir şair olduğu gibi, şiir tekniğine gerçği gibi vâkıf, mânalara uygun kelimeler seçmekte mâhir, ahenge (rythm'e), kafiyeye (rim'e) ve ölçüye (vezne) son derece dikkat eden ve belki de bu bakımdan Kazan Türk şairleri içinde en üstün şairlerden biridir. Eski Türk edebiyatı ile de cidden uğraşmış, Nevaî, Lutfi, Babur gibi Çağatay şairlerinin divanlarını dikkatle okumuş olduğu da besbellidir. Onun için Derdmend, Kazanlı şairler içinde en bilgilisi sayılmalıdır. Az, fakat öz yazan bu şairin iki devri yoktur. Çünkü o, hep aynı üslûp, aynı dil, aynı eda ve aynı âhenk ile yazmıştır.

Şiirlerinden örnekler :

HAYAT

Asırlar kiçti, kitti.... kiçti yıllar
Nebiler, padişahlar sürdü devran....
Gömürlerdir köçüp kervan ve kervan
Kilip-kiçti cihandan kança iller.

Sönüp, viran bulup mamur tüyekler,
Cir astında tizildi "ku" süyekler.
İse ciller, küçe kumlar, bite iz...
Derîg, malızun küngil, biz de bitebiz!

(312) Sözler: kança: nice; tüyek: şehir, kasaba; cir: yer, toprak; ku: kuru, kurumuş; süyek: kemik; biyitmek: (oynamak mânasına gelen biyimek fiilinden müteaddidir): oynatmak, istediği gibi yürütmek, çevirmek: ajgırmak: şiddet ve kuvvet göstermek.

Misafir kim cihanga bastı butnı,
Biyitti ajgırıp anı zamana..... (312).
Üyüp, çirgen ümidni, türtti utnı
Yutup utlarını kitti yana, yana (*).

KARAP (gemi)

Çıktı ciller, koptı dulkın
İl karabın cil süre.....
Kaysı ciller, nindi opkın
Tarta bizni can surap (**).

Derdmend, Sovyet devrinde de yaşamış ve 1922 yılında mev'ud eceliyle ölmüştür. Sovyet devrinde manzum bir şey yazdığını bilmiyoruz.

EDEBİYATIN ÖTEKİ BÖLÜMLERİ : İki ihtilâl arasında, Kazan Türklerinde yalnız nefis edebiyat değil, edebiyatın öteki bölümleri de gelişme yoluna girmiş bulunuyordu. Tarihî edebiyatı ele alırsak, bu devirde Kadı Rizaeddin Bin Fahreddin, Türk tarihine dair eserlerinin neşrine devam ettiği gibi (313), 1913 yılında Ahmed Zeki Velidî'nin "Türk ve Tatar tarihi"; Hadi Atlasî'nin "Kazan hanlığı", "Süyinbike", "Sibir tarihi" adlı eserleri; kadı Hasan Ata Abeşî'nin "Tarih-i kavm-i türkî"si basılıp çıkmıştır (314). Kazanlı ta-

(*) Üymek: yığmak; çirimek: çürümek; türtmek: tutuşturmak; ut: ateş, od.

(**) Cil: yel, rüzgâr; dulkın: dalga; kaysı: hangi, kangı; nindi: ne gibi; opkın: girdap, suburgacı; tartmak: çekmek; suramak: istemek.

(313) Bu tarihçi "Asâr" (İzler) serisini devam ettirmekle beraber, birçok meşhur kimselerin biografyalarını da yazıp neşrediyordu ki, İbn Ruşd, İmam Gazalî, Ebulgula-Al-Maarrî, Muhiddin İbn Arabi, İbn Teymiye, Kütübü Sitte ve müellifleri, Ahmet Midhat efendi, Ahmed-Bay bu cümledendir. Bundan başka, bu müdakkik kendi idaresi altında çıkan "Şura" dergisinde "Uluğ hâdiseler ve meşhur kimseler" başlığı altında kaleme aldığı önemli yazılarında gerek istiklâl günlerindeki, gerekse Rus istilâsından sonraki İdil ve Ural Türkleri tarihine ait pek kıymetli malzeme vermiştir.

(314) Mektepler için yazılnuş olan tarih kitaplarından şunları gösterebiliriz: Zeki Velidi, A. Battal, F. ve K. Toyke'lerin Türk tarihine ait eserleri: Haris Feyzî'nin Fatih Kerimi'nin Tarih-i umumileri; F. Kerimi'nin İslâm tarihi; U. Aziz'in (Vippir'den faydalanma yoliyle yazdığı) dinler tarihi; Nur-Ali Nadi'nin Rusya tarihi.

rihçi Ayneddin Ahmer ise, Kazan üniversitesi katındaki arkeoloji cemiyeti üyesi sıfatiyle, Kazan Türklüğü tarihi uğrunda büyük hizmetlerde bulunmuştur ki, bu cemiyetin dergisinde muhtelif zamanlarda onun birkaç tane önemli tarihî ve etnografik eseri basılmıştı (315). Bundan başka, onun Kazan türkçesiyle "Bulgar tarihi" ve "Kazan tarihi" isimli eserleri de çıknuştı.

İsmail Gaspıralı

Yukarda da işaret ettiğimiz üzere, gerek 1905 ihtilâlinden önce, gerek bu ihtilâlin vukuundan sonra, kimi Kazanlı gençler kaleme sarıldıkları günlerde, ortada usûlleri ve kuralları düzülmüş ve düzenlenmiş olan bir yeni yazı dili bulunmuyordu; Çağatay yazı dili eskimiş ve unutulmuştu; ancak uzaklarda ise de, yaşayan edebiyatı ve matbuatı bulunan bir Osmanlı yazı dili vardı. Kırımlı "Tercüman" gazetesinin sahibi İsmail Bey Gaspıralı, tumturaklı osman-

(315) Meselâ: "Tipterler ve onların aslı", (cild 23), "Mişer dili ve halkı hakkında" (cild 19), "Kazan Türklerinin düğün merasimi" (cild 23) v.b.

lıcayı beğenmemekle beraber, onun sadeleşmiş şeklinin, bütün dünya Türkleri için genel bir yazı dili olarak kabulünü ileri sürüyordu. Gerçekten, bazı Kazanlı muharrirler de, başta kimi eserlerini osmanlıca yazmaya özenmişlerdi. Ancak Gaspıralı'nın bu fikri (ülküsü), bir yığın siyasî, iktisadî ve coğrafî sebeplerden dolayı Rusya Türkleri arasında kabul ve tatbik edilememişti. Yukarıda da andığımız gibi, 1905 ihtilâlinin vukuundan sonra, bu Türkler arasında tam bir lisanî differanciation husule gelmiş, her ülke kendi diyeleğiyle yazmaya başlamıştı. Kazan Türkleri arasında, Kayyum Nasirî'nin ortaya attığı prensip üzerine Kazan türkçesinin bağımsız bir dil olması kabul edilince, elbette bu dilin işlenmesi, zenginleştirilmesi gerekiyordu. Onun için iki ihtilâl arasında gazeteciler, edip ve şairler, Kazan lehçesinden düzgün ve zengin bir "edebi dil" yaratmaya çalışırlarken, kimi muallim ve muharrirler bu dilin kaidelerini, usûl ve nazariyatını düzmekle ve diğer bazı kimseler ise, dilin zenginleşmesine ve genişlemesine yardım edecek olan halk ağız edebiyatını (folkloru) irdelemek, incelemek ve derlemek ile ve bir bölük müellif de bu dille çeşitli bilim alanlarında mektep kitapları yazmak ile uğraşıyorlardı.

İşte, bu gibi çalışmalar ve uğraşmalar sonucunda, gerçekten bir nevi "gazeteci lisanı" vücuda geldiği gibi, "yeni edebî dil"in imlâ, morfoloji ve sentaks kurallarına dair birtakım eserler, tarih, coğrafya, matematik, tabiat, terbiye (pedagoji) ve tâlim usûllerine dair bir yığın ders kitapları meydana gelmişti. Bu gibi ders kitapları yazılırken, şüphesiz, her nevi bilimlerin terimleri de işleniyordu; daha o zaman Kazan Türkleri arasında bilim terimlerini türkçe köklerden yapmak temayülü kuvvet bulmuştu.

Folklor ürünlerini derleme işinin, Kayyum Nasirî ile başlamış olduğunu yukarıda gördük. Sonraları bu yorucu işle Abdülallâm Feyizhan ("Emsal ve makalât"), şair A. Tukay, muallim Hoca Bedi (atasözleri, bilmeceler), Fazıl Toyke ve başkaları uğraşmışlardır.

Edebiyat tarihini irdeleme hususunda ise, iki ihtilâl arasında geçen 10 yıl içinde, kitap şeklinde üstünkörü yazılmış olan tek bir tane eser çıkmıştır ki, o da, Cemal Velidî'nin "Tatar edebiyatının barışı (seyri)" adlı 122 sahifelik küçük telifidir (Orenburg, 1912, "Vakıt" yayınlarından).

XIII

20. YÜZYILIN EŞİĞİNDE

"USÛL-Ü CEDİD" DAVRANIŞI : 19. yüzyılın sonlarında bir Türk maarif-kültür akımından başka bir şey olmayan ilkokulları islâh davranışına, Kazan Türkleri de katılmışlardı. Usûl-ü cedid dâvasının öncüsü Kırımlı İsmail bey Gaspıralı idiyse de, bu dâva Kazan Türklerinin bir kısım fikir adamlarınca çarçabuk benimsenmiş, ve Gaspıralı sağlam destekçilerini asıl bunlar arasında bulmuştur. Kazan Türkleri deyince, yalnız tarihî Kazan ülkesinde yaşayan Türk toplulukları anlaşılmamalıdır. İnkâr edilemez bir gerçektir ki, Kazan hanlığının yıkılmasından sonra, tarihten bildiğimiz siyasî, iktisadî amillerin tesiri altında Kazan Türkleri pek fazla dağılmışlardır. Şu halde, nerede yaşarlarsa yaşasınlar, tarihî Kazan ülkesinden göçmüş olan, Orta İdil lehçesiyle konuşan, Kazan örf-âdetlerini, gelenek ve göreneklerini unutmadan yaşatan bütün Türkler, bizce Kazan Türkleridir.

Şu da var ki, Usûl-ü cedid'i malî yardımlariyle destekliyenlerin çoğu, asıl Kazan yurdunda yaşayanlardan ziyade, Kazan'dan uzaklarda bulunan iş adamları arasından çıkmıştır. Gerçekten, İstanbul halkı gibi, eski geleneklere son derece bağlı ve aşırı kertede iddialı olan Kazan ahalisi, bir yığın "köhneperest" hacı, hâfız ve hocaların tesiri altında Usûl-ü cedid'e karşı koymaya yeltenmiş iseler de, yeni fikirlerin ideologları, gene de bir üniversite beldesi olmasından ötürü, havasında Batı medeniyetinin esintilerini taşıyan Kazan şehrinde başgöstermişlerdir. Millî uyanışın ilk müjdecileri olan Ş. Mercanî, K. Nasirî, Hüseyin Feyizhan, İbrahim Halfî bu şehirde sivrildikleri gibi, Usûl-ü cedid fikriyatçılarının sesleri de Kazan'da yükselmiş ve bu sesler uzak muhitlerde yankılanmıştır. Yeni mektepler için ders kitapları hazırlayan A. Hadi Maksudî, Şakircan Tahirî bunlardan olduğu gibi, yeni mektepler için öğretmenler yetiştiren A. Barudî, yalnız bununla yetinmeyip, islâh edilmiş medresesinin ya-

nında bir örnek ilkokul da devam ettiriyor ve bazı ilkokul kitapları hazırlamakla da uğraşıyordu.

Hadi Maksudî

"USÛL-Ü CEDİD" NEDİR? İlkin Türk çocuklarına Elifba'yı, daha o zaman Batı dünyasında eskimiş olan ve bizce "cedid" (yeni) sayılan usûlle öğretim dâvasiyle başlayan "Usûl-ü cedid" hareketi, sonraları, çeşitli zamanlarda Rus istilâsına uğrayan ve çarların obuscurantist (cehalet taraflısı) idaresi altında uzun devirler bilim ışığı görmeyen Türk kavimlerinin, bir maarif ve kültür dâvasına dönmüştü.

19. yüzyılın sonlarına kadar bu Türkler arasında şehirlerde çoğu zaman düzenli ilkokul bulunmadığından, küçükler de büyük talebenin okuduğu medreselere giderlerdi. Köylerde ise, bu Türklerde pek eski zamanlardan beri her mescidin yanında bir mektebin bulunduğu yabancı seyyahların tanıklığı il dahi bilinmekte idiyse de, son zamanlarda "meptik" denilen bu ilkokullardaki öğretim usûlleri "usûlsüzlük" denilecek kertede eskimiş, bozulmuş bulunuyordu. Bu "falaka mektepleri"nin öğretmenleri ise, mahallenin

imamları olurdu. Bu biçim mektepler de yalnız oğlanlar için olup, kız çocukları için bu gibi mektepler bile bulunmazdı. Onları mahalle imamının karısı kendi evine toplayıp bozukdüzen bir şeyler okuturdu. Oğlan mekteplerinde de başlıca "okuma" öğretimi önde tutulur, "Yazma" hünerine pek o kadar önem verilmezdi. Hele kız ço-

Orenburg'daki "Medrese-yi Hüseyniye" ve kurucularından Ahmed Bay.

cuklarına yazı öğretmek kesin olarak yasaktı. Mektep kitabı diye bir şey bulunmazdı; öğrenciler sınıflara bölünmezdi. Hayat bilgileri katiyen öğretilmezdi. "Usûl-ü cedid"e göre ise, 1) Mektep medreseden ayrılacaktı; 2) İlkokulun kendine has öğretmenleri olacaktı; 3) Öğretmen, "sadaka" değil, aylık alacaktı; 4) Okuma-yazma öğretimi, eskiden olduğu gibi, usûlsüz-yolsuz "heceleme" ile değil de, yeni Elifba kitaplarında gösterilen "usûlü savtiye" veya "usûlü meddiye" ile başlayıp kolayca okuma yoluna devam edilecekti; 5) Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecekti; 6) Kız çocukları için de ayrıca ilkokullar olacaktı ve kızlara da yazı öğretilecekti; 7) Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktı.

Bunlar bugün bize çok ehemmiyetsiz ve yalın şeyler gibi görünüyorsa da, bundan 70-80 yıl önceki halleri ve durumları göz önüne getirerek düşünceye dalarsak, o devirde bu "ehemmiyetsiz" ve "ba-

sit" şeylerle uğraşmanın hiç de boşuna emek harcamak olmayıp, cemiyet hayatımız ve geleceğimiz bakımından pek önemli ve faydalı bir davranış olduğunu anlamakta güçlük çekmeyiz sanırım.

BU YOLDA ÇEKİLEN ZORLUKLAR : "Usûl-ü cedid" dâvasının yürütülmesi hiç de kolay olmamıştır. Bellidir ki, her teşebbüste, her dâvada olduğu gibi, bu dâvanın da iki yanı vardı: 1) Maddî-malî yanı, 2) Fikrî-terbiyevî yanı... Birincisini ele alalım. Zamanın hükûmeti, yeni tip mekteplerin açılmasına mâni olmuyordu ama, onları resmen tanımış da değildi; yalnız onların varlığını bilir de, tahammül ederdi. Onun için bu mekteplere malî yardımda bulunması asla söz konusu olamazdı. Bazı hususlarda bir çeşit muhtariyete malik olan ve arada maarif işleriyle de uğraşan ZEMSTVO denilen mahallî idarelerden de, o zamanki teşekkülüyle, bu mekteplere malî yardım beklenemezdi; üstelik, hükûmet şu veya bu bahane ile bu mektepleri istediği zaman kapatabilirdi de... Onun için hükûmet karşısında "Gölge etme, başka ihsan istemem" diye geçmekten başka çare kalmıyordu.

Pedegog Alimcan Barudi

Bir de bu "resmî" zorluktan başka müslümanların kendi aralarında başgösteren bazı gerici zümrelerin şiddetli muhalefeti de var-

dı. Hattâ bu zümreler devlet için zararlı, tehlikeli adamlardır diyerek, cedidcileri hükûmete curnal etmekten de geri durmazlardı. Diyelim, bunların iftiraları yüzünden yukarıda adı geçen müderris Alimcan Barudî, kuzeydeki Vologda bölgesine sürgün de edilmişti. Buna benzer başka çirkin vak'alar da olmamış değildi. Kazan'da o devirde gericil gazeteler bulunmadığından "Usûl-ü cedid"i çürütmek düşüncesiyle Al-nusulü hadide fi hilafi usulü cedide gibi arabça isim taşıyan pamphlet'ler bile yayımlanmıştı. (Türkçesi: Usûlü cedideye karşı demir oklar, demektir).

Demek bir yandan hükûmetin Damoclès kılıcından korunma çareleri aramakla uğraşırken, kendi aramızdaki gericilerin demir uçlu oklarına karşı tedbirler almak zorunu da vardı. Kafkasya'da, hele bugün Azerbaycan dediğimiz Güney Kafkasya'da Türkler arasında Usûlü cedid mekteplerine karşı ne gibi yanlış ve karanlık düşünceler besleyenlerin bulunduğunu, tanınmış Azerbaycan mizahçı şairi Sabir'in DERS-İ USÛL-Ü CEDİD başlıklı manzumesi ne güzel canlandırmıştır. Bu emsalsiz manzumeden bazı parçaları şuraya alalım.

DERS-İ USÛL-Ü CEDİD

Vah, bu imiş ders-i usûl-ü cedid!
Yokh, yokh, oğul, mekteb-i isyandı bu!
Molla değil bundaki ta'lim eden,
Elhazer et, bir yeni şeytandı bu!
Dur kaçakh, oğlum, baş-ayak kandı bu!

Gör nice alt-üst eyleyip şeyleri,
Döndürüp (a), (ba) 'ye elif-bi'leri
Bid'ata bakh, (ya) okhutur (ye) leri,
Sanki hurufat ile düşmandı bu.

Verdiği dersi uşağa yazdırır,
Hecce demir, her a'melin azdırır,
Kâh okhtur, kâh çıkharup gezdirir,
Bir demir evlâdı müslümandı bu.

Bundan ezel bile değildi siyaq,
Ders okhutan mollada vardı liyaq,
Molla koyardı başına şiş papakh,
İyle ki bir fazıl-ı devrandı bu!

İmdi bütün iş dolanıp laglaga,
Ders okhutur her başı fesli çağa,
Ettiği tedrisi iylan, korbağa..
Ders değil herze-i hezeyandı bu.

Kazan Türklerinin ilk cemaat işlerine çalışanlardan bir grup.

Oturanlar (sağ taraftan): Niyaz Muhammed Süleyman, Hadi Maksudi, Ömer Halife Devletyar, Abdurrahman Ahmer.

Ayaktakiler (sağ taraftan) : Haris Feyzi, Petersburg imamı Lütfi İshakî, Abdullah Bubi, Akçuraoğlu Yusuf.

Men değişip şive-i ecdadımı
Bile oda salmaram evlâdımu,
Eylemerim dinsiz öz ahfadımı,
At çöle, gitsin ne debistandı bu?
Dur, kaçaklı oğlum, baş-ayak kandı bu!

SONUÇ : Bütün bu iki yanlı engellere bakmaksızın "Usûl-ü cedid" dâvası gittikçe artan bir hızla yürümüştür. Şöyle ki: 1884'ten 1905 yılınadek geçen müddet içinde Bahçesaray'daki örnek mektepte "usûl-ü cedid" öğrenmek için çeşitli ülkelerden 80 kadar öğretmen gelmiş ve 5000 kadar mektep yeniden açılmış ve eskileri islâh edilmiştir (Gerhard v. Mende: Der Nationale Kampf der Russlandtürken, Berlin, 1936 s. 61). Yeni mekteplere öğretmen yetiştirmek amaciyle, eskiden mevcud medreselerin bir kısmı zamanın isteklerine göre ıslâh edilmeye ve bu mahiyette yenileri de açılmaya başlamıştı. Bunların gerek ıslâh edilenleri, gerek yeni açılanları bir çeşit öğretmen okulu kılığına dökülmüşlerdi. Eskiden mevcud olup da islâh edilmiş olanlar, Kazan'da Alimcan Barudî idaresindeki Muhammediye, Orenburg'daki Hüseyinoğulları'nın malî yardımiyle yaşayan Hüseyniye, Ufa şehrindeki Osmaniye medreseleri, yeni açılanlardan Ufa'da aydın hocalardan Ziyaeddin Kemalî'nin kurduğu Aliye; Ubeydullah ve Abdullah Bubi kardeşlerin kurdukları BUBİ köyü mektebi bu kabil mekteplerin en ünlülerindendir. Kafkasya'da bu gibi mektepler kurulurken daha çok Türkiyeli pedagogların bilim ve tecrübelerinden istifade edilmiştir. Türkistanlılara ise, bu hususta Kafkasyalılarla Kazanlıların yardımları dokunmuştur.

Usûl-ü cedid mekteplerinin açılması, yayılması ve devamı için cömertçe malî yardımlarda bulunan Kafkasyalı (Azerbaycanlı) Hacı Zeynelabidin Taqi, Şemsî Esedullah; Kazanlılardan Ahmed, Gani ve Mahmud Hüseyinoğulları, Troyskiyli Yavuşoğulları, Bubi köyünden Hacı Muhammedcan efendi; Sibiryalı Hacı Nimetullah Karamiş, isimleri hürmet ve rahmet ile anılmaya hak kazanmış kimselerdir.

XIV

BİRİNCİ RUS İHTİLÂLİ

(1905)

A. TÜRKÇE BASIN : Salnâmeler çıkarmaya başladığı günlerde (1870-1871 yıllarında) K. Nasirî'nin kafasında, bir türkçe gazete çıkarmak fikrinin de belirdiği 1. sene Salnâmesinde çıkan bir ilândan anlaşılmaktadır. Bu ilânda şöyle denilmektedir: "Bu salnâme 72 senesinde de çıksa gerektir. Şayet Tanrı ecele mühlet verirse, buna benzer bir türkçe gazete çıkarmak niyetimiz de vardır. Lâkin halk rağbet eder mi? Okumaya merak edip de, abone yazılanlar bulunursa, hazırlıklar tamamlandıktan sonra gazete çıkmak üzere iken umuma bildirilirdi." Nasiri'nin türkçe gazete çıkarmayı düşündüğünü gösteren şu ilândan başka bir belirti yoktur. Bu "iş", yalnız "niyet" safhasında mı kaldı, yahut bu yolda bir teşebbüste bulunuldu da, hükûmetten müsaade mi alınamadı, belli değildir. Her ne hal ise, 20. asra girerken dahi Kazan türkçesiyle ne bir gazete çıkıyordu, ne de bir mecmua. Halbuki şimalli Türkler arasında fikir ve kültür hareketleri genişledikçe ve geliştikçe, mevkut basın (gazete ve dergi) ihtiyacı kendisini şiddetle hissettiriyordu. Öte yandan, o sıralarda Kazan aydınları arasında gazete ve dergilerde yazı yazabilecek eli kalem tutar kimselerin de çoğaldığı görülmekteydi. Meselâ, 1903 senesinde Tiflis'te Mehmet-ağa Şahtahtinskiy tarafından çıkarılmaya başlanan "Şark-ı Rus" gazetesinin âdetâ her nüshasında birçok Kazanlı yazarın çeşitli konulara dair makalelerinin çıkması da bunu açıkça gösterir.

O sıralarda şu veya bu kimsenin Kazan türkçesiyle gazete çıkarmak teşebbüsünde bulunduğunu bilmiyorsak da, bu gibi bir teşebbüs yapıldığı takdirde Rus Hükûmetinin "otkaz" (red) kayasına çarpacağı muhakkaktı. Bundan dolayıdır ki, kimi cemiyetçi kişiler gazete veya mecmua yerine seri halinde risaleler neşretmeye girişmişlerdi. Meselâ, 1902-1903 yıllarında Kadı Abdurreşid İbrahim

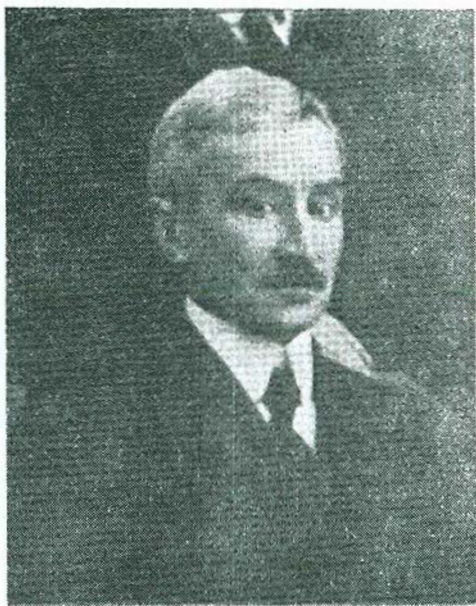
efendi tarafından Petersburg'da neşredilen "Mir'at" (Ayna) seri risaleleri bu kabil "yalancı süreli basın" yapraklarından başka bir şey değildi. "Mir'at" sayıları sık-sık çıktığından, K. Nasirî, "Salnâme"-lerine göre daha ziyade maksada uygun olmuştur.

Abdurreşid İbrahim

Rusya'nın Uzak Doğu'da Mançurya ovalarında Japonlara mağlûp olması neticesinde 1905 senesinde patlak veren birinci Rus ihtilâli, bütün Rusya İmparatorluğunda oldukça büyük sarsıntı vukua getirmiş ve bu yüzden her alanda az-çok değişme ve yenilenme belirtileri husule gelmişti. Bu ihtilâl, tabiatiyle, o zaman Rusya'da yaşayan Türklerin ve bu arada Kazan Türklerinin hayatında da birtakım izler bırakmadan geçemezdi.

Rusya'da yaşayan Türkler için 1905 ihtilâlinin önemli ve müspet neticelerinden biri, türkçe süreli basın vücuda getirmek (yani gazete ve dergiler neşretmek) imkânının husûle gelmesi olmuştur.

Fatih Kerimi

Yukarıda dahi andığımız gibi, birinci Rus ihtilâli başgösterdiği günlerde koca Rusya'da tek bir tane küçücük türkçe gazete vardı ki, o da, Rusya'nın öbiir ucunda, Kırım'da çıkmakta olan Tercüman gazetesi idi (316). İhtilâlin başlangıç yılı olan 1905 senesinde çıkan ilk türkçe gazete, Bakûlu "Hayat" gazetesi olmuştur ki, onu, isimleri ve işleri Türkiyeli Türklerce de malûm olan Ahmed Ağaoğlu ile Dr. Ali Hüseyinzade çıkarmışlardı (317). 1905 senesinde çıkmaya başlayan ikinci Türkçe gazete "Nur" gazetesidir ki, bunu Petersburg ahundu Ataullah Bayazid çıkarıyordu. İlk sayısı 15 Eylülde çıkmıştı. Bu, Kazan türkçesiyle çıkan ilk gazete idiyse de, sahibi, millî gayeler ve menfaatlar bakımından güvenilir bir kimse olmadığı için o zaman eli kalem tutan Türk yazarlarından kimseyi celbedemediğinden, içinde hiçbir türlü canlı fikir, ciddî siyasî bilgiler ve faydalı havadis de bulunmadığından, bu gazete Türkler arasında asla rağbet kazanamamış ve matbuat tarihinde Kazan lehçesiyle intişar eden ilk millî gazete bile sayılmamıştır. 1905 senesinde çıkan üçüncü türkçe gazete "Kazan Muhbiri"dir ki, birinci sayısı Kazan'da 11 Kasımda çıkmıştı. İşte, bunu. Kazan türkçesiyle çıkan ilk millî gazete saymak gerçeğe daha uygun olur (*). 1905 yılında çıkmaya başlayan dördüncü türkçe gazete, birinci nüshası Petersburg'da 24 Aralıkta yayımlanan "Ülfet"tir ki, meşhur seyyah Abdurreşid İbrahim efendi tarafından çıkarılan bu gazete, karışık bir lisan ile yazılıyor idiyse de, bir Kazanlı gazete sayılabilir. Bu gazete ardınca, gene 1905 yılında, 5. türkçe gazete olmak üzere, Bakû'de Ahmed Ağaoğlu tarafından "İrşad" gazetesi çıkarılmaya başlamıştı ki, ilk nüshası 30 Aralıkta çıkmıştı. Görülüyor ki, Rusyalılara hürriyet ve meşrutiyet rejimi vadeden 17 (30) Ekim "manifest"inin ilân edildiği 1905 senesinde, Rusya'da beş tane türkçe siyasî gazete çıkmaya başlamıştı ve bunlardan üçü Kazan lehçesiyle

---

(316) Rusya'da 1905 ihtilâlinden önce "Tercüman"dan başka da türkçe gazeteler çıkmamış değildi; ancak bunlar Bahçesaraylı gazete gibi uzun ömürlü olmamışlardır. Daha 1875 senesinde, demek "Tercüman"ın zuhurundan 8 yıl önce, Hasan-Beğ Zerdabi, Bakû'de "Ekinci" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştı ki, bu gazete hükûmet tarafından kapatılmıştı. 1878'de Ünsi zade Hacı Seyid efendi Tiflis'te "Ziya-i Kafkasya" isimli gazete çıkarmaya başlamıştı; 1882 yılında Ünsi zade Celâl efendi gene Tiflis'te "Keşkul" gazetesini neşre girişmişti. Bu iki gazetenin ikisi de kendiliklerinden kapanmışlar ve sahipleri de Türkiye'ye göçmüşlerdir. Yukarıda anılan "Şarkı Rus" gazetesi de 1905 ihtilâlinden önce çıkmış ve kapanmıştır.

(317) 16 Eylülde kendiliğinden kapanmıştır.

(*) Gazetenin imtiyaz sahibi, avukat Seyid-Giray Alkin idiyse de, asıl ruhu ve başyazarı Yusuf Akçura idi.

yazılıyordu ("Nur", Kazan "Muhbiri", "Ülfet"). Ertesi yıl (1906) ise, bu babta en bereketli bir mevsim olmuştur; çünkü bu yıl içinde tam 14 tane türkçe siyasî gazete çıkmaya başlamıştı ki, bunların sekiz tanesi Kazan türkçesiyle yazılıyor ve bunlardan 5 tanesi Kazan şehrinin hissesine düşüyordu (318). Geriye kalanların iki tanesi Kırım'da (319), bir tanesi Astarahan'da (320), iki tanesi Taşkent'te (321) ve bir tanesi de Bakû'de (322) çıkıyordu.

1907 yılında da yeni yeni siyasî türkçe gazeteler çıkmaya devam ediyordu. Bu yıl içinde çıkan türkçe siyasî gazetelerin sayısı 12 dir ki, bunlardan yedisi Kazan türkçesiyle yazılıyordu (323). Geri-

---

(318) Aşağıda bu gazetelerin isimlerini yazıyoruz. Bu isimlerin ardınca gelen tarihler gazetelerin ilk sayıların çıktığı tarihtir; eşhas adları ise, gazetelerin nâşirlerini ve sorumlu muharrirlerini gösterir. Kazan'da çıkan gazeteler (tarih sırasiyle) : **"Yulduz"** (30.1.1906; Hadi Maksudi); **"Azad"** (14.2; Mollah Abdullah Apanay); **"Beyanul-Hak"** (31.3; Ahmed-can Seydaşoğlu); **"Tan Yulduzu"** (31.5; Ali Putilâkov; bu gazeteyi asıl çevirenler o günlerde sosyalistlik taslayan Ayaz İshaki, Fuad Tuktar ve arkadaşları olmuştur); **"Azad Halk"** (13.6; Ali-Asgar Kemal); öteki şehirlerde çıkan gazeteler: **"El-Alemul-İslâmi"** (Mayıs içinde; A. Mustafaoğlu; Ufa şehrinde çıkıyordu); **"Fikir"** (Uralsk'ta 14.6.1906'da çıkmaya başlamıştı; Kâmil Mutiî Tuhfatullahoğlu); **"Vakıt"** (Orenburg'da 14.7.1906'da çıkmaya başlamıştı; nâşirleri Zakir ve Şakir Rami kardeşler olup, mes'ul ve baş muharriri Fatih Kerimi idi).

(319) **"Vatan Hadimi"** (Karasubazar, 14.10; Abdureşid Mehdioğlu); **"Millet"** (Bahçesaray, 14.11.; İsmail Gaspıralı).

(320) **"Burhanu-terakki"** (4.7; Mustafa İsmailoğlu Şirvanskiy).

(321) **"Terakki"** (27.6; İsmail Abit); **"Hurşid"** (17.9; Münevver-Han Abdureşid-Han).

(322) **"Tekâmül"** (29.12; Mehdi Hacinskiy).

(323) Kazan'da çıkan gazeteler: **"Tawış"** (Ses; 6.5; İskender Kutlubay); **"El-İslah"** (16.10; Vefa Bahtiyar); **"Ahbar"** (23.12; Haris Feyzi); başka şehirlerde çıkan gazeteler: Astrahan'da: **"Islah"** (4.4; Ebu-Bekir Daşkin); **"İdil"** (23.9; Zahidullah şerifullahoğlu); Orenburg'da: **"Ural"** (14.1; naşiri Gumer Teregul; sorumlu muharriri Hadiçe Yamaş; bu, tatar sosyal-demokratlarının organı idi); Petersburg'da: **"Duma"** (4.5; Duma üyelerinden Kelimullah Hasanoğlu; bu, solcu müslüman saylavların organı idi).

Bundan başka, irtica ve "sükûnet" günlerinde Kazak ve Özbek türkçeleriyle de birtakım gazeteler çıkmıştı ki, isimleri aşağıda gösterilmiştir:

Kazak lehçesiyle yazılan gazeteler: **"Kazakıstan"** (Garbi Kazak İlinde, Bukey-Ordasında 1911'de çıkmaya başlamış ve 1915'te kapanmıştı; çıkaranlar ve idare edenler: Şahingiray Bukeyoğlu ile Kulmanoğlu idi);

"Aykap" (Troyskiy; 1911-1915; nâşiri ve başmuharriri Mehmedcan Sirali);

"Kazak" (Orenburg; 1913; haftada bir-iki defa çıkardı; çıkaranlar öğretmen Ahmed Baytursun ile Mir-Yakup (Cakıp).

ye kalanların biri Astarahan'da (324), ikisi Bakû'de (325), ikisi de Taşkent'te (326) çıkıyordu. Bu hesaba göre, birinci Rus ihtilâlinin vukua gelmesinden sonra 1905 yılında 5 tane, 1906'da 14 tane, 1907' de ise 12 tane türkçe siyasî gazete çıkmaya başlamıştır ki, üç yıl için cem'an 31 tane gazete oluyor. Bunlardan Kazan türkçesiyle yazılanlarını gösterdik. Bakû'de çıkanlar, Azerî lehçesiyle, Taşkent'te çıkanlar şehirli Özbek diyeleğiyle, Kırım'da çıkanlar ise, İstanbul edebî diline çalan bir Kırım ağziyle yazılıyorlardı.

Bu gazetelerin büyük bir kısmı iktisadî sebeplerden, birkaç tanesi ise, siyasî sebepler yüzünden kapana-kapana 1907 yılının sonlarına doğru, bunlardan (eski, Kırımlı "Tercüman" hariç) yalnız 14 tanesi kalmıştı (327). Birinci Cihan Harbi başladığı zaman (1914'ün yazında) ise, eski gazetelerden Kazan'da yalnız bir tanesi ("Yulduz") (328) yaşıyordu; Orenburg'da da tek bir türkçe gazete ("Vakıt") vardı; Astrahan'da yalnız "İdil" gazetesi ağır aksak de-

---

Özbek diyeleğiyle çıkan gazeteler: "Turan" (Buhara, 1912; sahibi ve sorumlu muharriri: Mirbedel(ov);

"Semerkand" (Semerkand, 1914; türkçe ve farsça; sahibi ve başmuharriri: Mahmud-Hoca Behbudî);

"Sada-i Türkistan" (1914-1915; sahipleri ve muharrirleri: Münevver-kari ve Ubeydullah Hoca);

"Sada-i Fergane" (Hokand, 1914-1915; nâşiri Abid-can Mahmudoğlu, muharriri Aşur-Ali Zahiri).

(324) "Hamiyet" (24.4; İsmail Mustafa Şirvanskiy).

(325) "Taze Hayat" (14.4; nâşiri: Hacı Zeynelabidin Tagizade; sorumlu muharriri: Haşim-Beğ Vezirli) "Yoldaş" (4.9; Esedullah Ahundzade).

(326) "Tüccar" (39; Naşir ve sorumlu muharriri: Kerimbay Azimbayoğlu); "Şöhret" (1412: Abdullah Evlânî).

(327) Kazan'da: "Yulduz"; "Kazan Muhbiri" (ancak o sıralarda bu, artık eski K. M.-i olmayıp, tüccardan Mehmedcan Seydaşoğlu tasarrufuna ve Ali Sayınoğlu idaresine geçen zayıf ve sönük bir varaka idi); "Beyanul-Hak"; "El-İslah" "Ahbar".

Astrahan'da da: "Burhan-u Terakki" ve "İdil".
Orenburg'da: "Vakit".
Petersburg'da "Nur".
Bakü'de:"Taze Hayat" ve "İrşad".
Kırım'da (Karasubazar'da): "Vatan Hadimi".
Taşkent'te: "Tüccar" ve "Şöhret".

(328) "Kuyaş" (Güneş) Kazan'da sonraları, 1912'de (galiba "Yulduz"un zayıf ışığını ortadan kaldırmak gayesiyle) çıkmaya başlayan bir gazetedir; bunun naşirleri büyük tüccardan Kerimoğulları kardeşler olup, sorumlu muharriri Zekerya Sadreddin, sekreteri ve başyazarı tanınmış hikâyeci Fatih Emirhan idiler.

vam ediyordu; Ufa'da bir tane türkçe gazete vardı ama, eski gazete olmayıp, 1913 sesnesinde çıkmaya başlayan yeni bir gazete idi (329); zaten hiçbir zaman pek parlamayan "Nur", çoktan sönmüştü; "Duma" ise, dağıtılan 1. ve 2. Dumalarla beraber ortadan kalkmıştı; Bakû'de eski gazetelerden hiçbiri kalmamıştı; Türkistan'da (Taşkent'te) de, o zaman ihtilâl devrinden kalma hiçbir türkçe millî gazete bulunmuyordu. Kırım'da ise, yalnız, 19. asrın sonlarına doğru çıkmaya başlayan "Tercüman" yaşıyordu.

Görülüyor ki, yukarıda adları sayılan türkçe gazetelerle dergilerin bir kısmı, ya siyasî veya iktisadi sebeplerden dolayı kapanmaya mecbur olmuş idiyse de, birçokları meşhur Stalipin hükûmetinin "ihtilâli yatıştırması"ndan sonra dahi devam etmiş ve sonraları, kapanmış neşriyatın yerine muhtelif şehirlerde yeniden, yeni gazete ve mecmualar zuhur etmiştir.

Kazan Türkleri 1916 yılında, harp zamanı olduğundan, pek tantanalı değilse de, süreli basınlarının 10. yıldönümünü hatırlayıp kutlamışlardı.

B. SİYASÎ DAVRANIŞLAR : Kazan'ı Moskoflar istilâ ettikten ve elde silâh mukavemetler ve savaşlar dindikten sonra, İdil ve Ural Türkleri, siyasetle meşgul oldular mı acaba? Bu münasebetle bir-iki tarihî olayı hatırlayalım:

17. asrın başlarında, yani 1601'den 1613 senesine kadar süren ve Rusya tarihinde "Kargaşalık zamanı" (rusçası "Smutnoye vreme") adını alan ihtilâl ve karışıklık devri geçtikten sonra, 1613 yılında yeni çar seçmek (ki o zaman Romanov'lar sülâlesinin birincisi olan Mikhayil Feodoroviç seçilmişti) için Moskova'da toplanan "Zemski Sobor"a (bir çeşit Rus Etats généraux'su) İdil ve Ural Türklerinin temsilcileri de iştirak etmişlerdi. Bunlar, şüphesiz bu Türklerin "Akkemik"lerinin (noblesse'inin) mümessilleri olmuşlardır; eski zadegânın kalıntıları olan ve han, mirza, beğ unvanlarını taşıyan ve bir parça imtiyazlara da mâlik olan bu zümre mensuplarının bir bölüğü, bu kargaşalık günlerinde hükûmet tarafını tutup, kıyamcı ve ihtilâlci zümrelere karşı savaştıklarından, devlet için yeni bir hükümdar seçecek olan büyük "Kurultay"a onların temsilcilerini de iştirak ettir-

(329) "Turmuş" (Hayat) gazetesi Ufa'da, birtakım şüpheli ve karanlık "işler"i ile tanınmış olan Vaiz Nevruzî tarafından tesis edilmiş idiyse de, sonraları bu gazeteyi tüccardan İbadullah Osmanoğlu ele almış ve başyazarlığını da muallim Zakir Kadirî'ye yüklemiştir.

mek, o zamanki Moskof siyasetinin icaplarından olmuş olacaktır. Yani bunlar, geniş Türk halkının mümessilleri olmaktan ziyade, muayyen bir üstün zümrenin temsilcilerinden ibarettiler (330). İşte bu, 17. asra ait bir "siyaset" vakıasıdır.

Seyid Giray Alkin

18. asra gelince, Kazan ve Ural Türklerinin ileri gelenleri arasında Rusya'dan ayrılıp, bağımsız bir müslüman devleti kurmak fikri, bu asırda da devam etmiş veya yeniden canlanmıştır. Kazan'ın ileri gelenleri, bu maksadlarına ulaşmak için, Başkurt kıyamlarından faydalanmak istemişler, bu kıyamlara, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kazan ülkesinden kaçan bazı kimseler iştirak etmişler ve bu kıyamların hedefleriyle Kafkasya, Kırım, Kazak İli ve hattâ Türkiye gibi Türk ülkelerini de ilgilendirmeyi tasarlamışlar ve Rusya'dan ayrılan

(330) Bu konu üzerine bakınız: Zeki Velidî "İhtilâl zamanında çar Mikhayil Feodoroviç Romanov'un intihabı vakasında islâmların rolü" ("Mektep" dergisinde, Kazan 1913). Ve Aziz Ubeydullah: "Tatar Tarihi", s. 123 ve ilerisi: "1613 yılı Zemskiy Soborda tatarlar", Kazan 1923.

müslüman Türkleri birleştirip büyük bir müslüman Türk devleti kurmayı düşünmüşlerdi. Ancak kıyamların başarısızlıkla bittiğini yukarıda gördük. İşte bu, 18. asırda cereyan eden ve silâh kuvvetiyle de desteklenmiş olan büyük hedefler güden, önemli bir siyasî hareket idi (*).

Bir de 18. asrın sonlarına doğru (1767 yılında) Moskova'da II. Katerina tarafından toplanmış olan "Yeni kanunlar tasarısı tanzim komisyonu"na, Kazan Türklerinden de 27 saylav katılmıştı. Bu saylavların çoğu, mirzalar ve "yumuşlular" (hükûmet hizmetinde bulunanlardan) olup, yalnız 2-3 tanesi tüccardan ve "yasaklılar" dan (yeni halktan) idi. Demek, bu komisyonda da Türklerden halk değil, yüksek zümreler temsil edilmişti. Bu saylavların komisyona getirdikleri "nakaz" (talimat) larda umumî ve her zümre için müşterek bir istek varsa, o da din hürriyeti ve hacca gitmeye müsaade olunması idi. Bundan başka, ticaret hürriyeti ve vergilerin, mükellefiyetlerin azaltılması ve askerî hizmetin hafifletilmesi gibi istekler de ileri sürülmüş ve mirzalar tarafından, Türk "ak-kemikleri"n (noblesseinin) Rus zadegânlariyle hukukta eşit tutulması meselesi de ortaya atılmıştı.

Avrupa'da, yüksek bir siyaset dâvası demek olan milliyet dâvasının en yüksek kertesine çıktığı ve Ruslar arasında da bir takım siyasî hareketlerin belirdiği 19. asırda ve hattâ 20. asrın eşiğinde, Rusya Türkleri (ve bu arada Kazan Türkleri) arasında biz az-çok önemli bir siyasî hareket görmüyoruz; onların 19. asrın sonlarına doğru olan hareketleri daha ziyade medenî, terbiyevî ve iktisadî kalkınma ve yenileşme hareketlerinden ibaret olmuştur. Gerçek siyasî hareketler, gene 1905 ihtilâli patlak verdikten sonra, siyasî gazeteler çıkmaya başladığı sıralarda belirmeye başlamıştır.

Yukarıda "İktisadî ve fikrî kalkınma devri" başlığı altında yazdıklarımızdan da anlaşıldığı gibi, Kazan Türkleri arasında daha 18. asrın son yarısında faal bir içtimaî zümre ve sınıf peyda olmuştu ki, o da tüccar sınıfıdır. Bu tüccar zümresi, yukarıda gördüğümüz üzere, vaktiyle Kazan ülkesinde Buhara tipi medreseleri beslemiş, molla ve müderrislere maddî yardımlarda bulunmuş ve daha sonraları, bu Türkler arasında bir medenî ve maarif hareketinden ibaret olan "usul-ü cedid" hareketini maddî cihetten desteklemişti. 1905 ihtilâlinin vukua gelmesinden sonra beliren Türk siyasî hareketinin de

(*) Bu bilgiler, Aziz Ubeydullah'ın şimdi anılan "Tatar tarihi" adlı eserinden alınmıştır, s. 142.

yalnız bu tüccar sınıfının malî yardımiyle yürütülebileceği şüphesizdi. Gerçekten, Bakû'de, Kazan'da ve Orenburg'da birtakım siyasî gazeteler, Türk tüccarının mâddî yardımiyle teessüs etmiş ve bazı siyasî teşekküller de onların yardımiyle kurulmuştu. O günlerde Rusya Türkleri arasında Garptaki mânasiyle bir bourgeoisie sınıfı mevcud değil idiyse de, oldukça varlıklı, dünyanın gidişinden haberli, kendi zümrevî veya sınıfî menfaatlarını müdrik ve kendi kavminin cemiyet işleriyle de ilgilenir kimseler pek az değildi. Eskiden bu Türk tüccarın yanındaki nazariyatçı ve fikriyatçılar, mollalar ve hocalar, daha sonraları terakkiperver muallimler ve muharrirler olmuşken, 20. asrın eşiğinde ise, onların yerine, çokluk, Rus ve Avrupa asrî mekteplerinde okumuş olan hukukçular, politikacı ve gazeteciler geçmiş bulunuyordu (331). Çünkü artık zaman değişmişti ve yeni zamanın icaplarına uygun müşavirler ve kılavuzlar lâzımdı. İşte, zamane bourgeoisie'si olmaya yeltenen Türk tüccarı ile, onların akıl hocaları olan Türk aydınları, 1905 senesinin 28 Ağustosunda Nijni-Novgorod'da Oka nehrinde bir vapur güvertesi üzerinde toplanmış olan Kurultayda bir siyasî "Müslüman maşrutî halk partisi" kurmaya karar vermişler ve şu kararları çıkarmışlardı :

1. Bugünkü hayatın icaplarından olarak baş gösteren siyasî, içtimaî ve bilimsel işlerin hepsinde bütün Rusya müslümanlarının birleşmesi gerekmektedir;

2. Bu maksada varmak yolunda Rusya müslümanları, Rusların terakkiseverleriyle hemfikir olup, halkın arzusiyle seçilmiş olan temsilcilerin, devleti idare ve kanunları tanzim etmek ödevlerine katışmaları temeline kurulan hukukî teşkilâtlar vücuda getirmek yolunda iş görürler;

3. Rusya müslümanları, bütün hukuklarda Ruslar ile bir dereceye çıkarılmazlarsa, 2. maddede anılan maksada varmak kabil olamaz; Rusya müslümanları buna kani olup, siyasî, içtimaî ve dinî hukukların hepsinde Ruslar ile her bakımdan eşit olmak; gerek bugünkü kanunlarda, gerekse, hükûmetin tedbirlerinde, gerek memurların işlerinde Rusya müslümanları hakkındaki tahdidleri, tazyikleri ve is-

---

(331) Bu gibi aydınlar arasında, meşhur "Tercüman" sahibi Kırımlı İsmail Gaspıralı, Kafkasyalı avukat Alimerdan Topçıbaş, Kazanlılardan avukat Seyid-Giray Alkin, Yusuf Akçura, Sadrî Maksudî, muharrir Fatih Kerimî, eski subaylardan ve arazi sahiplerinden Kutlukay-mirza Tefkilev, Şah-Haydar Sırtlan, Selimgiray Cantüre; terakkisever mollalardan kadı Reşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, Alimcan Barudî, Abdullah Apanay v.s. temayüz etmişlerdi.

28.VIII.1905 tarihinde (Gustav Struve) vapurunda toplanan kongre.
1. Fatih Kerimi, 2. Abdurreşid Efendi İbrahim, 3. Gaspıralı İsmail Bey,
4. Ali Merdan Bey Topçıbaş.

tisnaları ortadan kaldırmak uğrunda meşru çarelerin hepsine başvuracaklardır;

4. Rusya müslümanları, faaliyetlerine bugünkü ve ilerideki ihtiyaçlarına göre yön verirler. Müslümanların ihtiyaçlarına uygun mektepler açmaya; kitaplar, gazeteler, mecmualar, kütüphaneler-kıraathaneler ve kurslar vasıtasiyle asrî hayatın esas fikirlerini neşretmeye çalışırlar;

5. Şu plânı çizilmiş olan hedeflere ulaşmak için, müslümanların zaman-zaman toplanacak olan kurultayları tarafından verilen talimata uygun iş görecek "Meclis"ler kurulacaktır (332).

Bu parti, o zaman daha ziyade "Rusya müslümanları ittifakı" adiyle tanınmıştı.

Partinin yukarıdaki kararlarından anlaşılıyor ki, bu, Garptaki mânasiyle bir siyasî parti değildi; çünkü partiyi kuranlar bütün Rusya müslümanlarını bir tek bayrak altına toplamaya özenerek, bir asrî insan topluluğunda bulunan içtimaî sınıfları tanımak istemiyorlardı. Halbuki bu gibi sınıfların, hiç olmazsa nüveleri, Rusya Türkleri arasında da elbette vardı. Bundan dolayıdır ki, orta halli ve fakir köylünün menfaatlerini savunmak gayesiyle kurulan Rus sosyalist-revolüsioner (inkılâpçı sosyalist) partisine intisap eden ve başlarında muharrir Ayaz İshakî ve Fuad Tuktar gibi ateşli gençler bulunan bir Kazanlı zümresi, "Müslüman İttifakı" partisine karşı cephe almıştı. Bunlar, o günlerde çıkardıkları "Tanğ" gazetesinin adından alınarak, "Tanğçılar" diye tesmiye ediliyorlardı. Bunlar "Müslüman İttifakı"nın topladığı kongrelere giderler, Rusya müslümanlarını tek bir parti çerçevesi içine, tek bir bayrak altında toplamanın imkânsızlığını, çünkü onlar arasında da menfaatları tezad halinde olan bir takım zümrelerin ve sınıfların bulunduğunu söylerler, gürültü-patırtı çıkarırlar ve bağırıp-çağırırlardı.

Bir de kendilerine "sosyal-demokrat" süsü veren küçük bir zümre vardı ki, bunların başında Hüseyin Yamaş ve bilâhare bu sevdadan vazgeçen Gumer Teregol bulunuyordu. Bunlar Orenburg'da, yukarıda anılan "Ural" isimli gazete çıkardıklarından "Uralcılar" diye de anılırlardı (333). Bu zümre mensupları "İttifak" kongrele-

---

(332) Bu karar sureti, Musa Bigi tarafından tertip edilen **"Islahat esasları"** adlı eserden alınmıştır.

(333) Muharrir Alimcan İbrahim(ov) ve muakkipleri, "Uralcı"ların bolşevik olduğunu iddia etmekte ve bu çürük temel üzerine birçok yeni iddialar tabakası kurmaktadırlar. Halbuki "Uralcılar"ın başlarından Hüseyin Yamaş, 1917 Şubat

rine gitmez ve kendi başına hareket ederdi. "Müslüman İttifakı"nın belirli bir içtimaî sınıfı temsil etmediğini ve bundan dolayı Garptaki mânasiyle bir siyasî parti olmadığını, "Terakkiperver" mollalar pek anlamıyor idiyseler de, hukukçu ve politikacı olan kurucular elbette bunun farkında idiler.

1906 yılı 28 Ocak-5 Şubat tarihlerinde Petersburg'da toplanmış olan ikinci umum Rusya müslümanları kurultayında "İttifak"ın nizamnamesi ve programı kabul ve tasdik edilmişti. Parti programının siyasî-iktisadî kısmı, o zamanki Rus siyasî partilerinden sosyalist olmayanlarının en terakkiseveri, en liberali olan "Meşrutiyetçi demokratlar" (Ka-det) partisinin programına uyuyordu; millî meselelerde ise, dinî işlerde tam muhtariyet, dillerin hukukta eşitliği, ilk öğretimin her kavmin ana dilinde olması gibi dâvalar da programa konulmuştu. Programın uygulanması için, nizamnamenin 1. maddesi gereğince Rusya müslümanları, merkezleri gösterilmek suretiyle, 16 bölgeye ayrılmış idi. Ancak, başka terakkisever ve liberal partiler gibi, "Müslüman İttifakı" partisi de hükûmet tarafından tasdik edilmemiş ve henüz tatbikat alanına geçmemişken, Rusya'da kaytaklık (irtica) rejimi üstün gelmişti.

"Müslüman İttifakı" partisi henüz teşkilâtlanma durumunda iken dahi,1. ve 2. Devlet Dumalarına saylavlar seçimi sırasında epey faaliyet göstermiş ve bunun neticesinde Kazan, Kafkasya, Türkistan ve Kazak İli ve Kırım gibi Türk ülkelerinden birçok Türk-müslüman saylav seçilmişti. 1. Duma'da 24 müslüman saylav vardı ki, bunların yarısı Kazan Türklerindendi. 2. Duma'da ise, müslüman saylavların sayısı 34 olup, 15 tanesi Kazanlı idiler. Bu Dumaların her ikisinde kurulan "müslüman fraksiyonu"na Kazanlı saylavlar

---

ve Ekim ihtilâllerine kadar yaşamadığından, bu devrimler sırasında ne gibi bir siyasi yol tutacağı meçhul kalmış ise de, onun arkadaşlarından "Uralcı" Gumer Teregol daha bu ihtilâllerden önce tam bir Türk milliyetçisi olup, bourgeois "hizmetkârları" ile işbirliği yapmış ve sonraları Bolşevik takibatından kaçıp Rusya dışında ölmüştür. Diğer bir uralcıbaşı olan Alimcan Seyfettin(ov) ise, Sovyet hâkimiyetinin zaferinden sonra Bolşeviklerden kaçıp Urallara ve Sibirya'ya sığınmıştı ki, kendi gibi sosyal-demokrat olan ve kocasını arayıp, Sibirya yolculuğuna çıkan karısiyle aynı trende seyahat etmiştini. İşte, kızıl tarihçi A. İbrahimov'un daha 1905-1906 yıllarında bolşevik olduklarını iddia ettiği kimselerin sağ kalanları Bolşevik hâkimiyeti devrinde böyle bir durumda idiler. Şu halde, A. İbrahimov ve çömezleri bu iddialarını yalnız H. Yamaş hakkında söylyebilirler; çünkü o, bu "tarihçileri" yalanlayıp susturabilecek bir durumda değildir.

da girmişlerdi (334). Duma, hükûmet tarafından dağıtıldıktan sonra "Müslüman fraksiyonu"nun 9 üyesi meşhur "Vıburg Beyannamesi"ne imza atmışlardı ki, bunlardan üçü Kazan Türklerindendi (335). Bilindiği üzere, bu beyannameye imza atan saylavlar

1906 yılı Petersburg'da toplanmış Umum Rusya Müslümanları 2. Kongresi.
(X. Alimcan Barudi)

mahkeme karariyle siyasi haklarından mahrum edilmişler ve üçer ay hapishanede yatmışlardı. 2. Duma dahi, hükûmet emriyle dağıtıldıktan sonra, 1907 yılı 3 (16) Haziran Kanunu gereğince, 3. Duma'ya gidecek olan müslüman saylavların sayısı pek eksiltilmiş ve Güney ve Kuzey Türkistan Türkleri Duma'ya mümessil seçmek hakkından büsbütün mahrum edilmişlerdi. Bundan dolayı 3. Duma'ya yalnız 10 tane müslüman saylav geçebilmiştir ki, bunların 7 tanesi Kazan Türklerindendi.

---

(334) 2. Duma'daki 5 tane Kazanlı saylavı bunlardan ayırmaya mecburuz; çünkü bunlar "Müslüman fraksiyonu"na katışmayıp, ayrıca bir "müslüman emekçiler grupu" kurmuşlar ve "Duma" adlı bir gazete de çıkarmışlardı. Kaderin garip bir cilvesi olarak, "Müslüman İttifak"ına katışmayan bu saylavların 3 tanesi imamlardandı (Hadi Atlasi, Ahund Habiburraman Mes'udi ve Abdullah Necmeddin); öteki ikisi ise, öğretmen Kelimullah Hasanoğlu ve tüccardan Arif Badamşin idiler.

(335) Seyid-Giray Alkin, Selim-Giray Cantüre, Ebussuud Ahtem.

İrtica günlerinde gayri kanunî olarak yaşayamadığından, "Müslüman İttifakı" partisi (336) dağılmıştır ki, ondan sonra muhtelif bölgelerin müslüman Türkleri, irtica günlerinin sıkıcı şartları içinde yalnız medenî, içtimaî ve iktisadî işlerle meşgul olabilmişlerdir.

1917 ihtilâline kadar süren 10 yıl içinde 3 (16) Haziran seçim kanununa göre seçilen 3. ve 4. Duma'lardaki pek az sayılı müslüman saylavlar, küçücük bir "müslüman fraksiyonu" düzerek, kendilerini takviye etmek için gönderilen "müslüman büro"su üyelerinin de yardımiyle "İttifak" geleneğini devam ettirmeye çalışmış iseler de, Duma'daki sağcı Rus saylavları kalabalığı içinde zayıf seslerini pek seyrek duyurabilmişlerdir.

Ç. MİLLÎ SAHNE : Kazan Türkleri arasında ilk dram, Abdurrahman İlyas'ın eseri olan "Biçare kız" 1887 yılı Kasım ayında,

Artist Abdullah Kari

(336) Bu partiyi kuranlardan Yusuf Akçura diyor ki: "Zâhiren Rusya müslümanları unvanı altında yürütülmüş ise de, hakikatte bir hareket-i milliye idi" ("Türk Yılı", s. 410; İstanbul, 1928).

Fatih Halidî tarafından yazılan ikinci dram "Redd-i Biçare kız" 1890 yılında, meçhûl bir müellifin eseri olan ilk komedi "Çistay komedyası" 1895 yılında, A. Kemal'in "Bahtsız Yiğit" dramı ile Ayaz İshakî'nin "Üç karı ile hayat" piyesi 1900 senesinde çıkmış idiyseler de, 1905 ihtilâline kadar bir Kazan millî Türk sahnesi kurulmuş değildi. İlk Kazan Türk millî takımı 1905 senesinde rahmetli Abdullah Kari tarafından kurulmuştu. "Seyyar trup" adını taşıyan bu takım pek çabuk gelişmiş ve tutunmuştu; şöyle ki, bu trup iki ihtilâl arasında Kazan'da muntazam surette temsiller veriyordu; repertuvarı da gerek orijinal, gerek tercüme eserler sayesinde gittikçe genişliyor ve zenginleşiyordu; orjinial eserlerden en fazla A. Kemal, Ayaz İshakî, Fatih Emirhan ve Kerim Tinçura'nın piyesleri oynanıyordu.

Kazan'da 1905 ihtilâlinden sonra kurulan ilk Tatar Türkleri tiyatro takımı aktör ve aktrislerinden bir grup.

Millî sahne yalnız Kazan şehrine münhasır kalmayıp, Türklerin yaşadığı başka şehir ve kasabalarda da sahne amatörleri birlikleri kurulmuş olup sık-sık temsiller veriliyor, edebiyat ve musiki geceleri tertip ediliyordu. Bilindiği üzere, Kafkasya'da ve Türkiye'de,

başta kadın rollerini ya zenneler veya gayri Türk kadınlar başarıyorlardı; Kazan'da ise, tâ işin başından itibaren kadın rollerini ya Kazanlı Türk aktrisleri veya amatör Türk kızları başarıyorlardı. İki ihtilâl arasında geçen 10 yıl içinde Kazan millî Türk sahnesi adamakıllı gelişmiş ve bu müddet zarfında "Seyyar trup"tan başka birkaç tane Türk tiyatro takımı düzülmüş ve çok usta ve güçlü aktör ve aktrisler yetişmiştir.

Kerim Tinçura

MAARİF VE MEKTEP İŞLERİ : 1905 senesinden sonra Kazan Türklerinin kültür, maarif ve mektep işleri alanındaki faaliyeti daha ziyade kuvvetlenmişti. Birçok ıslâh edilmiş medreseler, denilebilir ki, öğretmen mekteplerine çevrilmişti ki, oralarda yeni usûl ile öğretim mekteplerine öğretmenler yetiştiriliyordu. Daha doğrusu, bu gibi öğretmen mektepleri, "dinî medreseler" maskesi altında gayri kanunî olarak yaşıyordu. Ancak Rus hükûmeti bu, sözde dinî medreselerin sahici mahiyetini öğrenince, onlarda teftişler yapmaya girişmiş, bazılarının müdürlerini mahkemeye vermiş, bazı müdürleri "idarî tedbir" ile uzak yerlere sürmüştür. Meselâ, Kazan'daki "Muhammediye medresesi"nin müdürü Alimcan Barudî efendi 1908 yılında, iki yıl müddetle şimaldeki Vologda iline sürülmüştü. 1912 senesinde, büyük bir "müslüman mektep dâvası"na Sarapul

şehrinde bakılmıştı ki, sanık iskemlesinde "Bubi medresesi" (337) müdürleri olan Ubeydullah ve Abdullah Bubi kardeşler ve bu mektebin birkaç tane hocası oturuyorlardı. Bubi kardeşler, mahkemenin kararıyle iki-üç sene hapse mahkûm olmuşlardı. Daha küçük mikyasta müslüman mektepleri dâvaları ve polis memurlarının Kazan Türk mekteplerine ansızın baskın ederek, araştırma yapmaları seyrek olmayan olaylardandı.

Ancak uyanmış millî şuuru zâbıta tedbirleriyle boğmak kabil midir? O günlerde Rus hükûmeti bir yandan Kazan Türklerinin maarif ve millî kültür hareketlerine sed çekmeye çalışırken, mektep ve maarif hâdimlerini amansız surette kovuştururken, Türk il hâdimleri muhtelif yollarla müslüman Türklerin yaşadığı "Zemstvo"

Kazan'da 10.VIII.1906 tarihinde mektepleri düzenleme ve ders usullerini birleştirme amaciyle toplanmış olan öğretmen kongresinden bir görünüş.

(337) Kazan ilinin güney-doğusunda vâki Vetke ilindeki küçük Bubi köyünde açılmış olan bu mektep, "dinî medrese" maskesi altında önemli bir öğretmen mektebi ödevini görmüştü. Bubi kardeşler, resmen bu köy camiinin menşurlu imamları sayılıyorlardı. Onlar aynı zamanda kızlar için de bir öğretmen mektebi açmışlardı.

lara (mahallî muhtariyetli idarelere) tesir etmeye çalışıyorlardı; bu çalışmalar sonucunda bazı "zemstvo"lar bu teşekküllerin maarif şubeleri yanında, müdürü müslüman Türk olan ast-şubeler teşkil etmeye başlamışlardı. İşte, bu gibi maarif ast-şubeleri Türk ilkokulları, öğretim usûlü kursları açıyor ve Türk öğretmen-eğitmenlerinin kurultaylarını topluyordu.

Böylece ilk öğretim işlerinin canlanması ve hızlanması neticesinde, asrî pedagojinin ve metodikanın icaplarına göre yazılmış olan ders kitaplarının tab'ı da pek canlanmıştı. Öte yandan, o zamanlar Arap yazısının Türk diline uygun bir surette imlâsını düzeltmek ile de uğraşılıyordu.

İlkmektepleri ıslâh devrinde "Usûl-ü cedid" mektepleri, yalnız erkek çocuklar için değil, aynı zamanda kız çocuklar için de açılmıştı. Kazanlı kadın öğretmen, kültür, eğitim-öğretim işlerinde Kazanlı erkek öğretmen gibi, cinsteşlerinin çocuklarını okutmak için tam bir cesaretle soğuk Sibirya'ya, sıcak Türkistan'a ve uzak Yedisu ülkesine gitmek zahmetlerine katlanıyordu. Kazan Türk kadınları, basın işlerinde de erkeğin kıymetli arkadaşı ve yardımcısı olmuştur. Mevkut matbuatın meydana geldiği sıralarda ve daha sonraları, gazete ve mecmualarda yazı yazan birçok kadın imzaları göze çarpmaktaydı. Sonraları diş tabibi olan Hatiçe Tanaç(ova), 1907 senesinde sosyal-demokrat meslekli "Ural" gazetesinin sorumlu muharriri idi. Sonraları Fahrul-Benat Süleyman, Kazan'da "Süyünbike" adlı kadın gazetesinin başmuharriri olmuştu. Kırımlı İsmail-Bey Gaspıralı'nın gerek gazetecilik, gerek mektepçilik işlerinde sağ kolu olan Bn. Zehra Akçura, Kazanlı bir Türk kızı idi. Kazanlı Türk kızları epey erken Rus asri liselerine, ihtisas ve yüksek mekteplerine devam etmeye başlamışlardı. Başka islâm ülkelerine nisbeten daha evvel Kazan Türk kadınları arasında sıhhiye memurları, mektep görmüş ebeler, diş tabipleri, doktorlar ve başkaları bulunuyordu. 1905 ihtilâlinden sonra Kazan müslüman Türk kadını serbestçe toplantılara gider, konuşmalara iştirak eder, nutuk söyler ve rapor okurdu.

KİTAPÇILIK VE NEŞRİYAT İŞLERİ : 1905 ihtilâli yıllarında edebiyatın gelişmesine müvazi olarak, o zaman Arap harfleri kasaları bulunan basımevleri de artmış, kitapçılık ve neşriyat işleri de epey gelişmiş idi. 1914 yılında Kazan şehrinde Arap hurufatlı 10 ta-

ne matbaa vardı. Bunların beşi Türk şirketleri veya hususî kimselerin mülkü idi (338).

Yalnız Kazan kentinde yedi tane Türk ticaret kitabevi vardı (*). O günlerde kitap mağazaları ve basımevleri başka şehirlerde (Orenburg'da, Ufa'da, Astrahan'da, Troyskiy'de, Orskiy'de ve hattâ Petersburg'da) dahi bulunmaktaydı.

1915 senesinde Petersburg'da açılan matbuat sergisinde, İdilboyu'nda Arap harfleriyle basılmış olan eserlerin isimliği dikkatları çeker mahiyette olmuştur.

1905-1917 yılları arasındaki devrede Kazan Türklerinin iktisadî durumu hayli yükselmiş bulunuyordu: Türk köylüleri çiftçilik işlerinde çeşitli makineler kullanmaya başlamış, istihlâk emeceleri (kooperatifleri), küçük kredi bankaları kurmaya girişmişlerdi. Şehir ve kasabalarda sanayiin muhtelif sahalarında Türk şirketleri ve büyük sermayeye malik olan hususî kişilerin tecim ve yapım evleri epey artmıştı.

Bu suretle, Kazan ve Ural Türkleri, medenî ve iktisadî alanlarda bir gelişme ve yükselme devri geçirmekte iken, 1914 yılının yazında, Rusya'nın da katıldığı Birinci Cihan Harbi başlamış ve henüz harp sona ermemişken, 1917 yılının ilkbaharında ikinci Rus ihtilâli patlak vermiştir.

---

(338) Kerimi kardeşler, "Ümid", "Millet" şirketleri, Şeref kardeşler ve sabık Haritonov matbaaları...

(*) Kerimî kardeşler, "Sabah" şirketi, "Maarif" şirketi, "Asır" şirketi "Yol" şirketi, Hadi Maksudi, Hüseyinoğlu varisleri...

XV

İKİNCİ RUS İHTİLÂLİ

(1917)

A. İLK SİYASÎ HAREKETLER : Bilindiği üzere, Birinci Cihan Harbi sürüp giderken patlak veren ikinci Rus ihtilâli, 1905 ihtilâlinin hilâfına olarak, birden genişlemiş, kısa bir zaman içinde çarlık rejimini yıkmış ve bütün Rusyalılar için gayet geniş umut ufukları açmıştı. Hemen ihtilâlin ilk günlerinde, Kazan Türkleri de millî-içtimaî, siyasi işlerini çevirmek ve yoluna koymak için, millî komiteler kurmaya başlamışlardı ki, bir müddet sonra bu "komiteler", "milli şura" adını almıştı. Ancak bu komite-şuralar bariz bir sınıfi mahiyet taşımadığı halde, Kazan, Ufa, Orenburg, Astrahan vs. gibi şehirlerde bazı Türk gençleri tarafından, sınıf menfaatleri temeline kurulan işçi ve çiftçi teşkilâtları da vücuda getirilmeye başlamıştı. Kazan'da Mollanur Vahitov adlı birisi, müslüman işçileri adına sosyal-demokrat teşkilâtı kurmuş ve "Kızıl Bayrak" isimli gazete çıkarmaya başlamıştı. Ufa'da ise, yukarıda Edebiyat kısmında adı geçen muharir Alimcan İbrahim(ov), Rusların sosyalist-revolüsyoner partisine katılarak, müslüman askerlerini "burgeoisie" ye karşı teşkilâtlandırmaya ve ayaklandırmaya çalışıyor ve "İrk adlı küçük bir gazete çıkarıyordu. Bu sefer Vahidov zümresi müslüman işçileri adına, Alimcan-Fatih Seyfî grubu ise, rençberler namına, "bourgeois" saydıkları millî şuracılar'a karşı vaziyet almışlar ve böylelikle 1905 ihtilâli günlerindeki "uralcılar"la "tanğcılar"ın yerine geçmişlerdi. Halbuki berikilerin kalıntıları bu sefer "borgeosie" saflarına geçmişler ve 10 yıl önce yerin dibine batırdıkları "ittifakçı"ların bakiyeleriyle işbirliği yapıyorlardı. Ancak millî şuracılar, nedense, bir siyasî parti kurmak teşebbüsünde bulunmanuşlardı ki, onların asıl zayıf noktası da burada idi.

1917 senesi Mayıs ayında Moskova'da umum Rusya müslümanlarının birinci kurultayı toplanmıştı ki, buna tabiatiyle, Kazan

ve Ural Türkleri de katılmışlardı. Bu kongrede müzakere edilen ve bir karara bağlanan önemli meselelerden biri, devletin kuruluşu (ünitarizm-federalizm) meselesi olup, bu meselede Kazan murahhasları iki zümreye ayrılmışlardı; delegelerden bir kısmı federasyon taraflısı olduğu halde, diğer bir kısmı ünitarizm (tek ve bölünmez Rusya) fikrini savunmuştu. Kafkasya, Türkistan, Kazak İli temsilcileri federasyon taraftarı oldukları gibi, Başkurtluğu temsil eden Zeki Velidî ve arkadaşları da bunlara katılmışlardı.

Eski Ufa Dinî Meclisi için halkın itimad ettiği değerli zatlardan müftü ve üyeler de, bu kongrede seçilmişlerdi. Müftülüğe yalnız Kazan Türkleri arasında değil, o zamanki bütün Rusya müslüman Türkleri arasında tanınmış olan ve sayılan eğitimci, cedidçi ulemadan Alimcan efendi Barudî seçilmişti (339).

Bu Moskova müslüman kongresinde, 12 yıl önceki Nijni-Novgorod müslüman kongresinde olduğu gibi, umum Rusya müslümanları için, eski "İttifak" partisine benzer bir siyasî parti kurmak meselesi ortaya atılmadı ise de, gene umum Rusya müslüman meselelerini çevirmek ve çözmek için bir umum "Müslüman Merkez Şurası" kurulmuş ve üyeleri de bu kongrede seçilmişti. Ancak bir müddet sonra ihtilâlin "derinleşmesi" yüzünden, bütün Rusya'da merkezden kaçma ve dağılma vetiresi başladığından ve Rustan gayri milletler için daha geniş imkânlar ve ufuklar açıldığından, Rusya'nın kenarlarında yaşayan müslümanlar, başında ünitarist asetin Ahmet Salikattı'nın bulunduğu bu "Merkez Müslüman Şurası"na pek az ehemmiyet vermişler ve sonraları bir müddet "Merkez Şura" yalnız Kazan Türkleri parasiyle idare edilmiştir (340).

B. "HARBÎ ŞURA" : 1917 yılı yaz iptidasında Kazan'da bir "Müslüman Harbî Şurası" kurulmuş idi ki, bundan maksad, Rus ordularında dağınık bir halde bulunan müslüman erat ve subaylarını toplayıp, ayrıca müslüman askerî tümenleri teşkil etmek idi. Gerçekten, bu kurum birkaç tane müslüman alayı vücuda getirmiş ve iki defa umum Rusya müslüman askerî kongresini toplamıştı. Bu

---

(339) Bu kongrede bir Türk kadını Bn. Muhlisa Bubi, Ufa Dinî Meclisi üyeliğine seçilmişti. Demek oluyor ki, Kazanlı bir müslüman Türk kadını, erkeklerle birlikte eşit hukuklu üye olarak, yüksek bir dini müesseseye de girmiş bulunuyordu ki, bu gibi bir hal başka hiçbir müslüman ülkesinde henüz görülmemişti.

(340) Ayaz İshaki: İstanbul'da çıkan "Yeni Kafkasya" dergisinin 20 sayılı nüshasında (yıl 1924) basılan "İdil-Ural illeri" başlıklı yazısı.

"Harbi Şura", ismi ve kuruluşu bakımından "Umum Rusya müslüman harbi şurası" idiyse de, masrafları yalnız Kazan müslümanları cebinden harcanmıştır.

C. "MİLLÎ MEDENÎ MUHTARİYET" İLÂNI: 1917 senesi 1 (14) Mayısında Moskova'da umum Rusya müslümanlarının birinci kongresi açılmış ve 11 (24) Mayısa kadar sürmüştü. Bu kongrede Rusya'nın müstakbel devlet kuruluşu (rejimi) bahis konusu olmuş ve bu meselede kongre üyeleri, biri federalisme taraflıları (federalistler), ötekisi unitarisme taraftarları (unitaristler) olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Bu iki türlü devlet kuruluşunu müdafaa ederek tez okuyanların ikisi de Kafkasyalı idiler: müstakbel Rusya'nın federasyon ve merkeziyetsizlik temeline kurulmasının gerektiğine dair tezi Azerbaycanlı meşhur Mehmet Emin Resulzade okumuş ve "tek Rusya" ve merkeziyet usulünü ise şimalî Kafkasyalı asetin ve sosyal demokrat Ahmed Tsalikattı müdafaa etmişti. Bu iki dâva üzerine kongrede çok hararetli ve gürültülü tartışmalar olmuş ve neticede kongre federasyon usûlünü kabul ederek karar çıkarmıştı. Cenubî Kafkasya (Azerbaycan), Türkistan, Kazakistan ve doğu Başkurdluk gibi, Rusya'nın kenarlarına düşen Türk ülkelerinin temsilcileri, federasyon ve merkeziyetsizlik taraflısı oldukları halde, Rusya'nın içinde ve Ruslarla karışık gün geçiren Kazan Türklerinin temsilcileri ise, bu hususta iki zümreye ayrılmışlardı. Muharrir Fatih Kerimî ve Fuad Tuktar grupu federasyon taraflısı olduğu halde, muharrir Ayaz İshakî zümresi (ki bu zümreye mensûp olanların çokluğunu askerler (erler) teşkil ediyordu) sosyal-demokrat asetin Tsalikattının peşinden giderek ünitarizmi (tek ve merkezî Rusya usulünü) savunmuştu. Sosyal-demokrat Ahmed Tsalikattı'nın, "İçtimaî- iktisadî bakımdan geri" muhtariyetli ülkelerde kalan işçilerin mazlum ve mağdur olabilecekleri kaygusiyle "tek Rusya" taraflısı olması anlaşılır bir keyfiyet idiyse de, eskiden sosyalist-revolüsyoner (S.R.) lerin siyasî programına mütemayil olan ve Moskova kongresi toplandığı sırada hararetli "milliyetçi" görünen A. İshaki'nin neden dolayı "ünitarist" olduğunu anlamak güçtür. Çünkü S. R.'ler devlet kuruluşu babında federasyon taraftarıdırlar; bir Türk milliyetçisi için de Türk ülkelerinin, hiç olmazsa, otonomiye (idarî muhtariyete) malik olmaları millî ve kudsî bir dâva olmaz mı? Sonraları muhacerette "İdil-Ural" Türklerinin istiklâl dâvasını güder gibi görünen A. İshakî, Moskova kongresinde "tek Rusya" dâvasını müdafaa ederek bir tezcik bile okumuştu (Kongre zabıtları sahifeler: 230-234).

Yusuf Akçura

Kongrenin, idare usulüne dair kararı aşağıdadır :

"a. Müslüman milletlerin menfaatlarını temin eylemek için en uygun idare usûlü, millî federasyon ve toprak temellerine kurulan ve belirli ülkeleri bulunmayan kavimler için ise, millî-medenî muhtariyet sağlayan Halk cumhuriyetidir.

b. Rusya'da yaşayan müslüman milletlerin bütün dinî ve medenî meselelerini muntazam surette yürütmek ve müslümanların birlik olarak hareket etmelerini sağlamak maksadiyle umum Rusya müslümanları için, yetkisi dahilinde, kanun yasamak hakkına malik olan bir merkezî kurum vücuda getirilir. Kurumun şekli, teşekkülü ve görevleri ise, bütün muhtariyetli ülkelerinden çağırılan mümessillerin Kurucu Meclisi tarafından tesbit olunur." (Kongre zabıtları, s. 250-251).

Görülüyor ki, "belirli ülkeleri bulunmayan kavimler için" millî-medenî muhtariyet usulü birinci umum Rusya müslümanları kongresinin kararları arasında bulunmaktadır.

1917 yılının Temmuzunda Kazan'da aynı zamanda üç tane kongre toplanmış bulunuyordu: 1) İkinci umum Rusya müslümanları kongresi, 2) Müslüman din kişileri (ulemâ) kongresi, 3) "Harbî Şura" tarafından toplanmış olan birinci askerî kongre. İşte, bu üç kongre delegelerinin Kazan şehir tiyatrosu binasındaki birleşik toplantısında, eski Devlet Duması üyelerinden, o zaman avukat, Sadrî Maksudî'nin raporu dinlendikten sonra "İç Rusya ve Sibirya müslüman Türk-Tatarları'nın millî-medenî muhtariyeti" ilân edilmiş ve 7 kişilik bir "Muhtariyet heyeti" seçilmiş idi ki, heyetin başkanı Sadrî Maksudî idi. Ufa şehrinin millî-tarihî bakımdan büyük bir değeri yok idiyse de, galiba, Başkurtluğa ve Sibirya'ya yakınlığı ve orada hazır binasiyle eski "Muhammedî Ruhanî Meclisi"nin bulunması dikkate alındığından olacaktır ki, Muhtariyet Heyetinin çalışma yeri olarak Ufa şehri seçilmişti. Bu "Heyet"e millî hazine teşkil etmek teşebbüslerinde bulunmak ve "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millet Meclisi"ni toplamak ödevleri yükletilmişti.

Ç. "MİLLET MECLİSİ" : Bilindiği üzere, 1917 yılı Rumî takvime göre, 25 Ekimde (7 Kasımda) Rusya'da üçüncü bir ihtilâl vukua gelmişti ki, o zaman Rusya'da henüz eski Rumî takvim kullandığından, buna "Ekim ihtilâli" denildiği gibi, "Bolşevik ihtilâli", "Sovyet ihtilâli" ve "içtimaî ihtilâl" dahi denilmektedir. Bu ihtilâlin başlıca hususiyeti, onun neticesinde Rusya'da Şubat-Mart ihtilâli sayesinde kurulmak üzere bulunan demokrasi idaresinin önüne sed çekilip, yeni bir diktatörlük idaresinin kurulmasıdır. Ancak Bolşevikler merkezde (Petrograd'ta) bir hükûmet darbesi ile Kerenskiy hükûmetini devirip iktidarı ele aldı iseler de, taşralarda onların hâ-

kimiyeti pek çabuk kurulamamıştı. Onun için onlar, bütün Rusya Kurucu Meclisi seçimlerine engel olamadıkları gibi, taşralarda cereyan eden daha küçük mikyastaki bazı siyasî ve millî teşebbüs ve hareketlerin de önüne geçmekle uğraşamadılar. Bu kabil millî teşebbüslerden biri de bizim "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Millet Meclisi"ne mebus seçimi yapmak ve Millet Meclisinin Ufa'da toplanarak. milli işleri müzakere ve münakaşa etmesi idi. Gerçekten Ufa Millet Meclisi, Sovyetlerin iktidara gelmelerinden sonra 1917 yılı 30 Kasımında toplanmış ve 1918 senesinin 22 Ocağına kadar çalışmıştı. Millet Meclisi işbu 52 gün süren ilk ve son toplantı döneminde millî-medenî muhtariyetin Anayasasını müzakere ve kabul etmiş, İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının dini-milli ihtiyaçlarına ait kanunları yasamış ve "milli vilâyetler"in sınırlarını çizmiştir.

Bundan başka. o zaman Kazan üniversitesi Tarih-Filoloji fakültesi talebesinden ve "Millî-medeni muhtariyet heyeti" üyelerinden olan Alimcan Şeref "resmi mesaisi haricinde" bir İdil-Ural ıştatı (devleti) projesi ile uğraşmış, mutasavver bu yeni devletin sınırlarını çizmiş, bu sınırlar içerisinde Türk unsurunun hiç olmazsa, nisbi çoğunluk tekşil edeceği tarzda oradaki kavimlerin nüfus sayısına dair istatistik cedvelleri tanzim etmiş ve bu konu üzerine Millet Meclisine arzetmek için mufassal bir rapor hazırlamış imiş. Millet Meclisi üyelerinden Alimcan İbrahim(ov) ve İlyas Alkinler'in teşebbüsüyle kurulan "toprakçılar" zümresi. hemen bu projeye sarılmış ve onun Meclise arzedilip, münakaşa edilmesinde israr etmiştir. Gerçekten, Meclis A. Şeref'in bu meseleye dair raporunu dinlemiş ve birkaç oturumda onu müzakere ve münakaşa ederek, bir "İdil-Ural Ülkesi" kurulmasının matlup olduğu hakkında karar çıkarmış ve bu meseleyi gereği gibi işlemek üzere, Kazan şehrinde çalışacak olan bir "Topraklı muhtariyet heyeti" seçmişti.

Millet Meclisinde 120 saylav vardı. Bunlar, belirli bir siyasi ve iktisadi programa malik herhangi bir siyasî partiye intisap etmeleri esasında değil de, "günün meseleleri" üzerine fikirlerin tevafuku esasında iki hizbe (fraksiyona) ayrılmışlardı. Birisi "Toprakçılar hizbi" olup, bu hizip mensupları, şimdi andığımız gibi, A. Şeref'in projesini kabullenerek, yalnız milli-medenî-muhtariyet ile yetinmeyip, toprak esasında ülke muhtariyetine taraftar gözüküyorlardı. Bu hizbin başlıca üyeleri, ihtilâl devrinin "soldat" (asker) komitelerinden seçilmiş olan subaylar, kimi erler, bazı yüksek okul talebeleri, mezkûr "Harbi Şura" temsilcileri, o yılın Martında sosyalist ve

ihtilâlci oluvermiş genç yazarlar, öğretmenler ve bazı bolşeviklik adayları idiler.

Sadrî Maksudî (Arsal)

İkinci hizip (fraksiyon), "Türkçüler hizbi" idi ki, bu daha ziyade yaşlı-başlı aydınlardan, terakkisever mollalardan ve bazı mutedil siyasî fikirli gençlerden teşekkül etmişti. Bu fraksiyonda 30 kadar hoca (molla) vardı. Fraksiyonun başında Sadrî Maksudî, avukat Binyamin Ahtem ve muharrir Ayaz İshakî bulunuyorlardı.

Ufa Millet Meclisi, muvakkat "Muhtariyet Heyeti" yerine daimî bir icra kurumu olan "Millî İdare" seçmişti ki, bunun "Diniye Nezareti", "Maarif Nezareti" ve "Maliye Nezareti" olmak üzere üç nezareti vardı. Her Nezaret beş üyeden mürekkep olup, aralarından biri Nezaretin başkanı olacak ve bütün bu üç Nezaretin başında Millî İdare Başkanı duracaktı. "Millî İdare" Başkanlığına da Sadrî Maksudî seçilmişti.

Millî İdare 1918 yılının ilk ayının sonlarına doğru, memlekette eski idare sisteminin tamamiyle yıkıldığı ve yenisinin henüz gereği

gibi kurulmadığı kararsız bir devirde, kendisine tevdi edilen işleri idare etmeye girişmiş, Millet Meclisi üyeleri ise, evlerine dağılmışlardır.

D. SOVYETLER VE MİLLÎ KURUMLAR : Yukarıda dabi andığımız gibi, "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millet Meclisi" Bolşeviklerin hâkimiyeti ele almalarından sonra toplanmış idiyse de, Bolşevik idaresinin geçici bir olay olduğunu sanmasından dolayı olacaktır ki, o, Sovyet rejimine karşı ne gibi bir vaziyet alacağını müzakere mevzuu etmemişti. Halbuki yeni iktidarın ergeç Ufa "Milli İdaresi" ile de meşgul olacağı ve günün birinde ondan hesap istiyeceği muhakkaktı. Nitekim öyle de oldu. İşin başında Sovyet memurları "Millî İdare"ye ilişmemişler idiyse de, 1918 yılının Şubatında Sovyetler, Brest-Letovsk barış andlaşmasını akdedip, içeride ihtilâli "derinleştirmek" için serbest kalınca, Kazan ve Ufa'daki Türk millî kurumlarına da amansızca saldırdılar; aynı yılın ilkbaharına doğru Kazan "Harbî Şura"sını dağıttılar ve 25 Nisan'da ise, Ufa Millî İdaresini yağma ettiler. Bu millî kurumun mezkûr üç Ne-

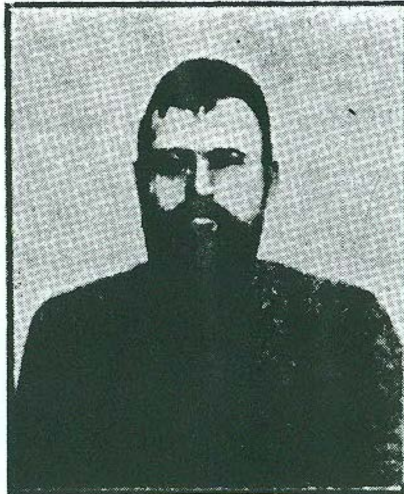

Sadrî Maksudi ve Yusuf Akçura Finlandiya'da (1918)

zaretinden yalnız, "Diniye Nezareti"ni, "siyasete karışmamak şartiyle" bırakmışlardı; yani yeni rejim de, eski çarlık rejimi gibi, yalnız ismi değişmiş olan bir "Dukhovnoye Sobraniye"nin yaşamasına müsaade etmiş bulunuyordu. Milli İdare başkanı Moskova'ya giderek, bazı teşebbüslerde bulunmuş idiyse de, bir netice alamayıp, Petrograd üzerinden Finlândiya'ya geçmeye mecbur olmuştur.

Milli İdare'den sonra il "Millî şuraları" da dağıtılmış, bütün millî gazeteler ve mecmualar kapatılmış ve matbaaları müsadere edilmişti. Milliyetçi cemiyet adamlarının bir bölüğü tevkif edilmiş ve bir kısmı da saklanmaya mecbur olmuştu.

E. İÇ SAVAŞ BAŞLADIKTAN SONRA: Bilindiği üzere, 1918 yılının yazında İdilboyunda, daha doğrusu Orta İdil'de Sovyetlere karşı silâhlı bir halk hareketi başlamıştı ki, bu, Rusya'da aşağı-yukarı iki sene süren iç savaşın başlangıcı idi. Başta bu hareketin öncüleri "Umum Rusya Kurucu Meclisi" ("Uçreditelnoye sobraniye'si") nin kimi ihtilâlci-sosyalist partisine mensup üyeleri olmuştur ki, bunlar Samar (bugünkü Kuybişev) şehrinde bir "Kurucu Meclis üyeleri komitesi" adiyle bir teşekkül vücuda getirdilerdi. Bu "Komite"ye Rusya Kurucu Meclisi'nin bazı Kazanlı Türk üyeleri de katılmışlardı. Elde silâh mücadelede ise, Kazan Türk köylüsü Rus köylüsünden daha az faaliyet göstermemişti. Ağustos iptidalarında

Hadi Atlasî

Kazan, "Halk ordusu" tarafından işgal edilince şehirde ayrıca bir Türk süvari bölüğü teşkil edilmişti.

Bu hareket sırasında Sovyetlerden kurtarılan Ufa şehrinde, Millî İdare'nin orada toplanabilen üyeleri bir küçük "Millî İdare" açmışlardı. "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millî İdaresi"nin temsilcileri Ufa'da 1918 yılının Eylûlünde toplanmış olan "Devlet Müşavere Meclisi"ne de iştirak etmişlerdi.

Malûm olduğu üzere, bu "Devlet Müşavere Meclisi"nin toplanmasına, Sovyetlere karşı mücadeleyi düzenlemek ve hızlandırmak gayesiyle, mezkûr Samar "Komitesi" temsilcileriyle, Omsk'taki muvakkat Sibirya hükûmetinin mümessilleri arasında yapılan bir anlaşma neticesinde karar verilmişti. O günlerde Sovyetlere karşı savaş halinde bulunan veya savaş halinde olmasalar da, bu savaşa taraftar ve hayırhalı olan bütün zümre ve teşkilâtın mümessilleri bu Müşavere Meclisine çağırılacaklardı. Bu arada Türklerden, "Millî-medenî muhtariyet" temsilcilerinden başka, Kazak Alaşorda, Başkurtluk ve Türkistan "hükûmetleri"nin murahhaslariyle Rusya Kurucu Meclisinin Türk üyeleri de bu Müşavere Meclisine katışmışlardı.

Rusya'nın "Ufa Müşavere Meclisi" 1918 yılı 21 Eylülünde açılmış, 8 Ekimde kapanmıştı. Beş kişilik bir Directoire kuruldu ve bunun başına mutedil ihtilâlci sosyalist partisine mensup Avksent'yev getirildi. Müşavere Meclisinin sonlarına doğru Samar şehri Kızıllar tarafından işgal edildiğinden ve Ufa da işgal tehlikesine maruz bulunduğundan, Directoire kendisinin çalışma yeri olarak, o zamanki Sibirya hükûmetinin merkezi olan Ombı (Omsk) şehrini seçmişti. Kurucu Meclis üyelerinin Ufa'da toplanabilmiş olan üyeleri ise, "Kurucu Meclis üyeleri kongresi" adiyle daimî bir teşekkül kurmuşlar ve buna bazı Kazanlı Türk saylavlar da katılmışlardı. Bu teşekkül, o günlerde Kızıllara karşı savaşan Çekoslovak askerleri tarafından zaptedilmiş olan Urallardaki Yekaterinburg (bugünkü Sverdlovsk) şehrine yerleşmeyi daha uygun bulmuştu.

Bizim "Küçük Millî İdare" de elbette Ufa'da kalamıyacağından, Sibirya'da Omsk yakınında bulunan ve ahalisinin çoğu Türk olan Kızılcar (Petropavlovsk) şehrine taşınmaya karar vermiş ve "Millî İdare"ye resmen ilişiği olmayan kimi Kazanlı Türk cemiyet hâdimleri ve gazeteciler de oraya gitmişlerdi. "Küçük Millî İdare" burada bir "mülteci kurum" durumunda bulunuyordu. Acil ve önemli işle-

ri de yoktu; çünkü "Millî İdare"ye tabi olan en kalabalık "İç Rusya Türk-Tatarları" arkada, çok uzaklarda ya Sovyet hâkimiyeti altında veya iç muharebe bölgelerinde kalmışlardı. Bununla beraber, Millî İdare üyeleri ara-sıra toplanıp bazı millî işlerle, hele "Sibirya Türk-Tatarları"nın millî-medenî ihtiyaçları'yle meşgul olmaktan da geri durmuyorlardı.

Mülteci Millî İdare Kızılcar'da ağır-aksak olsa da, işlerine devam edip durduğu sırada, Omsk'ta yapılan bir hükûmet darbesi (coup d'Etat) onun durumunu büsbütün ağırlaştırdı. Şöyle ki: 1918 yılı 30 Kasımında Omsk'ta, Rus generalleri ve aşırı milliyetçi liberaller, "Bolşeviklerle savaş hareketlerine engel olmaktan başka bir işe yaramayan" demokrat Directoire'i dağıtmaya karar vermişler ve ertesi günü bu kurulun dört sosyalist üyesini tevkif ettirmişlerdi; 2.12.1918 tarihinde ise, Omsk Bakanlar Kurulunda millî savunma bakanı olan amiral Kolçak'ı "Bütün Rusya'nın yüce şefi (verkhovnıy pravitel'i)" ilân etmişlerdi. Bu, artık Omsk'ta bir nevi diktatörlüğün kurulması demekti. Omsk'taki Directoire'la birlikte Yekaterinburg'taki Kurucu Meclis üyeleri teşekkülü de dağıtılmıştı.

Kızıl diktatörlüğe karşı bir çeşit kara diktatörlük demek olan Kolçak hükûmeti, yalnız Bolşeviklere karşı değil, bütün sosyalistlere, demokratlara ve gayri Rus milliyetçilere karşı da savaş bayrağı açtığından, Sovyet despotizmine karşı savaşan demokratik unsurların gerisinde bir de o despotizmden daha az korkunç olmayan başka bir düşman, gerici Rus şovenliği başgöstermiş bulunuyordu. Böylelikle Sibirya'ya taşınmış olan millî kurumumuz ve siyaset adamlarımız iki ateş arasında kalmış bir duruma düşmüşlerdi: Bir yandan onlar Bolşeviklere karşı mücadele yüzünden buralara düşmüşlerken, öte yandan, Kolçak hükûmeti Millî İdarenin kendi Anayasasına göre çalışmalarına müsaade etmiyor ve bu kurumun temsilcilerine dînî-millî işlerimizde eski Rusya imparatorluğu kanunlar mecmuasının zamanı geçmiş 11. cildinin belirli maddeleri gereğince iş görmelerini emrediyordu.

"Mülteci Millî İdare"nin Kızılcar'daki işlerinden biri de 1919 yılının ilkbaharına doğru Kolçak hâkimiyeti altında bulunan kimi "Millî Şura"ların temsilcilerini çağırıp bir "Küçük millet meclisi" toplayıp, o günlerde Versailles'de toplantı halinde bulunan barış kongresine İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının millî ve siyasî isteklerini bildirmek üzere, murahhaslar seçmek olmuştur. Muharrir Ayaz İshakî bir "Barış kurulu" üyesi olarak zaten Ufa Millet Meclisinde seçilmişti. Gene orada seçilmiş olan muharrir Fatih Kerimî

meydanda bulunmadığından, onun yerine Rusya Kurucu Meclisinin Türk üyelerinden olan ve Kızılcar'da bulunan Fuad Tuktar seçilmişti. Bu iki kişi şayet Paris'e varabilirlerse, orada bulunması kuvvetle muhtemel olan, Milli İdare başkanı Sadri Maksudî ile birleştikten sonra kendilerine yükletilen ödevi yerine getirmeye başlayacaklardı.

BİR MÜLTECİ GAZETE : Kazanlı Kurucu Meclis üyelerinden Fuad Tuktar ile Gumer Teregol Yekaterenburg'taki Kurucu Meclis üyeleri kurulundan türkçe neşriyat yapacağız diye bir miktar para koparmışlardı. İşte o para ile Kızılcar'da bazı mülteci gazeteciler Mayak adlı küçük bir gazete çıkarmaya başlamışlardı. Ancak gerek matbaa, mürettip ve hurufat kıtlığından, gerekse siyasî durumun elverişsizliğinden dolayı bu gazete gereği gibi gelişemeyip, yalnız 30 nüsha çıktıktan sonra kapanmaya mecbur olmuştu.

1919 yılının yazında ise, mülteci Millî İdare dahi tamamiyle dağılmış bulunuyordu. 1920 yılının kışında aşağı-yukarı bütün Sibirya'yı kızıllar istilâ ettiğinden, Sovyet diktatörlüğüne muhalif milliyetçiler için artık burada çalışma alanı kapanmış demekti.

"BAŞKURTLUK MESELESİ" : 1917 ihtilâlinden önce bizde "Başkurtluk meselesi" diye bir mesele yoktu. Çünkü Orta İdil (Kazan) Türkleriyle Kama ötesi ve Ural (Başkurtluk) Türklerinin iktisadi ve siyasî temasları belki de bundan bin yıl önce başlamış, müşterek bir musibet olan Rus istilâsı ise, başta siyasî alanda ve daha sonraları içtimaî-medenî sahalarda onların adamakıllı kaynaşmasına sebep olmuştur. Bu musibet her iki ülkeye hemen-hemen aynı zamanda inmiştir ki o zamandan beri aşağı-yukarı dört asırlık bir devir geçmiştir. Bu uzun devir boyunca Kazanlılarla Başkurtlar tamamiyle anlaşmışlar, kaynaşmışlar; din, ahlâk, tabiat, örf-adet, görenek-gelenek, dil ve kültür bakımlarından birbirlerine gereği gibi tesir etmişlerdir. Bu kaynaşma ve karşılıklı tesirler sonucunda müşterek bir yazı dili ve edebiyat da meydana gelmek üzere bulunuyordu ki, bu yeni dili işlemek ve bu yeni edebiyatı geliştirmek uğrunda her iki Türk kütlesinin ve ülkesinin fikir ve bilim adamları emek harcıyorlardı. Yukarıda da andığımız gibi, başta bu fikir ve bilim adamları, medreselerde okuyanlar arasından yetişiyorlardı. Oysa asıl Kazan İlindeki medreselerle Başkurt ülkesindeki Orenburg, Kargalı, Ufa, Troyskiy, İsterlibaş v.b. gibi şehir ve kasabalardaki medreseler arasında eğitim ve öğretim usûlleri bakımından hiçbir fark yoktu. İmamlar ve müderrisler arasında da Kazanlılar bulun-

duğu gibi, birçok Başkurtlar da bulunuyordu. Bu hususta hiçbir türlü ayrılık-gayrılık ve yadırgaşma bulunmazdı. Bu gibi medreselerde okumuş olan bir Başkurt, hiçbir zaman Başkurt lehçesiyle yazmazdı. Başkurt türkçesi yalnız bir halk konuşma dili olarak yaşıyordu. Kazan İlindeki Tetiş kasabası yöresinde yaşayan bir imamın yazdığı Fezail-i şuhur ile, Başkurt asıllı Tacüddin Yalçıgul Oğlunun telifi olan Risale-i Gaize adlı eserin dilleri arasında hiçbir türlü ayrım yok gibidir. Sonraları Başkurtlardan Habibünnecar Ötekî, Zeki Velidî gibi müellifler eserlerini; Şeyhzade Babiç ve başkaları şiirlerini Başkurt lehçesiyle değil, kurulmakta olan ortak yazı dili ile yazmışlardır. Başkurt müellif H. Ötekî, Kazan'da meşhur diniyatçı ve tarihçi Ş. Mercanî medresesinden yetişmişti; ünlü tarihçi ve fikir adamı Zeki Velidî Togan da dayısı olan bu H. Ötekî medresesinde okumuş ve sonraları Kazan'da "Kölboyu" medresesinde tarih muallimliği yapmıştır. Bu misâlleri çoğaltmak da mümkündür. Bu hal, Kazanlılarla Başkurtların ne derece kaynaşmış olduklarını gösteren örnekler değil midir? Kısacası: Başkurtlar sayıca asıl Kazanlılardan sonra oralarda en büyük Türk kümesi iseler de, Kazan-

Zeki Velidi (Togan)

lılardan ayrı ve bağımsız tebellür etmiş olan bir "kavim-millet" sayılamazlardı.

O halde Başkurtluk meselesi nereden çıktı? Bize kalırsa 1917 ihtilâli patlak verince "Başkurtluk meselesi" değil de, "Başkurtluk Ülkesi" meselesi meydana çıkmıştı. Bu ise, bir siyasî kavramdır. Şöyle ki: Yukarıda da andığımız üzere, 1917 yılının Mayıs ayında Moskova'da toplanan I. bütün Rusya müslümanları kongresinde Devletin kuruluşu (rejimi) meselesi konuşulurken delegeler "unitarist", "federalist" olmak üzere iki zümreye ayrılırken Kafkasya, Türkistan, Kazakili delegeleri federasyon taraftarı oldukları gibi, Başkurtluk temsilcileri de onlara katılmışlardı. Başkurtlar federasyon temeline kurulan Rusya'da bir Başkurtluk ülkesinin bulunması gerekeceğini ileri sürmüşlerdi. Demek, Moskova kongresinde Başkurt temsilcileri bir muhtariyetli Başkurt ülkesi meselesini ortaya atmak suretiyle Kazan murahhaslarından ayrılmışlardı. Çünkü Kazan delegelerinin federalistleri bile Başkurtluğun muhtariyetli bir ülke olabileceğine inanmadıklarından, bu fikrini pek aykırı bulmuşlardı.

İşte, Kazanlılarla Başkurtlar arasında siyasî "ayrılık", denilen şey bu suretle başgöstermişti.

"Başkurt ülkesi" meselesinin ortaya çıkması nasıl olmuştu? Siyasî teşebbüsleri için tarihten ilham alan tarihçi Zeki Velidî, bütün Rusyalılar için geniş ufuklar açan 1917 büyük Rus ihtilâlinin vukua gelmesinden sonra Rusya federasyonu içinde bir muhtariyetli Başkurtluk ülkesinin de bulunmasının gerekeceğini düşünmüş ve bu fikrini Başkurt il kongrelerinde ortaya attığı gibi, Moskova büyük kongresinde de ileri sürmüştür. İhtilâl günlerinde toplanan Başkurt il kongrelerinde kendisine en ziyade önem verilen mesele toprak meselesi olduğundan, Velidî'nin tarihten mülhem olarak ortaya attığı muhtariyetli Başkurtluk ülkesi problemi yerli halkın toprak meselesindeki istek ve temayüllerine pek uygun düşmüştür.

Bu işin nazariyatçısı ve sonraları tatbikatçısı olan Z. Velidî, biri "Büyük Başkurtluk", ötekisi "Küçük Başkurtluk" olmak üzere, iki çeşit muhtar Başkurtluk tasarısı düzenlemişti ki, bunlardan birisine Başkurtların hemen-hemen hepsi girecek, lâkin Rusların yüzdelik nisbeti artacaktı; ikincisine ise, Başkurtların yalnız bir kısmı alınacak ve buna karşılık Rusların yüzdelik nisbeti eksilecekti. Büyük Başkurtluğu uzak bir ülkü halinde bırakarak, şimdilik % 75 nisbetinde Türk unsurunu içine alacak olan "Küçük Başkurtluk ülkesi" kurmaya karar verilmişti.

Moskova Rus devletinin, istilâ ettiği yabancı ülkeleri idarî birliklere ayırırken, yerli ahaliyi coğrafî ve idarî bakımdan parçalamak, onları birbirinden ayırmak, onların birleşmelerine engel olacak tedbirler almak amaçlarını güttüğünü yukarıda da anmıştık. Sonraları Petersburg devrinde Deli Petro ve İkinci Katerina zamanlarında, o devirdeki Rusya'yı "gubernia"lara (illere) ayırırken de yerli ahaliyi, hele müslüman Türkleri muhtelif vilâyetlere dağıtmak ve parçalamak hedefi göz önünde bulundurulmuştur. Bu şeytanî tedbirler neticesinde muhtelif vilâyetlerde yaşayan Türklerin (asıl Kazanlılarla Başkurtların) o vilâyetlerdeki umum ahaliye nisbeti 1917 ihtilâlinden önce şu görünüşte idi :

Kazan vilâyetinde		....	% 31
Samar	„	....	% 11
Simbir	„	....	% 9
Viatka	„	....	% 5
Ufa	„	....	% 52
Orenburg	„	....	% 22 (341)

Görülüyor ki, Ruslar, bu Türk ülkelerini istedikleri gibi kesipbiçmelerine rağmen, Kazan İli (Orta İdil bölgesi), Ufa ve Orenburg ilieri (Güney Ural), Türk unsurunun en çok bulunduğu bölgeler olarak kalmıştır. Küçük Başkurtluk ülkesi eski Ufa, Orenburg, Perm ve Samar "gubernia"larının haritaları tadil edilerek kurulmuş ve bu yeni muhtariyetli ülkede % 75 nisbetinde Türk unsuru bulunacağı tasarlanmıştı. Böylece, Kazan-Başkurtluk Türkleri için "olamaz" gibi görünen ayrı bir muhtariyetli ülke fikri ilk defa ortaya atılmıştır. Bu fikir Başkurtları kanatlandırdığı gibi, başkalarını da epeyce düşünmeye sevketmiştir. Bize kalırsa, Başkurtluk ülkesi fikrinin ortaya atılmasının önemi, işte bu noktadadır. Bundan dolayıdır ki, "Küçük Başkurtluk" yaratmakla, bütün Orta İdil ve Güney Ural Türklerinin politik yazgısının nihâi halli şöyle dursun, Başkurtların bile siyasi yazgısını çözmemekle beraber, asıl Kazan Türklerinin federasyon ve ülkecilik taraflısı olanları, "Başkurt ülkeciliği" hareketine dilekdeş bir tavır takınmışlardı. Lâkin onlar bu hareketin yalnız siyasî-iktisadi çerçeve içinde kalmasını, dil ve kültür ayrılığı kertesine çıkmamasını istiyorlardı. (Bu meseleye ileride Sovyet devrinden söz açarken bir daha temas edeceğiz).

---

(341) "Beş yıl içinde" (Rusçası), Kazan 1925, s. 204.

XVI

SOVYET DEVRİ

CUMHURİYETLER: Yukarda dahi andığımız üzere, Kazan ve Ural İlinde bir muhtariyetli Türk ülkesi vücuda getirmek meselesi, ilkönce Başkurtlar tarafından ortaya atılmış idiyse de, 1917 yılının sonlarına doğru "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millet Meclisi"nde bu mesele daha geniş ölçüde bahis konusu olmuştu. Orada mesele "İdil-Ural ıştatı (Etat'sı)" şeklinde ortaya atılmış, Orta İdil ve Güney Urallarda yaşayan Türklerin hemen-hemen tamamını bu muhtariyetli ülke sınırları içine almak hedefi gözönünde tutulmuştu. Bu ülkenin yüzölçümünün 221.131.482 km. kare, nüfusunun 6,5 milyon olacağı tasarlanmıştı. Bu nüfusun takriben 3,5 milyonu Türkler olup, geriye kalanı Ruslar ve diğer azınlıklar olacaktı. 1918 yılının kış sonlarına doğru Kazan'da, bu ülkeyi resmen ilân etmek teşebbüsünde bulunulmuş idiyse de, buna Sovyet makamları mâni olmuştu. Ondan sonra Bolşevikler Kazan'daki "Topraklı muhtariyet heyeti" ndeki bütün materyalleri müsadere ederek, Moskova'ya götürmüşler ve 1918 yılının Mart ayında "İdil-Ural Ülkesi" yerine bir "Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti" vücuda getirileceğini ilân etmişlerdi. Buna ait "Dekret"i o günlerde Milletler İşleri Halk Komiseri olan Stalin, "İç Rusya müslüman işleri komiseri" Mollanur Vahitov, bu kurumun üyelerinden muharrir Alimcan İbrahim(ov) ve Başkurt Şerif Manatov ve Milletler İşleri Halk Komiserliğinin Genel Sekreteri Demanştein imzalamışlardı. Bu meseleyi görüşmek için 1918 yılının yazında birkaç defa müşavere meclisleri toplanmış ve eylûl içinde tasarlanan cumhuriyetin kurucu kongresinin toplanması kararlaştırılmış idiyse de, yaz sonlarına doğru Orta İdil'de Sovyetlere karşı ayaklanma patlak verdiğinden ve bu suretle Kızıllar-Aklar savaşı başladığından, bu mesele yüzüstü kalmıştı.

İç harp sürüp gittiği bir sırada, arkadan Sibirya cihetinden aşırı kara Rus milliyetçileri olan amiral Kolçak ordularının tehdidi karşısında 18 Şubat 1919 tarihinde Sovyetler tarafına geçmek zorun-

da kalan Başkurt önderlerinin, Moskova'da Sovyet başmanlariyle (o zaman daha Lenin de sağdı) anlaşmaları sonucunda bir Başkurt muhtariyetli Sovyet cumhuriyeti ilân edilmişti. 1920 yılı 9 haziranında da bir Tatar muhtariyetli Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu cumhuriyeti vücuda getirmek hususunda "Genel Rusya Sovyetler İcra Komitesi" ile "Birlik Halk Komiserleri Sovyeti"nin "dekret"i çıkmış ve aynı yılın 25 haziranında (8 Temmuzunda) "Kazan İl Sovyet İcra Komitesi" iktidar ve yetkisini yeni teşkil edilmiş olan "Tatar Cumhuriyeti"nin "Revkom"una (İhtilâl komitesi'ne) devretmiştir.

O zamanki Başkurt Cumhuriyetinin yüzölçümü 141.884,05 km. kare olup, nüfusu 1.259.059 kişiden ibaret idi (342). Bunlardan :

Türkler: 747.000 kişi yahut % 57

Ruslsar : 467.000 kişi yahut % 35

Başka çeşitli kavimler 103.000 kişi yahut % 8

Başkenti, vaktiyle bir ilçe merkezi olan İsterlitamak kasabası idiyse de, sonraları merkez Ufa şehrine nakloumuş ve bazı yeni topraklar katılmak suretiyle Cumhuriyet büyütülmüş ve bunun neticesinde Rusların yüzdelik nisbeti de artmıştır. Eskiden bu cumhuriyetin 12 tane kantonu (ilçesi), Orenburg ve Samar "gubernia"ları sınırları içinde kalan "adaları" vardı.

"Tatar Cumhuriyeti"ne gelince, bu, eski Kazan vilâyeti toprağının üçte ikisinden, eski Ufa vilâyetinin Minzele ilçesinden, Samar vilâyetinin Bügülme ilçesinin en büyük kısmından, Simbir vilâyetinin Simbir ve Buwa ilçelerinin, Viatka vilâyetinin Malmıj ve Alabuga ilçelerinin birer parçasından düzülmüştür ki, başkenti Kazan'dır. Bu cumhuriyetinin 12 tane kantonu ve bağımsız idareye mâlik olan bir şehri (Kazan) vardır. Yüzölçümü 81.379.605 km. kare olup, nüfusu da 3.276.000 kişiden ibarettir ki, (343) bunlardan:

---

(342) Rusça, Statistiçeskiy "Yejegodnik". Moskova, 1922.
Ama Paris'te 1936'da yayımlanan "Nouvelle géographie de l'URSS" adlı eserde 1933 yılı 1 Ocağındaki duruma göre Başkurt Cumhuriyetinin yüzölçümü 145 bin km., nüfusu da 2.916.000 olarak gösterilmiştir (Annexe 1.)

(343) Alimcan Şeref: Tatar-Başkırtlar hem Tatar cumhuriyeti, Kazan, 1920.
Ama şimdilik anılan fransızca eserde Tatar cumhuriyetinin yüzölçümü daha eksik (67 km² olarak), nüfusu da daha az (2.785.000 olarak) gösterilmiştir. Bu hususta elimizde daha yeni bilgi yoktur. Bununla birlikte bu bölgelerde nüfus, hattâ yüzölçümü değişmelerinin vukuu da pek muhtemeldir. Ama muhakkak bildiğimiz bir şey varsa, o da Başkurt cumhuriyetinin daha çok genişletilmesi, nüfusunun da Türk unsurunun zararına olarak çoğalmasıdır. Merkezi de artık Ufa şehridir.

Türkler: 1.644.000 veya % 54
Ruslar: 1.332.000 yahut % 41
Çuvaşlar ve başkaları: 300.000 yahut % 9.

Görülüyor ki, bu sonuncu cumhuriyet, yüzölçümü bakınundan eski Başkurt Cumhuriyetine nisbeten daha küçük ise de, nüfusu daha fazladır.

Bu "cumhuriyeler" "S.S.S.R." (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) konfederasyonunu teşkil eden birkaç tane "müstakil" cumhuriyetlerden "R.S.F.S.R." (Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti)'ne tâbi ve onun sınırları içinde "muhtariyetli"dirler. Bu muhtariyet, resmen cumhuriyetin içişleri, adalet, millî eğitim, sağlık-sosyal yardım ve tarım bakanlıklarına şamil ise de, bu bakanlıklar dahi Moskova'daki Genel Birlik özek (*) icra komitesi karşısında sorumludurlar.

Muhtariyetlicumhuriyetlerin iaşe, maliye bakanlıkları, halk ekonomisi Sovyeti, çalışma ve bayındırlık kurumları, işçi-çiftçi müfettişliği, posta-telgraf idaresi ve Çeka (yani aksi inkılâp ile savaş komisyonu) doğrudan-doğruya Moskova'ya tabi olup, merkezin direktiflerine ve emirlerine uygun surette hareket etmekle mükelleftirler.

"Tatar Cumhuriyeti"nin merkezi olan Kazan şehri Sovyetinin başkanı "Cumhuriyet" bakanlar kuruluna rey vermek hakkiyle iştirak eder.

TATAR VE BAŞKURT CUMHURİYETLERİNİN HALİ : "Bizim iki Cumhuriyetimiz'in bağlı bulundukları "Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (R.S.F.S.R.), uçsuz-bucaksız Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri Birliği"ni kuran 10-11 "bağımsız" cumhuriyetten biri: en güçlü, her bakımdan üstün, ileri ve yüzölçümünce en büyük-geniş olanıdır. Baltık cumhuriyetleri (Estonya, Letonya ve Litvanya), Ak Rusya ve Ukrayna dışta kalmak üzere, bütün Doğu Avrupa'yı, Kuzey Kafkasya'yı, Kırım'ı ve tâ Pasifik'e değin bütün Sibirya'yı içine almaktadır. Bu Federatif Cumhuriyetin yüzölçümü 19.753.000 km.² olup, nüfusu da 113.651.000 kişidir (**).

Federatif Rusya Cumhuriyetinde çoğunluk olan Ruslardan başka, onlarca öteki uluslar da bulunmaktadır. Bunlardan belirli

(*) Merkez.

(**) Nikola Michailov: "Nouvelle géographie de l'URSS", Annexe 1. Paris, 1936, Payot yayımlarından.

bir bölgede az-çok kesif oturanlarına "muhtariyetli Sovyet Cumhuriyetleri" veya "muhtariyetli Sovyet bölgeleri" kurmak izni verilmiştir. 1938 yılında Federatif Rusya Cumhuriyeti içinde 17 muhtariyetli millî cumhuriyet ve 6 muhtariyetli ülke vardı. Sonraları bunlardan bazıları (bu arada Kırım Cumhuriyeti de) ortadan kaldırılmıştır. Sovyetler Birliği topraklarının % 80'i; nüfusunun % 60'ı; sanayi üretiminin % 70'i ekim alanının % 70'i bu federatif Rusya Cumhuriyetinin hissesine düşmektedir (*). Sovyetler Birliği Devletinin başkenti olan Moskova şehri, Federatif Rusya Cumhuriyetinin de başkentidir. Kazan, Ufa, Orenburg, Troyskiy gibi eskiden bizim kültür merkezlerimiz olan şehirler de, kimi muhtar cumhuriyetlerin içinde, kimi dışında olmak üzere, bu federatif Rusya Cumhuriyeti sınırları içindedirler. Görülüyor ki, kocaman Rusya Federatif Cumhuriyeti içinde kalan bizim cumhuriyetler; ancak "devede kulak" kabilinden birer varlıktırlar.

Millî kültür bakımından ise, aklımıza gelen başımıza gelmiştir. Şöyle ki: Pek eski zamanlardan beri tek kültüre bağlı olan Türk kütleleri, bugün yalnız siyasî-iktisadi-coğrafî bakımdan iki ayrı cumhuriyete ayrılmış olmayıp, kültürce de birbirinden ayrılmışlardır: Kazanlılarla Başkurtların yeni harfleri her ikisi Rus alfabesi temeline kurulmuş ise de, bunların arasında fonetik zorlama gereğince bazı farklar da yok değildir. 19. yy. ın sonlarında kurulan ve gittikçe yayılan Kazan edebî dilinden başka, Başkurt konuşma diline dayanarak yeni bir Başkurt yazı dili düzenlenmiştir ve bu yeni dil üzerine, yeni Başkurt edebiyatı da yaratılmıştır.

Başkurt asıllı fikir adamı ve yazar Abdülkadir İnan bana gönderdiği "Notlar"ında "1880 yıllarında Kazan'da teşekkül etmeye başlayan edebî dil (Tatarca) Başkurtların uyanışında büyük rol oynamıştır" demekle beraber şunları da eklemektedir: "Daha 19. yy. ın sonlarına doğru bazı Başkurt aydınları, Kazan edebî diline karşı kendi lehçelerinde edebî dil yapmak tecrübesini yapmışlar. Bu aydınların en önemlisi Mehmed Selim Ümitbaydır. O, YADİGÂR adlı eserini başta başkurtça yazmış imiş de, bunun yürümiyeceğini görünce kazancaya çevirmiş. Eser bu haliyle Kazan'da 1892'de yayımlanmıştır. Sonraları bu denemeyi A. İnan'ın kendi özü yapmış ama, 1913'de Katay başkurtçasiyle Başkurt ceylevinde adlı bir hikâye yazıp Orenburg'da çıkan ŞURA dergisine göndermişse de başyazar kadı Rizaeddin efendi hikâyeyi basmamış da, yazarı onu "tatarça"-

(*) Prof. Baranskiy: İzvestiya 23.4.1938 (R.S.F.S.R. başlıklı etüd).

ya çevirmek zorunda kalmış. İşte yalnız ondan sonra hikâye Şura'da basılabilmiştir. Bütün bunlar ferdî girişmeler- denemelerdi de, geldiler-geçtiler.

Ama bugün Sovyet devrinde ayrı bir Başkurt kültürü, Başkurt yazı dili ve edebiyatı almış-yürümüştür. Hattâ bunun neticesinde o ülkelerde garip bir durum da meydana çıkmıştır. O da şudur : Artık Tataristan'da yaşayan Başkurtlar orada, Başkurt Cumhuriyetinde kalan Kazanlılar bu memlekette birer azınlık sayılmaktadırlar...

"CUMHURİYET"LERİN MİLLİLİK - MUHTARLIK SEVİYESİ : Bilindiği üzere, Bolşevik zümresi, 1917 yılının Kasım ayı iptidalarında iktidara geçtikleri sırada çıkardıkları bir Beyanname ile Rusya'da yaşayan bütün kavimlere "Rusya'dan ayrılma hakkına varıncaya kadar" kendi alınyazılarına kendileri hâkim olmak hakkı"nı vadetmiş; ve devletin kuruluşu meselesinde ise, Sosyal-demokrat partisinin siyasî programında mevcut olmayan federasyon esasını kabul etmiş ve sonraları milliyet temeline göre, "müstakil" ve "muhtariyetli" cumhuriyetler ve "muhtariyetli" ülkeler ("oblast"lar) vücuda getirmişti. Ancak Bolşeviklerin kurduğu Sovyet hükûmeti, eski tantanalı deklarasyonunu unutarak, Rusya'dan ayrılıp bir müddet müstakil yaşayan Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkeleri yeniden zorla Rusya'ya ilhak etmekten çekinmediği gibi, son zamanlarda, Rusya'dan ayrılıp yirmi sene kadar bağımsız bir hayat yaşayan demokratik Baltık cumhuriyetlerini de istilâ edip sovyetleştirmekten geri durmadı.

Sovyet sisteminde "bağımsızlık", "muhtariyet" sözleri kuru lâftan ibaret olup, idare işlerinde amansız bir merkeziyet tatbik edildiği gibi, "milliyet" ve "millî kültür" dedikleri de boş sözlerden başka bir şey değildir. Stalin'in vecizesinde ifade edildiği üzere, Sovyet kültürü "yalnız dış kalıbı ile millî olup, öz ve muhteva bakımından beynelmileldir". Yani Sovyet sistemi bizim anladığımız mânayla bir "milliyet" tanımaz; "millî kültür" denilen şey de yalnız, "tarihî materyalizm" temeline kurulduğu, proletaryanın (emekçilerin) emellerine hizmet ettiği müddetçe tahammül edilebilir; millî diller yalnız materyalizm fikrini yaymak ve emekçilerin gayelerini desteklemek için birer âlettirler. Bundan dolayıdır ki, Sovyet hükûmeti nerede bir milli kültür belirtileri gözükürse, onu amansız bir surette ezmekte ve ortadan kaldırmaktadır. Sovyetler Birliği dahi-

lindeki bazı Türk ülkelerinde, kimi Türk gençleri Sovyetlerin vaidlerine inanarak, bir çeşit millî teşebbüslerde bulunmuşlar ve millî gayelere hizmet etmek amaciyle Komünist partisine bile yazılmışlar; fakat onların bütün teşebbüsleri "hakikî" komünistlerin mukavemetine çarparak param-parça olmuş, ve kendileri de bu "cüret"lerinden dolayı hapse atılmışlar, uzak ve ıssız yerlere sürülmüşler ve hattâ idam edilmişlerdir.

Bu gibi olaylar Kafkasya'da, Türkistan'da ve Kırım'da vuku bulduğu gibi, Kazan'da da cereyan etmiştir. Bu ülkede Sovyetlerle anlaşıp, onların çekici vaidlerinden millî gayeler uğrunda faydalanmak hülyasına kapılan, Seyidgaliyev, Muhtarov gibi "millî komünistler", işbaşından uzaklaştırılıp, hapse atılmışlar, sürgüne gönderilmişler ve yok edilmişlerdir. Kültür, edebiyat ve öğretim alanında ise, başta, muharrir Cemal Velidî, tarihçi Aziz Ubeydullah ve edebiyatçı Ali Rahim gibi komünist olmayan, fakat Sovyet hayatına ve rejimine uyarlaşan aydınlara, mezkûr alanlarda çalışmak imkânı verilmiş ise de, sonraları onlar da "zararlı milliyetçiler" sayılarak, bin bir türlü engellerle karşılaşmışlar ve iş meydanından çekilmeye mecbur olmuşlardır (344). Sovyet devrinde bu gibi acıklı akıbet elbette yalnız bu üç Kazanlı aydına münhasır kalmamıştır...

Sovyetler "enternasyonalizm" ve "materyalizm" adına açıktan-açığa gayri Rus kavimleri ruslaştırma yoluna girmişlerdi: 1930 yıllarında Sovyetler Birliğindeki Türk kavimleri Arap harflerini atarak, Lâtin alfabesi temeline kurulan alfabeler düzenlemişlerdi (*). Bir müddet sonra bu çeşitli alfabeleri birleştirmek, yani bir tek şekle sokmak teşebbüslerinde bulunmuşlardı ki, buna "ünifacation" adı verilmişti. Ancak bu "ünifikasyon"da bir nevi birleşme nişanesi sezen Sovyet (Moskof) hükûmeti, bu Türk kavimlerine Lâtin esasına kurulan alfabeleri bırakıp, Rus alfabesi (alphabet cyrillique) temeline kurulan yeni alfabeler kabul ettirmeye karar verdi. Bugün artık Sovyetler Birliğinde birçok Türk ülkelerinde bu yeni alfabe kullanılmaktadır. Demek, vaktiyle Nikola İlminskiy, Yefim Malov, Ostroumov gibi Rus misyoner müsteşriklerinin ortodoksluk namına

---

(344) Burada isimleri geçen üç şahsiyetten Cemal Velidî yazmaya başladığı "Tatar dilinin mükemmel sözlüğü" adlı mühim eserini bitiremeden Çeka hapishanesinde veremden ölmüştür. Aziz Ubeydullah Kazan'dan uzaklaşarak, Bakûya gitmiş ve orada profesörlük etmiştir; son harp günlerinde alınan bir habere göre, kurşuna dizilmiştir; Ali Rahim, galiba, uzak bir yere sürgün edilmiştir. Başkalarını da buna kıyas edebilirsiniz!..

(*) İslâm milletlerine kitabı, s. 32. Berlin, 1923.

beceremedikleri işi Bolşevikler materyalizm-enternasyonalizm adına becerebilmişlerdir. Bu ne biçim millî-muhtar cumhuriyetlerdir ki, istedikleri alfabeyi ihtiyar etmek hakkına bile malik değildirler.

Kazan'da bir câmi'

"MİLLÎ KÜLTÜRÜ KURTARICILAR" : Yukarıda lâfını ettiğimiz Cumhuriyetler, yalnız adlariyle millîdirler. Ama onlarda hâkim olan kültür, Stalin'in dediği gibi, şekilce (dış kabuğuyla) "millî" (nasyonal), özce (içyüzü bakımından) düpedüz sınfî-enternasyonaldir. Evet, bu yanda eski "gubernia"ların (vilâyetlerin) sınırları değiştirilip Tatar-Başkurtların bir parça çoğunluk yasadıkları bölgelerden birer idari birlikler kurulmuş da, bunlara "Respublika" (cumhuriyet) adları verilmiş ama, o yanda millî kültürü ortadan kaldırmak için Sovyetlerce çeşitli tedbirler almak yoluna girilmişti.

Bu hali gören kimi Kazanlı aydınlar şu komünizm dünyası içinde millî kültürü kurtarmak sevdasına kapılmışlardı. Burada, bunlardan örnek olarak muharrir Alimcan İbrahimov ile diniyatçı-içtimaiyatçı Musa Carullah-Bigi'yi alalım.

Bunlardan birincisi daha 1905 ihtilâlinde kaleme sarılan bir hikâyecidir. İki ihtilâl (1905-1917) arasında Zakir ve Şakir Ramiyev kardeşler, Ahmed - Gerey Haseni gibi iş adamlarının çıkardığı gazete ve dergilerde; hattâ o sıralarda en mutedil-ürkek bir neşir organı sayılan YULDUZ gazetesinde yazılar neşrederdi. Yazdığı şeyler, konuları Türk-Tatar Cemiyet diriminden alınan hikâyeler ve biraz da edebî tenkid makaleleri olurdu. Bunun dışında 1911'de başlayıp Kazan türkçesinin grameri, edebiyat nazariyesi ve antolojisi üzerine de eserler yayımlamıştı. Kendisi tıpkı bizim anladığımız mânada bir milliyetçi görünüyordu. O devirde politikayla uğraştığını hiç duymamıştık. Oysa 1917 ihtilâlinde bütün varlığiyle politikaya verilmiş; solcu olmuştu. Gün geçtikçe sollaşan, hattâ yozlaşan (tereddi eden) Rus ihtilâl davranışları, onu da sürükleyip götürüyordu. Bu sürüklenişin sonu bolşeviklik-komünistlik olmuştu. Ama adam "milli komünist"ti. Yani Rusya'da yerleşmek üzere bulunan yeni rejime uyarlanıp öz halkına-milletine faydalı olacağını, "millî kültür", kendi deyimiyle "Tatar medeniyeti" kurabileceğini sanıyordu. Fakat komünist partisine resmen kaydolunmaya pek acele etmemişti. Sol sosyalist-revolüsyonerler partisinden 1918'de ayrılmış idiyse de, komünist partisine yazılması ancak 1920'de vuku bulmuştu. Aynı yılda Muhtariyetli Sovyet Tatar Cumhuriyeti kurulunca onu "İlmî Özek" (bilimsel merkez) başkanlığına getirmişlerdi. Bu görevindeyken gerçekten bir "Tatar medeniyeti" vücuda getirme yolunda epey çalışmıştı. O devirde bir takım Türk-Tatar bilim ve fikir adamlarına bilimsel kurumlarda çalışmak imkânı açılmış, ilmî inceleme alanı genişlemiş, "İlmî Özeğin" bu alandaki çalışmalarına hız verilmişti. 1920-1925 yıllarını içine alan zaman parçası içinde, Kazan türkçesiyle birçok ilmi, edebî ve tarihî etüdler, eserler yayımlanmıştı. Bunların hepsi Arap harfleriyle basılmıştı. 1926 Bakû türkoloji kongresinde A. İbrahimov harf değiştirmeye muhalif olanlar arasında bulunuyordu.

Ama sonu ne oldu? 1927'de muharririn edebî ömrünün 20. yıldönümü idi. Dostları bu münasebetle bir jübile tertip edip kendisini kutladılar. Bir de kollektif bir eser (armağan) neşredildi. Ancak bütün bu davranışlar pek elverişsiz bir zamana raslamıştı. Şöyle ki: Yukarıda da andığımız gibi, A. İbrahimov "millî kültür" (ona göre, "Tatar medeniyeti") taraflısı idi. Oysa soydaşı olan komünistler arasında bu fikre karşı olanlar da vardı. Bunun sebeplerinden biri muharriri çekememezlik idiyse, ikinci önemli sebebi de Moskova'ya

şirin görünmek arzusuydu. Moskova elbette bunları tutuyordu. "Millî komünist" muharrir, daha Bakû türkoloji kongresinden sonra artık mimlenmişti. Gittikçe gözden düşmüştü. O günlerde ağır hasta idi; incehastalığın son devresine girmek üzereydi. Öyle ise de, o, "Tatar medeniyeti" uğrunda çabalamaktan geri durmuyordu. Diyelim, Parti Bölge Komitesinin basın bölümünce tertip edilen bir konferansta bu dâvasını savunmak üzere bir thèse okumuş ve bu thèse "Tatar medeniyeti nindi yol blen baracak?" adiyle bir risale biçiminde de yayımlanmıştı. Ancak geç kalınmıştı. Bu thèse artık onun kuğu şarkısı idi. Ondan sonra bir daha ruhça da, bünyece de artık belini doğrultamamıştı. Ertesi yıl (1928) Kazan'da Arap harfleri kaldırılmış da Lâtin alfabesine geçilmişti. Ama iş bununla bitmemişti: A. İbrahimov'un 1938 de vukubulan ölümünden bir yıl sonra Lâtin harfleri de bir yana atılıp onun yerine Rus harfleri konulmuştu.

Demek, Kızıl rejimin gölgesi altında "Millî Tatar medeniyeti" düzenlemek hülyasına kapılan, eski harfleri değiştirmeye karşı duran bu "millî kızıl" muharrir kendisi için bir şans izi olarak, eserlerinin "Urus" harfleriyle basılmasını, yüce rüyası olan "Tatar medeniyeti"nin korkunç çöküntüsünü görmeden dünyamızdan çekilip gitmiştir.

MUSA CARULLAH BİGİ : Bu zat aydın bir din bilginidir. Ama yalnız din ve şeriat meselelerine saplanıp kalmayan, dünyanın gidişini kovalayan, insan cemiyetlerinde, hele islâm ve Şark âleminde akıp giden vakalara ilgi gösteren bir cemiyetçi, hattâ politikacı bir fikir adamı idi. Kendisini burada uzunboylu tanıtmaya kalkacak değilim. Zaten Doğu'da ve hattâ Batı'da tanınmış bir kimseydi. 1904 yılında hariçten Rusya'ya döndüğü gündenberi Rusya müslümanlarının cemiyet işlerine alâka göstermiş, hele 1905 ihtilâli vukua geldikten sonra tüm Rusya müslümanlarının siyasî hareketlerine katışmış ve iki ihtilâl (1905-1917) arasında "İslahat esasları" adiyle bu hareketlerin tarihçesini de yazmıştır. Gene bu devirde dinî-felsefî konular üzerine birçok eserler yazıp neşretmiştir. 1917 ihtilâlinde ise, Musa efendi, nedense, çekingen durmuştur. Bolşevik devriminin patlak vermesinden sonra da yeni rejime uyarlanır bir tavır takınmıştır da, pasif kalmıştır. Başta pek çekici vaidlerde bulunan Sovyetçiler rejiminden müslümanların geniş ölçüde faydalanabileceklerini sanıyordu galiba hocamız... Bundan ötürü olacaktır ki, iç harp günlerinde hep Kızıllar bölgesinde kalmış; başka kimi Türk

aydınlarının hilâfına olarak, Rusya'dan da ayrılmamıştır. İç harp sona erdikten sonra Sovyet Hükûmetinin müsaadesiyle bir-iki defa harice de çıkabilmişti ama, "mülteci" olarak kalmamış, Sovyetler diyarına geri dönmüştü. Memleketinde kalmakta direniyordu. Hattâ Almanya'da Sovyetlerin hoşuna gitmeyecek olan "İslâm milletlerine" adlı eserinin basıldığı sırada dahi kendisi Leningrad'ta yaşıyordu. Üstad bu sefer ateş ile oynuyordu. Sovyetler onun bu oyununu yutmadılar da, yakalayıp Moskova'ya götürdüler ve hapse tıktılardı. Finlândiya'da yaşayan Kazanlı Türklerin ricası üzerine Türkiye Hükûmetinin aracılığiyle ancak canını kurtarabildiydi. Ondan sonra 1926'da üstad Mekke İslâm kongresine gittiydi de, gene Rusya'ya döndüydü.

Zannedersem, ertesi yıl Musa efendiye Hac mevsiminde bir daha Mekke'ye gitmek izni verilmişti. Bu sefer de "Hürriyeti seçmeyip" memleketine dönmüş ve ondan sonra Rusya'da daha üç yıl kalmıştır. Nihayet, Sovyetlere kendini bir türlü beğendiremediğinin farkına vardı; hayal kırıklığına uğradı; umudunu kesti de, 1930'da bir daha dönmemek üzere Sovyetler diyarından gizlice ayrıldı.

Ama üstad, Soyetlerde kaldığı müddetçe boş durmuyordu; Rusya müslümanlarının kaderi, geleceği üzerinde düşünüyordu; onların dinini, kültürünü kurtarmanın yollarını arıyordu. Musa efendiye göre Rusya'da yaşayan müslümanlar bir tek millettir (*). O diyor ki: "Mümin-müslim nerede olur ise de "Millet-i islâmiye" âzasıdır. Eyalet, vilâyet farkları, cumhuriyet inkısamlar (bölünüşleri) Rusya müslümanlarını taksim etmez" (**). İşte, o, Rusya müslümanları hakkındaki bu kanısından hareket ederek 1920 yılında Ufa'da toplanan "Ulema nedvesi"nde okuduğu 68 maddelik tasarısı da aynı kanı ve temel üzerine kurulmuştur. (Bu tasarı da aşağıdaki notlarımızda adı yazılan, Berlin'de yayımlanan kitabının içindedir). Üstadın bu tasarısına göre, "Rusya müslümanları dinî, edebî (medenî demek istiyor), millî, içtimaî umurda (işlerde) tam muhtar olup, Millet Meclisi, Millî İdare, Vilâyet Meclisi, karye (köy) idaresi gibi millî müesseseler vasıtasiyle millî, dinî, medenî umurları (işleri) halledip idare kılır" (***).

SADRİ MAKSUDÎ TASARISI KARŞISINDA : Musa Carullah'ın bu tasarısı esas bakımından meşhur Sadrî Maksudi'nin "Mil-

(*) "İslâm milletlerine" kitabı, s. 32. Berlin, 1923.
(**) Aynı kitap, s. 41.
(***) Aynı kitap, s. 42.

lî-medenî muhtariyet" tasarısından farksız olmakla beraber uygulama alanı bakımından iki tasarı arasında ayrım vardır. Şöyle ki: Sadrî Maksudî "Millî-medenî muhtariyet" rejimini yalnız "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları" için tasarlamışken, Musa efendi işi daha şümullü tutmuştur; onun millî-medenî (bir de dinî) muhtari-

Musa Carullah Bigi

yet tasarısı, tüm Rusya müslümanlarını kapsamaktadır. Şu da var ki, her iki tasarı topraksızlık babında birliktirler.

Dar ölçüdeki S. Maksudî tasarısı, 1917 yılının yazında 2. bütün Rusya müslüman kongresinde kabul ve ilân edilmişti. O zaman Bolşevikler henüz iktidarda değillerdi. Bu yılın sonlarına doğru iktidarı henüz ele geçirdiklerinden pek zayıf oldukları halde, bizim "millî-

medenî muhtariyet" rejimini tanımamışlar, onun tatbikına mâni olmuşlar, teşkilâtlarını darmadağın etmişlerdi. Ondan 3 yıl kadar zaman geçtikten ve yeni idare oldukça kuvvetlendikten sonra kızıl iktidar, Musa efendinin çok geniş mikyastaki muhtariyet rejiminin kurulup yaşamasına müsaade eder miydi hiç? Buna inanmak en hafif mânasiyle saflıktan başka bir şey olamazdı. Bu tasarının da yalnız kâğıt üzerinde kalacağı besbelliydi. Nitekim öyle de oldu. Hattâ bu tasarıyı da içine alan bir kitabın Rusya dışında basılması müellifin hayatına mal olayazdıydı.

SONU NE OLDU? Şimdi biz "millî kültürü kurtarmak" teşebbüsünde bulunanların sonunun ne olduğunu şöyle bir gözden geçirelim. Daha Bolşevikler iktidara gelmeden önce millî-medenî muhtariyet rejimi kurma teşebbüsüne girişen Sadrî Maksudî, Ufa'da düzenlediği kurumu dağıtıldıktan sonra Sovyet iktidariyle anlaşmaya girişmeden Rusya'yı bırakmak zorunda kaldı ve soluğu Finlândiya'da aldı.

Musa Carullah Bigi hazret. Sovyet Hükûmetiyle anlaşıp "Sosyalist" imparatorlukta yaşayan bütün müslümanlar için gayet geniş hukuka-imtiyazlara malik bir dinî-millî muhtariyet rejimi kurmak istiyordu. Merhum üstad bu tasarısının tatlı hülyasiyle ve şurada-burada onun propagandasını yapmakla uğraşıp Rusya'da daha 10 yıl kadar kalmıştı ama, hiçbir müspet netice alamamıştı. Bütün ülkülerinin suya düştüğünü görünce canını bile Sovyetler diyarının dışına kaçmakla kurtarabilmişti.

Alimcan İbrahimov'a gelince, komünistliği bile benimseyip, Sovyetlerle işbirliği yaparak, onların koruyucu gölgesi altında bağımsız bir "Tatar medeniyeti" düzenlemek hülyasına kapılmıştı. Bu, millî özlü, Arap hurufatlı bir "Tatar medeniyeti" olacaktı. "Seraba koşan" bu "millî komünist" yazarın tasarladığı "Tatar medeniyeti" rüyası, yazar daha kendisi ölüm döşeğine düşmeden önce acıklı bir halde yıkılıp gitmişti.

Bu suretle Sadrî Maksudî'nin istediği "millî-medenî muhtariyet" nizamı da, Musa Carullah Bigi'nin tasarladığı "millet-i islâmiye muhtariyet" rejimi de, muharrir Alimcan İbrahimov'un tahayyül ettiği "Tatar medeniyeti" kurumu da bugün ortalarda yoktur.

SON SÖZ

KAZAN TÜRKLERİ

İSİM MESELESİ : M.S. 13. asırda (1236-1240) Kıpçak, Bulgar Türkleri ve Rus (Şark İslâvları) ülkelerini istilâ eden Batu-han (Cengiz'in torunu) ordularında, çeşitli uruğlardan (kabilelerden) pek çok Türk vardı. Ancak bu Türklerin o zaman Orta İdil bölgesinde (Bulgar Türkleri ilinde) yerleşip kaldıklarına şehadet eden esaslı bir delil yoktur. Rus Detopis (Vekainame) lerinden biz tamamen bunun aksini öğreniyoruz. Bu vekainamelere göre, "Tatar-Moğol orduları" Bulgar ülkesi üzerinden bir kasırga gibi geçerek İdil'in sağ (batı) yakasına ayak basmışlar ve yıldırım sür'atiyle yürüdükten sonra Rusların Riazan derebeyliğine (kniajestvo'suna) girmişler ve o zamanki kuzey Rus derebeyliklerinin büyük bir kısmını kendilerine boyun eğdirdikten ve haraca bağladıktan sonra güneydeki bozkırlara çekilip gitmişler ve sonraları İdil'in aşağı akımında "Altınorda" devletini kurmuşlar. Demek, Batu ordularında bulunan Türklerle Moğolların o zaman gerek Rus yurdunda, gerek Bulgar yurdunda yerleşip kalmadıkları anlaşılmaktadır. Doğu Avrupa'ya 13. asırda gelen Türklerin, yerli Türkler (Bulgarlar) ile karışıp-kaynaşmaları Altınorda devrinde ve daha sonraları tedricî surette husule gelmiş olacaktır. Kimi müellifler bu kaynaşmanın daha ziyade 15. asrın ikinci yarısında Altınorda'da cereyan eden kargaşalıklar yüzünden İdil'in aşağı akımında yerleşik hayatın ve iktisadî davranışların gelişmesi imkânsız bir hale geldiği sıralarda Kazan hanlığının kurulmasından sonra şehirli ahalinin mühim bir kısmının şimale göç etmesi neticesinde vuku bulduğunu tahmin etmektedirler (345).

M.S. 15. asrın başlarına doğru eski Bulgar ülkesinde "Bulgar" sözü bir Türk kavminin adı olmak üzere ortadan kalkmış bulunuyordu ve aynı zamanda bu ülkede eski kabile isimleri de yavaş-yavaş unutuluyordu. Bu hususta Rus müellif N. Aristov diyor ki : "Her

(345) Meselâ: N. Aristov.

halde Orta İdil'in Türk halkı, göçebe hayat için gereken şartların bulunmamasından dolayı yalnız yerleşik hayat sürebilirdi ve bu yüzdendir ki, İdil Tatarları arasında kabile gelenekleri ve adları yoktur" (346).

TATAR SÖZÜ ÜZERİNE: Tatar nasıl bir sözdür, ve neyin adıdır? Eski zamanlarda Tatar'ın bir Türk boyunun adı olduğunu biliyoruz. Çin yazılı kaynaklarında Tata biçiminde geçermiş. Bu, çok ırak ve karanlık geçmişi bir yana itip daha berilere gelirsek, Tatar sözü 8. yy. da dikilen Orhon anıtlarındaki yazıtlarda da bulunuyor; birkaç yerde Otuz Tatar deyiminde geçer. 11. yy. da yazılan ünlü Divanü Lûgat-İt-Türk'te arapça olarak "Tatar cilün minet-Türk" (Tatar, Türklerden bir bölüktür) dendiği gibi (1.344; Besim Atalay tercümesi 1, 411), Divan'daki Türk boyları listesinde Tatar da vardır. Demek, bugün Tatar adını taşıyan bir topluluk dahi büyük Türk camiasının bir bölüğünden başka bir şey olamaz. 13. yy. da Cengiz'in torunu Batu komutanlığındaki Türk-Moğol ordusunun Doğu Avrupa'ya saldırısından önce, daha 10. yy. da müslümanlığı kabul etmiş olan Bulgar Türkleri, İdil'in (Volga'nın) orta, Kama suyunun aşağı akımları dolaylarında yaşamaktaydılar. Tarihçilerin anlattığına göre Batu ordusunun başman ve komutanları, Tatar boyundan (Türk-Moğol) idiler. Dince şamanisttiler (Bu, müslümanlara göre mecusî, putperest demektir). Yerli Türkler ise koyu müslüman olduklarından onları sevmezlerdi; hattâ onlardan tiksinirlerdi. Belli olduğu üzere o çağlarda insan cemiyetlerinde ve bu cemiyetlerin münasebetlerinde dinî esasların rolü büyüktü. Bundan dolayı İdil Bulgarlarının ve onların yerini tutan Kazanlıların "Tatar" adından kaçınmaları, yüz yıllar boyunca, dinî esaslar bir parça gevşeyip milliyet duygusu uyanmaya başlayıncaya kadar sürüp gitmiştir. Millî şuurun uyanması ise, ancak 19. yy. ın son yarısında baş göstermiştir. Müsbet bilimlerin kokusunu alan, Batı dünyasının medeniyet yolundaki gidişini gören Kazanlı aydınlar, "Fikirce uyanmış, hayat görüşü değişmeye başlamış bir cemiyet yalnız "müslüman" adını taşımakta devam edemez, artık ona bir millî isim de gerekmektedir" diye düşünüyorlardı. "Salabet-i diniyesi" (dinî inançlarının sağlamlığı) hiçbir müslümanınkinden eksik olmayan, tahsilini köhne Buhara'da

(346) N. Aristov: "Zametki ob etniçeskom sostave türkskikh plemen i narodnostey i svedenia ob ikh çislennosti" (Türk kabileleri ve kavimlerinin etnik teşekkülüne dair notlar ve onların sayıları hakkında bilgiler): "Jivaya starina" mecmuası, c. III ve IV, s. 407, yıl 1896.

yaptığı halde Kazan yurduna yeni fikirler getiren molla Şehabeddin Mercanî millî tarih araştırmalarına girişiyor ve bu araştırmalarının ürünlerini, yayınlıyor ve öz halkına şöyle hitap ediyordu: "Bazıları Tatar olmağı noksan fehimlep ol isimden nefret edip, biz Tatar değil müslüman deyü niza' ve mücadele edeler.. Ey miskin, bilfarz seninğ müslümandan gayri bir isminğni düşman-i din ve milletinğ bilmese, elbette seni müslüman deyü nefrin eder idi. Tatar olmasanğ, Arab ve Tacik ve Nogay değil, ve Hıtay ve Rus ve Efrenç ve Prus ve Nemse dahi değil imdi kim bolursun?" (Mercanî: Müstefad-al-Akhbar I. Kazan 1885, s. 4).

Mercanî millî tarih araştırmalariyle uğraşırken, aynı devirde başka bir fikir adamı Kayyum Nasirî de dil ve etnografya sahasında canla-başla çalışıyor ve yeni bir sade yazı dili yaratmaya özeniyordu. Bu dile "Tatarca" adı vermekten de çekinmiyordu. Demek bugün bizim Kazan Türkleri dediğimiz insan toplumuna bu iki Kazanlı araştırıcı "Tatar" adını vermekte birliktiler.

Ancak bu iki fikir ve bilim adamı "Tatar"ın menşeini araştırıp tarih ve etnolojinin karanlık ve çapraşık labyrenthe'ine dalmıyorlar, bugünkü Kazanlı Türklere neden "Tatar" demek gerektiğini isbat yolunda elleri-kolları sıvayıp tartışma meydanına atılmıyorlar da, Tatar'ın da Türk olduğu kanısında bulunduklarından, zahir, düpedüz bunun böyle olması gerektiğini müşahede etmekle yetiniyorlar. Ama bu iki araştırıcının sadece bu "müşahedesi" bile bu baptaki tereddüdün gevşemesinde büyük rol oynamıştı."

BU BAPTAKİ FİKİRLER : Ruslar buralardaki Türkleri de hep Tatar tesmiye ettikleri halde, bu isim ora Türklerinin kendi aralarında yerleşmiş ve yayılmış değildi; hattâ halk kendini Tatar diye adlanmaktan çekiniyordu. Bu hal bazı yabancı müelliflerin de dikkatini çekmiştir. Bu arada Rus müellif Rıçkov bu hususta şu sözleri yazmaktadır: "Avrupa'da Tatar adiyle tanınmış olan kavimler kendilerini genelce "Türk" tesmiye ederler. Onlar dil hakkında sorarken; "tatarca bile misin?" demezler, "türkçe bile misin?" derler. Bizim (Rusları kasdediyor) "tatar kitabı" tabiri yerine onlar "türkî kitap" tabirini kullanırlar. "Tatar" sözü onlarca menfur bir medlûl ifade eder; kanun tanımaz, insaniyetsiz, düşman ve iğrenç kavimler hakkında kullanılır. Nitekim eski Yunanlılarda "Barbar" sözü de bu mânayla kullanılırdı" (347).

---

(347) "Topografiya Orenburgskoy gubernii", c. 2. s. 271 - 272.

Kazan üniversitesi profesörlerinden ve aslen Sagay Türklerinden olan N. Katanov: "Şarkî Türkistan Türklerini Tatar tesmiye etmek doğru olmasa gerektir. Yanlış anlaşılmaktan sakınmak için, ortada hiçbir sebep (delil) yokken, bu yanlış tabiri kendi-kendilerine Tatar demiyen ve komşu iller tarafından da böyle tesmiye edilmiyen kavimler için şümullendirmek şöyle dursun, bu ismin tedricen ortadan kaldırılması matluptur" demektedir (348). Tarihçi Zeki Velidî Togan'a göre, "Tatar ismi Orkhun kitabelerince de malûm ise de, bu isim Göktürkler ve Uygurlar devrinden sonra Moğolistan'da yaşayan Moğol ve Türk kavimlerinin muayyen bir halitasına itlak olunmuş (gibi) görünüyor, Yenisey'deki Tatarlar moğolca konuşmuşlar; fakat Çin Seddi yakınlarında yaşayan "Çagan Tatarlar", (Ongutlar) ise, türkçe konuşmuşlardır. Keza halis Türk olan İrtiş Kimaklarının bir kabilesi de, Tatar tesmiye olunmuştur. Demek, yalnız Tatar ismi Çengiz'den evvel Moğolistan'da yaşayan bir aşiretin kavmî mahiyetini öğrenmek için kâfi gelmez" (349). Acaba, İdilboyu Türkleri etnik bakımdan Tatar mıdırlar? Gene Zeki Velidî Togan diyor ki: "... Keza Tatar ismi evvelce Moğollar hâkimiyeti zamanında onlara iltihak eden kavimlere de itlak olunduğundan, Kazan Tatarı, Kırım Tatarı, Nogay Tatarı, Altay Tatarı, Azerbaycan Tatarı gibi isimler hasıl olmuştur. Bu isimler birer etnik münasebete delâlet etmezler. Meselâ, eski Bulgarların ve Kıpçakların karışmasından hasıl olan (bugünkü) Kazan Türkleriyle Tatarlar arasında hiçbir etnik münasebet yoktur. Bu, Azerbaycan Türkleri için de böyledir" (350).

Rus müellifi Aristov İdilboyu Türklerinin etnik bakımdan koyu bir conglomerat (çeşitli unsurlardan teşekkül eden bir küme) olduğunu iddia etmektedir (351). Şu halde, bu kavmin teşekkülüne giren etnik unsurlar hangileri olabilir? Bunlar her halde İdil Bulgarlarının İslâmiyeti kabul eden kısmiyle Kıpçak (Koman) Türklerinin bir bölüğünden, Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya 13. asırda gelen bir kısım Türklerden ve bir de yerli Finlerin türkleşmiş zümrelerinden ibaret olacaktır.

İdilboyu Türklerinin kendi kendilerini Tatar tesmiye etmekten çekindiklerini yukarıda kaydettik. Onlar (yani M.S. 10. asırda islâ-

(348) İzvestiya İmperatorskago Geografiçeskago Obşçestva". 1893, s. 442 Not 5.

(349) "Umumî Türk Tarihine giriş". c. 1. s. 65, İstanbul, 1946.

(350) Aynı eser. s. 64.

(351) Yukarıda anılan eserinde, s. 456.

miyeti kabul eden Bulgarlar ve aralarında bu dinin geniş ölçüde yayılmış olduğu anlaşılan Kıpçak-Kumanlar) "Tatarlar"a bir çeşit korku ile ve düşmanca bakmış olsalar gerektir. Tâ son zamanlara kadar İdilboyu Türkleri arasında "Tatar barda hatar bar" (Tatar bulunan yerde tehlike var), "Tatar töre bulsa, çabatasın türge ile" (Tatar âmir olursa, çarığını başköşeye asar) gibi Tatarlara karşı nefret ve husumet duygusu ifade eden sözler vardı. Anlaşılan, müstevlilerin kudretli devrinde ve daha sonraları yerliler arasında ve kimi tarihçilerin lisanında "Tatar" sözü etnik mânasını büsbütün kaybederek, zamanımızdaki "Faşist", "Nazi", "Bolşevik" sözleri gibi, siyasî-askerî mânayı ifade etmiştir. Arap ve Fars tarihçileri de Türkleri kavmî adlariyle tesmiye ettikleri halde, "Tatar" kelimesini müstevli ve zorba Moğollar için kullanmaktadırlar. Her halde muayyen bir devirde "Tatar" isminin büyük bir önem taşıdığı ve birçok Türk zümrelerine de itlak olunduğu anlaşılmaktadır.

NASİRÎ VE MERCANÎ : "Tatar" adını İdilboyu Türkleri için ilk defa ciddiyetle edebiyata sokan zatlar Kazanlı meşhur müverrih ve fikir adamı Şehabeddin Mercanî ile (352) müellif ve mütercim Kayyum Nasirî'dir (353). Onlardan sonra 19. asrın sonlarında ve 20. asrın başlarında kaleme sarılan Kazanlı muharrir ve müelliflerin hemen-hemen hepsi Kazan Türkleri için bu "Tatar" adını kullanmışlardır.

Hattâ bu iki fikir adamından sonraki kuşaktan olan Kazanlı tarihçi Aziz Ubeydullah, Kazanlılara Tatar denilmesi üzerine başka insan kümelerinden emsal (précédent) öne sürerek diyor ki: "Müstevli Tatarlar Türkleştiler (zaten Türktüler A.B.T.) de, Orta İdil (Volga), aşağı Kama kıyılarında yaşayan halklara da Tatar adı takıldı. Bunun emsali çoktur: Aslen islâv olan, Tuna kıyıları dolaylarında yaşayan bir kavim Bulgar Türkerinin egemenliğinden ötürü Bulgar adını; Doğu İslâvları denilen ve bugün Rus diye bellediğimiz kavim İskandinaviya'daki Cermen ırkından Rus kabilesine mensup üç kardeşin idaresi altına düştükten sonra Rus adını; Frankların hâkimiyeti yüzünden Galler Fransız adını benimsemediler mi?" (Tatar edebiyatı tarihi, I. cild, Burungu (eski) devir, 2. bölük, Kazan 1924, s. 10).

---

(352) "Müstefad-al-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar", c. 1, s. 4.

(353) "Fevakih-al-culesâ" adlı eseriyle diğer bütün eserlerinde.

BULGAR VE KAZAN : Milli tarih bu yurdun iki adını bilir: 1) Bulgar, 2) Kazan... Bulgar adı İdilboyunda yaklaşık olarak M.S. 5. asırdan 14. asra kadar devam etmiş ve ondan sonra büsbütün unutulmuş ve onun yerini Kazan tutmuştur. Rus istilâsı sırasında bu ülke Kazan adını taşıdığından, bizim en kıymetli tarihî hâtıralarımız Kazan ismine bağlanır. Kazan'ın tarihî ve millî önemi büyüktür. Gerçekten Kazan, sadece ufacık bir çayın ve tarihî bir başkentin ismi olmayıp, aynı zamanda geniş bir ülkenin de adı idi. Şu halde, Kazan adının bunca tarihî kıymeti bulununca ve o ülkenin adı da Kazan olunca, İdilboyu Türklerinin en doğru isminin KAZAN TÜRKLERİ KAZANLILAR olacağından şüphe edilir mi?

Tarihi Kazan'ı Rus işi eski "Kazan gubernia"sı (vilâyeti) ile karıştırmamalı. Çünkü Kazan hanlığının sınırları "Kazan gubernia"sı sınırlarından çok daha geniş idi. Şu halde tarihî Kazan topraklarında yaşayan ve bir de nerede yaşarlarsa-yaşasınlar Kazan ülkesinden göçmüş olan ve Orta İdil lehçesiyle (Kazan türkçesiyle) konuşan bütün Türkler "KAZAN TÜRKLERİ", tesmiye olunmalıdır.

Bu memleketlerde bugün de, Ruslarla karışık bir halde olsa da, Türkler yaşamaktadır. Bu Kazan Türkleri çeşitli tarihî, iktisadî ve siyasî sebebler ve baskılardan dolayı Avrupa Rusya'sının birkaç iline dağılmış iseler de, asıl kütleleri bugün dahi, vaktiyle dedelerinin Devlet kurduğu yurdun, yani eski Kazan hanlığının merkezî kısmında ve tarihte adı belli Başkurtluk'ta yaşamaktadır. Bu Türklerin sayısı Rus resmî sayımlarının sonuçlarına göre, 5 milyon kadardır. Bugün bu Türklerin nüfusça tabiî artışından da söz açmak mümkündür. Ancak, son çeyrek asır içinde Rusya'nın da katıştığı Birinci Cihan Harbi, onun doğurduğu 1917 İhtilâli, bu ihtilâlin meydana getirdiği iç harp, Sovyet egemenliği devrinde vukua gelen kıtlık-açlıklar, amansız tâkipler ve kütle halinde sürgünler, öldürmeler ve nihayet, son İkinci Cihan Harbi, bu Türklerin Ruslardan ziyade perişan olmasına, dağılmasına, kırılıp mahvolmasına ve bunun neticesinde nüfusça eksilmesine sebebiyet veren büyük ve tesirli âmiller olmuştur.

BİZİM HALK : Kazan Türkleri arasında iki çeşit tip göze çarpmaktadır. Bazıları oval (beyzî) çehreye, çekme buruna ve muntazam oyulan gözevine malik olup, tam bir arî insan tipi gösterirler; öteki tip efradı ise, bir parça köşeli yüze, az-çok basık buruna ve

çekik göze iyedirler. Bu hal, yabancı etnologlar tarafından da böyle müşahede ve tesbit olunmuştur.

Maruf tasnife göre, Kazan Türkleri de, Türk kavimlerinin Orta (merkezî) zümresine mensupturlar. W. Radloff'un Türk lehçelerini fonetik bakımdan yaptığı tasnife göre, onların lehçesi orta Türk lehçeleri grupuna mensuptur. Kazan ülkesinde bugün de birtakım "ağızlar" vardır ki, bunlar henüz gereği gibi incelenmiş değildir.

(İşte eseri okumaktan da anlaşılacağı üzere), feleğin ağır darbeleri altında pişmiş olan Kazan Türkleri ruhca metîn ve çalışkan insanlardır. Bunların başlıca özellikleri namusluluk, doğruluk-dürüstük, ayıklık, merdlik ve temizliktir. Onların ayıklığını, evlerinin temiz ve düzgün olduğunu yabancı seyyah ve etnograflar da kaydetmişlerdir. Onlar öz yurtlarına muhabbet ve aile ocaklarına bağlılık ile tanınmışlardır.

Kazan Türklerinin çoğu, köylerde çiftçilikle ve şehirlerde ise, ticaretle iştigal ederlerdi. 1917 İhtilâlinin arifesinde Kazan Türkleri arasında birçok toptancılar, büyük fabrika ve işleme yerleri sahipleri vardı. Simbir ilinde Akçura, Sarataw ilinde Diberdi Oğulları'n'n büyük çuha ve sayak fabrikaları. Kazan ilinde ise, Ötemiş, Ecim, Arslan ve Ahmet Oğulları'nın bez, sabun ve cam fabrikaları meşhurdu. Küçük san'atlara gelince, Şarkta giyilen mest, çedik ve pabuç işlemek, Kazan Türklerinin her yerde erkeklerinin giydiği "Tübetey" (takke), kadınlarının giydiği "Kalfak" ismindeki serpuşları dikmek ve işlemek Kazan Türkleri arasında pek yayılmış olan bir hünerdi. Kuyumculuk da Kazanlılar arasında eski ve pek maruf bir zanaattır. Dikkata değerdir ki, bugün Eskişehir'de yaşayan Kazanlı muhacirlerin de bir kısmı kuyumculukla uğraşmaktadır.

Kazanlı Türk kadını sevimli çehreye malik olup, halktan Rus kadınının durumundan daha iyi durumda bulunduğunu ve başka birçok müslüman kadınına nisbetle daha hür ve şahsiyetli olduğunu da yabancı gözlemciler kaydetmişlerdir. Gerçekten, bazı müslüman ülkelerindeki islâm kadınının düştüğü karavaş (cariye) durumuna Kazanlı Türk kadını hiçbir zaman düşmemiştir.

EK:

ABDULLAH BATTAL - TAYMAS'ın HAYATI ve ESERLERİ

ABDULLAH BATTAL — TAYMAS
(doğumu: 1883)

ABDULLAH BATTAL - TAYMAS'ın HAYATI

İkinci basılışını neşrettiğimiz *Kazan Türkleri* adlı eserin müellifi Abdullah (Abdülherr) Battal-Taymas, 8 Aralık 1883'te, eski Kazan Hanlığı ve bugünkü Avrupa Rusya'sının Samar (Kuybışev) vilâyeti Buzavlık ilçesine bağlı Yanga Aktav (Yeni Akdağ) köyünde dünyaya gelmiştir.

Annesi Bibî Mesrure, babası Muhammed-Rahim oğlu Abdullah, dedesinin babası Seyid Battal'dır. Eski Battal soy adı da bundan gelmektedir. Taymas soy adı ise Türkiye'ye yerleştikten sonra soy adı kanunu çıkınca alınmış olup, mânâ bakımından da Battal sözüne yakındır. Müellif, Abdullah Ağa'nın 5 oğlundan dördüncüsüdür. En büyük kardeşleri Arifullah, onu köyden Orenburg'a alarak okutmuştur.

Müellif birinci defa kendi köyünden ve akrabasından Kâfiye Veli Battal hanımla 1910 yılının kışında evlenmişse de, bu eşi evlendikten az sonra köyde tifüsten vefat etmiştir. İkinci defa ise Troyskiy şehrinde öğretmen bulunduğu sırada Rusça Öğretmeni Azize Şam hanımla evlenmiştir. Bu hanım sonraları okuyup diş tabibi olmuştur.

Müellifin bu eşinden bir oğlu olmuştur. Gerek lise ve gerek Tıp tahsilini İstanbul'da yapmış olan Bilgivar Taymas 26 yıllık tabiptir, bugün İstanbul'da çalışmaktadır.

Müellif diniyat, arabiyat tahsilini Orenburg ve Troyskiy medreselerinde yaptıktan sonra 1904 yılında Mısır'a gitmiş ve orada başka hemşehri talebeler gibi El - Ezher'e intisap etmeyip, başına sarık geçirmeyip hususî surette bilimini genişletmeye çalışmıştır. Yeni Arapçayı mükemmel öğrenmiş ve bu dile çevrilen Batı edebî-ilmî eserlerini çok okumuştur. Müellifin Rusya dışına ilk defa kaçtığı günlerde Rusçası çok zayıftı. Bu dili Rusya'ya döndükten sonra ilerletmiş ve çok genişletmiştir. Bu zat, mektep tahsili pek düzenli olmasa da, çok okumak, çok düşünmek, çok çalışmak yoluyle kendi kendini yetiştirmiştir.

Müellif 1908 yılının yazında "Kahire muhafızlığından" (Vilâyetinden) aldığı bir kıta "Devlet-i Aliye-i Osmaniye" pasaportu ile Rusya'ya dönmüştü. Bu pasaporta göre müellif *Musa Abdullah* adını taşıyordu. Nitekim Mısır'da yazdığı iki eserinin kapağında da yazarı Musa Abdullah diye gösterilmişti. Rusya'ya dönünce askere alındı. Bir yıl kadar askerlik yaptıktan sonra hastalandı ve bir yıl hava tebdili aldı. Bu bir yıllık hava tebdili müddetini Orenburg'da *Vakit* gazetesinde çalışmakla geçirdi. 1910 yılının yazında müellif Vakit'ten ayrılıp Troyskiy şehrine gitti. Troyskiy'de ona öğretmenlik teklif edildi. Kabul etti. Arabiyat ve tarih okuttu. O görevinde 1913 yılının yazına kadar kaldı.

1913 yılının yazında müellif Kazan'da çıkan *Yulduz* gazetesinde tahrir kurulu müdürlüğü görevini kabul etti ve Kazan'a taşındı. Bu gazetede 1913'ten

1917'ye kadar çalıştı. 1917 ihtilâli patlak verince bu gazeteden ayrıldı. Aynı yılın yazında bir heyet içinde Türkistan'a gitti. Oradan dönünce avukat Fuad Toktar'ın çıkarmaya karar verdiği *Kurultay* gazetesinin sekreterliğini üzerine aldı. 1917 yılının kış başlarında İç Rusya ve Sibirya Türk - Tatarlarının Millet Meclisine üye seçilip Ufa'ya gitti ve bu Meclisin çalışmalarına katıldı.

O sıralarda Bolşevikler iş başına gelmiş idiyseler de Kazan'da henüz muhalif Kurultay gazetesine ilişmemişlerdi. Ama 1918 yılının baharına doğru *Kurultay* gazetesi kapatıldı. Onun yerine müellifin sorumluluğu ile çıkarılan *Altay* gazetesi de ancak 13 sayı çıkabildi. Yazar hapsedildi ve ancak bundan böyle hiçbir isimle gazete çıkarmamak şartı ile kendisinden imza alınarak serbest bırakıldı.

Artık müellif ve arkadaşları için siyasî çalışma yolu kapanmıştı. Onun için müellif, pedagoglardan Muhittin Karabanali ve Hoca Bedii ile birlikte *Kurultay* şirketinin teklifi üzerine Türk dili üzerine mektep kitapları düzenlemeye girişti.

1918 yılı yazında Sovyetlere karşı ayaklanan Halk kuvvetleri tarafından Kazan şehri işgal edilince müellif ve arkadaşları *Kurultay* gazetesini çıkarmaya başladılarsa da, az sonra Kızıllar Kazan'ı tehdid etmeye başladıklarından, Kurultay'cılar Kazan'ı bırakmak zorunda kaldılar ve Ufa şehrinde başka Kazanlı politikacılarla birleştikten sonra Sibirya'ya, o zaman Omsk'taki Sibir Hükûmetinin idaresinde bulunan Kızılcar (Petropavlovsk) şehrine iltica ettiler. Orada da müellifin idaresi altında *Mayak* adlı küçük bir gazete çıkardılar.

Kızıl kuvvetler bütün Sibirya'yı işgal edince müellif boyuna şark yönünde kaçmaktan vazgeçip Kazan'a dönmeye karar verdi. 35 günlük tiren yolculuğundan sonra 1920 yılının martında Kazan'a dönüp ailesine kavuşabilmiş ise de, üç-beş gün sonra tutularak Çeka bodrumuna atılmış ve Vilâyet hapishanesinde iç harb bitinceye kadar cebrî çalışma kampında hapis kararı almıştır. Kampta çalıştığı günlerde satın aldığı Sovyet belgesiyle kamptan kaçmıştır. Bir yıl düzme adlar ve sahte belgelerle türlü yerlerde dolaştıktan sonra, eşinin de muvafakatini alıp Finlândiya'ya iltica etmiştir: Eylül 1921.

Müellif Finlândiya'da kısa aralıklarla üç yıl kalmış, hemşehrilerinin çocuklarını okutmuş, F'ince öğrenmiş, İstanbul'daki Resulzade neşriyatına Kazanlı imzâsiyle yazılar yazmış ve önemlisi, *Kazan Türkleri* adlı eserini de orada hazırlamıştır. Müellif Fransızcayı da orada öğrenmeye başlamıştır. Bu dilin ilk hocası Emine Sultan hanım idi. Sonraları bu öğrenimine İstanbul'da da devam etmiştir.

Müellif 1925 yılının Kasım ayında Türkiye'ye geldi. Bâzı gazeteler ve dergilerde yazı yazmakla ve Türkiyat Enstitüsü Müdürü merhum F. Köprülü'nün isteği üzerine Rusçadan birkaç tane eser tercüme etmekle meşgul oldu.

1927 yılının yazında müellif Matbuat Umum Müdürlüğünce Rusça mütercimliği görevine çağırıldı. Gitli, Namzet memur sayıldığından maaşını ayarlamak mülâhazasiyle Ayın Tarihi dergisinde müellifin daha evvelce hazırlamış olduğu *Rusya'dan ayrılan milletler* adlı eseri neşrolundu. (Bu eser daha sonra ayrı kitap halinde de çıkmıştır). Bir müddet sonra Matbuat Umum Müdürlüğü Dışişleri Bakanlığı ile birleşmiş ve o da Hariciye memuru olmuştur. Ancak müellif bu resmî göreviyle yetinmeyip dil ve tarih sahasındaki araştırmalarına devam etti, Ankara ve İstanbul gazetelerine, dergilere makaleler

verdi. 1932 yılında İstanbul'da toplanan Birinci Türk Dil Kurultayına katıldı. Orada Çağatay ve Osmanlı dilleri konusu üzerine bir tez okudu. Sonra kurulan "Türk Dili Tetkik Cemiyeti" ne üye yazıldı. Cemiyetin ilk çalışmalarına katıldı, emek verdi. O sıralarda işlediği *İbnü Muhenna Lûgati* adlı eseri bu cemiyetçe neşrolundu. *Büyük Kırgız Sözlüğü* de sonraları T. D. Kurumu'nca yayımlandı. Müellifce tercüme edilip de basılmayan bir iki eser daha vardır. Müellif, Atatürk'ün emriyle Türkçeye çevrilen *Yakut Dili Sözlüğü*'nün tercümesine de iştirâk etti. Türk Dil Kurumu'nun Yıllık Bülteninde de müellifin bâzı etüdleri çıkmıştır.

1947 de müellif emekliye ayrıldı. İstanbul'a taşındı. Ancak resmî görevlerden ayrılış onun serbest çalışmalarına aslâ sekte vermedi. T. D. K. Yıllık Belleten'inde çıkan etüdleri emeklilik devrinde yazılan eserlerdir. Muharrir bu devirde yazılarına ara vermemiştir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün organı olan *Türk Kültürü* dergisinde ve *Türk Yurdu* mecmuasında da arka arkaya yazıları çıkmaktadır. Öte yandan müellifin bâzı eserleri yabancı dillerde de yayımlanmıştır, meselâ: Hollanda Brill yayım şirketinin çıkardığı *Handbuch der Orientalistik*'de müellifin yeni Kazan edebiyatı üzerine yazdığı makalesi Almanca çıkmıştır. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın 2. cildinde müellifin Kazan edebiyatı ve Kırım Türk edebiyatı üzerine olan iki yazısı Fransız diliyle çıkmıştır.

Bundan başka, müellif *Kazan Türkleri* adlı kitabını düzeltmek, genişletmek, bütünlemek ve yeni Türk harflerine çevirmek işleriyde bu emeklilik yıllarında uğraşmıştır. Şimdi müellif kendisinin tam hayat hikâyesini düzenlemekle meşguldür.

Türk Dilini Tetkik Cemiyeti (sonraları Dil Kurumu)'nin en eski üyelerindendir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün de haberleşme üyesidir. Arapça, Rusya, Fransızca, Fince, Farsça bilir. Mısır, Türkiye, Rusya, Sibirya, Türkistan, Azerbaycan, Almanya ve Finlândiya'da bulunmuştur.

Müellif, gerek bilim ve fikrin ve gerek öğrenme, öğretme ve yazıp anlatmanın sistem ve metodunu umumiyetle mektep dışında ve hayat alanında elde etmiş olmakla beraber, bugün yaşını başını almış ve eserleri sevilerek okunan hatırı sayılır yazar ve fikir adamlarımızdandır.

E S E R L E R İ

Rusya'da çıkanlar:

1) *Akmolla* (Şairin kısaca hayat hikâyesi ve bâzı şiirleri). Troyskiy 1903.
2) *İslâm Filozofları* (Cemalüddin Efganî ve Şeyh Muhammed Abduh).
3) *Maişet (hayat) Yolları.*
4) *Sevmek ve Evlenmek* (Bu iki kitap Suriye'li Nikola Haddad adlı yazarın eserleri olup Arapça'dan çevrilmiştir).
5) *Türk - Tatar Tarihi* (Mektepler için).
6) *Nazariyat-ı Edebiye*, Kazan 1913.

Türkiye'de çıkanlar:

7) *Kazan Türkleri*, İstanbul, 1925.
8) *Rusya'dan Ayrılan Milletler*, Ankara 1927.

9) *İbnü Mühennâ Lûgati*, İstanbul, 1934.
10) *Kırgız Sözlüğü* (Prof. Yudahin'den tercüme), İstanbul, 1945-1946.
11) *Rus İhtilâlinden Hâtıralar*, İstanbul. 1947.
12) *Yeşil Rıza ve İli* (Yolculuk hâtıraları), Ankara, 1950.
13) *Kazan'lı Türk Meşhurları* (Rizaeddin Fahreddinoğlu, Musa Carullah Bigi, Alimcan Barudî ve İki Maksudiler), İstanbul, 1958-1959.
14) *Ben Bir Işık Arıyordum*, İstanbul, 1962.
15) *Kazan Yurdunda Bulunmuş Bir Tarihî Vesika* (Sahipgiray-Han yarlığı Türkiyat Mecmuası 2).
16) *Kitab-al İdrak li lisan al-Etrâk* kitabının Prof. Ahmed Caferoğlu tarafından işlenmiş tercümesinin tenkidi (Türk Amacı dergisinde).
17) *Fin İli ve Fin Dili* (Ülkü dergisinde).
18) *İbnü Mühennâ Lûgati hakkında* (F. Köprülü Armağanı'nda).
19) *Kırımlı Şair Filolog Bekir Çobanzade'yi tanıtma tecrübesi* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1954).
20) *Kırımlı Şair Bekir Çobanzade'nin şiirleri* (Türkiyat Mecmuası, C. XII).
21) *Seyf Sarayî'nin Gülistan tercümesi üzerine* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1955).
22) *Divan-ü Lûgat-it-Türk Tercümesini tenkid I.* (Türkiyat Mecmuası VII - VIII ve II. Türkiyat Mecmuası C. XI).
23) *Şair Abdullah Tukay* (Türk Kültürü, Temmuz, 1963).
24) *Türk Dünyasında usul-ü cedid hareketi* (Türk Kültürü, Nisan 1964).
25) *Kazan'ın Müdafaası* (Türk Kültürü, Eylül 1965).
26) *Usul-ü Kadîm* (Türk Kültürü, Şubat 1966).

Müellifin, kalemiyle katıldığı gazete ve dergiler

Kazan'da ve Sibirya'da:

1) *Vakit* gazetesi (Orenburg), 2) *Şûra* dergisi, (Orenburg), 3) *Yulduz* gazetesi (Kazan). 4) *Akyol* dergisi (Kazan), 5) *Süyümbike* (Kadın dergisi, Kazan), 6) *Okutuçı* (Muallimler dergisi, Kazan), 7) *Kurultay* gazetesi (Kazan), 8) *Altay* gazetesi (Kazan), 9) *Mayak* (Sibirya'da Kızılcar şehri).

Mısır'da :

10) *Al-Ceride*, 11) *Al-Mukattam*, 12) *Al-Menar*.

Almanya'da :

13) *Dergi* (Münih).

Türkiye'de :

14) *Vakit*, 15) *Yeni Ses*, 16) *Yeni Sabah*, 17) *Tasvir*, 18) *Türk Yurdu*, 19) *Yeni Kafkasya*, 20) *Azerî Türk*, 21) *Hâkimiyet-i Milliye*, 22) *Ülkü*, 23) *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 24) *Yeni Türkistan*, 25) *Türk Dili*, 26) *Ayın Tarihi*, 27) *Türk Yılı* (Ankara, 1928), 28) *Türk Kültürü* (Ankara).

T.K.A.E.

İNDEKS

Kişi, yer, halk, boy ve soy adları

— A —

— B —

— Ş —

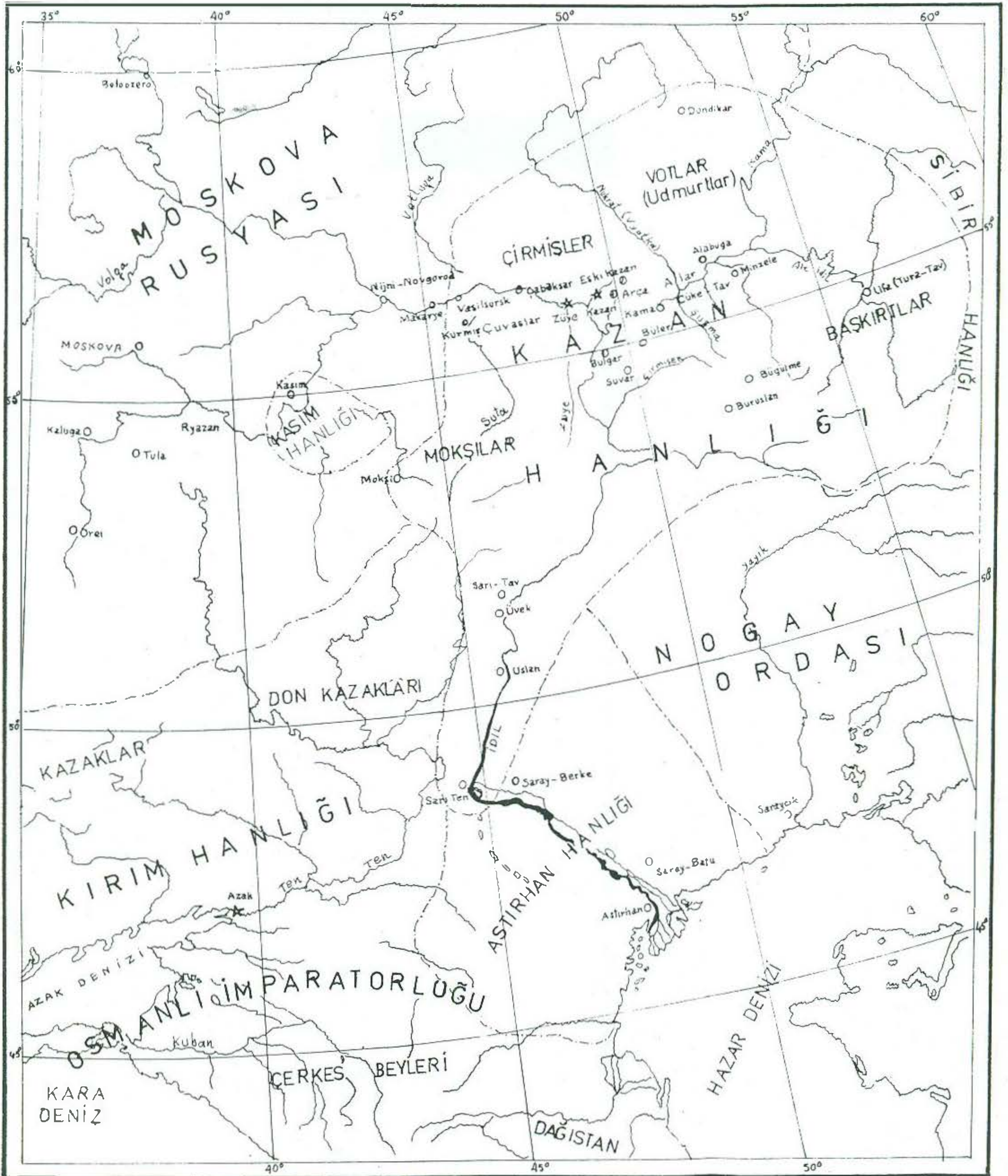
— T —

KAZAN TÜRKLERİ

YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Sayfa - Satır		*Yanlış*	*Doğru*
19	n7	Khvalson	Khvolson
19	n8	Spilevskiy	Şpilevskiy
21	22	Endalusî	Endelusî
33	n48	Zırıan	Zırîan
40	6	Kasım	Kasîm
73	n163	A. A. Neplüyev	İ. İ. Neplüyev
83	2	zournda	zorunda
95	14	Karasnoufiın	Krasnoufim
102	n241	Halfoğlu	Halfaoğlu
108	32	Galor	Gaber
110	4	Galazov	Glazov
128	17	Abdülallâh	Abdülallâm
132	22	Reşidüdin	Reşidüddin
136	n284	Sardî	Sadrî
157	9	bizmi	bizni
203	4	Ruslsar	Ruslar
223	19	arabiyat tahsilini	arabiyat ve akliyat (kelâm, mantık ve hikmet - felsefe) tahsilini

KAZAN HANLIĞI VE KOMŞU DEVLETLER (XVI. Y.Y. ORTALARI)

A.B. - Taymas. *Kazan Türkleri* 1966.